

ISSN: 2667-6419
E-ISSN: 3023-5561

ASYA ARAŞTIRMALARI

Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi

The Journal of Asian Studies
International Social Science Journal
Cilt/Volume: 8 | Sayı/Issue: 1 | Bahar/Spring 2024

asyam.hacibayram.edu.tr

ASYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES

Cilt / Volume: 8

Sayı / Issue: 1

Bahar / Spring 2024

ISSN: 2667-6419 E-ISSN: 3023-5561

Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi, Hakemli Süreli Yayındır.

Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

The Journal of Asian Studies International Social Science, Peer-review Published.

Spring and Autumn to be published two times a year.

KURULUŞ - ESTABLISHMENT

2017

ASYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
Cilt: 8 Sayı: 1 BAHAR 2024/ ISSN: 2667-6419 E-ISSN: 3023-5561

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Adına Sahibi

Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörü

Kurucu ve Baş Editör
Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

Editörler
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Giray FİDAN
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK

İstatistik Editörü
Tanrıkut Mahmut YÖRÜK

İndeks Editörü
Kübra KOÇ

İngilizce Editörü
Dr. Öğr. Üyesi Zeliha IŞIK

Düzenleme Kurulu
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK (Yayın Koordinatörü ve Teknik Editör)
Kübra KOÇ (Yazım ve Dil Editörü, Son Okuyucu)
Tanrıkut Mahmut YÖRÜK (Yazım ve Dil Editörü, Mizanpaj Editörü)
Tuğçe DEMİR (Yazım ve Dil Editörü)
Mert Can BABA (Yazım ve Dil Editörü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

Sekretarya
Döndü AKIN

Baskı ve Cilt
MEBİD Eğitim Danışmanlık Yayıncılık Organizasyon Tic. Ltd. Şti.
Cevizlidere Mah. 1208. Cadde No: 12/11 Balgat-Çankaya / ANKARA

Yazışma ve Haberleşme Adresi
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi
Beşevler ANKARA/ Tel: 0312-5462000

E-Posta: asyam@hbv.edu.tr / **Web Sitesi:** asyam.hacibayram.edu.tr

E-dergi: asyaarastirmalari.hbv.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asyar>

Asya Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan makalelerin yayımcının yazılı izni olmadan bir kısmı veya tamamı herhangi bir yolla çoğaltılamaz ve elektronik ortama aktarılamaz. Makalelerdeki düşünce, görüş, varsayımlar eser sahiplerine aittir; Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi sorumlu tutulamaz.

THE JOURNAL OF ASIAN STUDIES

Volume: 8 Issue: 1 SPRING 2024 / ISSN: 2667-6419 E-ISSN: 3023-5561

On Behalf of Ankara Hacı Bayram Veli University, Center of Asian Studies

Prof. Dr. Mehmet Naci BOSTANCI

Rector of Ankara Hacı Bayram Veli University

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

Editors

Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK

Prof. Dr. Giray FİDAN

Asst. Prof. Yasemin IŞIK

Statistical Editor

Tanrıkut Mahmut YÖRÜK

Index Editor

Kübra KOÇ

English Editor

Asst. Prof. Zeliha IŞIK

Editing Committee

Asst. Prof. Yasemin IŞIK (Publication Coordinator, Technical Editor)

Kübra KOÇ (The Spelling and Language Editor, Proofreader)

Tanrıkut Mahmut YÖRÜK (The Spelling and Language Editor, Layout Editor)

Tuğçe DEMİR (The Spelling and Language Editor)

Mert Can BABA (The Spelling and Language Editor)

Desk Editor

Prof. Dr. Vâris ÇAKAN

Secretariat

Döndü AKIN

Printing and Binding

MEBİD Education Consultancy Publishing Organization Trade. Ltd.

Neighbourhood of Cevizlidere 1208. Street No: 12/11 Balgat-Çankaya / ANKARA

Correspondence and Communication

Ankara Hacı Bayram Veli University Asian Studies Application and Research Center

Beşevler/Ankara/TURKEY / **Tel:** + 90-312-5462000

E-Mail: asyam@hbv.edu.tr / **Web Site:** asyam.hacibayram.edu.tr

E-Journal: asyaarastirmalari.hbv.edu.tr

Web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/asyar>

Some or all of the articles published in the Journal of Asian Studies cannot be reproduced in any way and transmitted electronically without the written permission of the publisher. The ideas, opinions, assumptions in the works belong to the owners of the works; Ankara Hacı Bayram Veli University cannot be held responsible.

Yayın Kurulu / The Editorial Board

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU- Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Alimcan İNAYET- Ege Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Çetin PEKACAR- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Erdiñç YAZICI- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Giray FİDAN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hasan IŞIK- Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Nurettin HATUNOĞLU- Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Şenol DURGUN- İstanbul Gelişim Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Timur KOCAOĞLU- Michigan State University / ABD
Prof. Dr. Vâris ÇAKAN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Zeynep BAĞLAN ÖZER- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Doç. Dr. Mürteza HASANOĞLU- Devlet İdarecilik Akademisi / Azerbaycan
Doç. Dr. Zeynep ÖZDEM KÖSE- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Yasemin IŞIK- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Zeliha IŞIK- Karabük Üniversitesi / Türkiye
Öğr. Gör. Osman KÖSE- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi / Türkiye

Danışma Kurulu / The Advisory Board

Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL- İstanbul Yeditepe Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Ainur NOGAYEVA- Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Alikram ABDULLAYEV- Devlet İdarecilik Akademisi / Azerbaycan
Prof. Dr. Elman NESİROV- Devlet İdarecilik Akademisi / Azerbaycan
Prof. Dr. Fatma AÇIK- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hakan KIRIMLI- Bilkent Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hale ŞIVGIN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Hamidulla BOLTABOYEV- Mirza Uluğbek Özbekistan Millî Üniversitesi / Özbekistan
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN- İstanbul Medeniyet Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Heechul LEE- Güney Kore
Prof. Dr. İbrahim MARAŞ- Ankara Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV- Semerkant Üniversitesi / Özbekistan
Prof. Dr. Kâzım SARIKAVAK- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Marek STACHOWSKI- Zakład Filologii Chorwackiej i Słoweńskiej / Romanya
Prof. Dr. Mehmet Öcal OĞUZ- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Orınay JUBAY- Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi / Kazakistan
Prof. Dr. Patrik K. MEYER- Universitas Muhammadiyah Yogyakarta / Endonezya
Prof. Dr. Qahraman RAJABOV- Özbekistan Fenler Akademisi Tarih Enstitüsü / Özbekistan
Prof. Dr. Refik TURAN- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Prof. Dr. Takashi OSAWA- Osaka Üniversitesi / Japonya
Prof. Dr. Üçler BULDUK- Ankara Üniversitesi / Türkiye

Prof. Dr. Zaynovidin ABDURASHIDOV- Alisher Navayi Taşkent Devlet Üniversitesi / Özbekistan
Doç. Dr. Aysun DEMİREZ GÜNERİ- Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi / Türkiye
Doç. Dr. Gülcemal JORAYEVA- Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan
Doç. Dr. Sinan DEMİRTÜRK- Gazi Üniversitesi / Türkiye
Dr. Behruz BEKBABAYİ- Allameh Tabataba'i Üniversitesi Öğretim Üyesi / İran
Dr. Dinmukhamed KELESBAYEV- Hoca Ahmet Yesevi Üniversitesi / Kazakistan
Dr. İrina KAYAN- POKROVSKAYA / Ukrayna
Dr. Kim HYUN- Sook Kuzeydoğu Asya Tarih Vakfı / Güney Kore
Dr. Najibullah AKBARİ- Kabil Üniversitesi / Afganistan

Bu Sayının Hakemleri / Referee of This Issue

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU
Prof. Dr. Aytaç YILDIZ
Prof. Dr. Durmuş ARIK
Prof. Dr. Erhan DOĞAN
Prof. Dr. Mehmet Ali ÇAKMAK
Prof. Dr. Nurettin HATUNOĞLU
Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL
Doç. Dr. Altuğ Murat KÖKTAŞ
Doç. Dr. Engin EROĞLU
Doç. Dr. Fatih Fuat TUNCER
Doç. Dr. Gökberk YÜCEL
Doç. Dr. İbrahim ONAY
Doç. Dr. İdil TUNÇER KILAVUZ
Doç. Dr. Murteza HASANOĞLU
Doç. Dr. Yusuf Ziya BÖLÜKBAŞI
Dr. Öğr. Üyesi Uğur ÇİÇEK
Dr. Öğr. Üyesi Zeliha IŞIK

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ÇİN'İN KÜRESEL EKONOMİ VİZYONU VE BORÇ TUZAĞI SORUNU: KUŞAK VE YOL İNİSYATİFİNİN BORÇ BAĞIMLILIĞI AÇISINDAN ANALİZİ <i>The Global Economy Vision of China and The Debt Trap Problems: Analysis of The Belt and Road Initiative in Terms of Debt Dependency</i> Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Alpin GÜLŞEN	1
KAZAKİSTAN'DA ORALMANLARIN TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞMESİNDE DİL VE EĞİTİM SORUNLARI <i>Language and Education Problems in The Social Integration of Those Who Returned to Kazakhstan (Oralman)</i> Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU Doktor Adayı Gauhar Shermuhamedovna KAPBAROVA	21
TARİHSEL SEYRİ YÖNÜYLE “TÜRK MODELİ” TARTIŞMALARI <i>“Turkish Model” Discussions in terms of its Historical Course</i> Prof. Dr. Şenol DURGUN	29
NEW PRESIDENTIAL SYSTEM OF TÜRKİYE: A SAMPLE MODEL FOR STABLE AND EFFECTIVE GOVERNMENT? <i>Türkiye'nin Yeni Başkanlık Sistemi: İstikrarlı ve Etkin Yönetim İçin Örnek Bir Model?</i> Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL	51
TÜRKİYE'S ASIA ANEW INITIATIVE, CONNECTIVITY PROJECTS IN EURASIA AND TÜRKİYE- MONGOLIA RELATIONS <i>Türkiye'nin Yeniden Asya Girişimi, Avrasya'da Bağlantısallık Projeleri ve Türkiye-Moğolistan İlişkileri</i> Assoc. Prof. Dr. İdil TUNÇER KILAVUZ	59
BOZKIR KÜLTÜR TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA PAZIRIK KURGANLARI <i>Pazyryk Kurgans in The Study of Steppe Cultural History</i> Dr. Mazhar NARŞAP	71
II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI İRAN AZERBAYCANI'NDA AZERBAYCAN MİLLÎ HÜKÜMETİ'NİN KURULUŞU VE YIKILIŞINDA SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN ROLÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ <i>Evaluation of The Role of The Soviet Union in The Establishment and Collapse of The Azerbaijani National Government in Iranian Azerbaijan after World War II.</i> Doktor Adayı Kazım ÖKTEN	89
FERGANA VADİSİ'NDE İÇ TOPRAKLAR (ANKLAV) SORUNU ORTA ASYA ÜLKELERİ ARASINDAKİ İŞ BİRLİĞİNİ NE YÖNDE ETKİLER? VORUH ÖRNEĞİ <i>How Would the Enclave Problem in the Fergana Valley Affect the Cooperation Among the Central Asian Countries?</i> <i>The Voruh Case Study</i> Yüksek Lisans Mezunu Mustafa Türker ARI	103
TANITIMLAR/REVIEWES	
ÜLKE TANITIMI: ENDONEZYA <i>Indonesia</i> Hazırlayan: Doktora Öğrencisi Hüseyin Furkan ÇOLAK	117
KİTAP TANITIMI: “ENDONEZYA TARİHÇİLİĞİNE GİRİŞ” ADLI ESER <i>The Book Named “An Introduction to Indonesian Historiography”</i> Hazırlayan: Lisans Öğrencisi Furkan YURDAGÜL	121

SUNUŞ VE VEDA

Gazi Üniversitesi bünyesinde Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi olarak faaliyet gösteren Merkezimiz, Yükseköğretim Yürütme Kurulu toplantısında 2547 Sayılı Kanun'un 2880 Sayılı Kanun'la değişik 7/d-2 maddesi uyarınca 7141 Sayılı Yükseköğretim Kanunu ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanununun 183 Numaralı Ek Maddesi ile 2018 yılından itibaren Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı olarak faaliyetlerine devam etmektedir. Bu sebeple Merkezimiz tarafından çıkarılmakta olan *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*'nin 2602-2966 olan ISSN Numarası 2667-6419 olarak değiştirilmiştir. E-ISSN Numarası da 3023-5561 şeklinde belirlenmiştir.

“Uluslararası Alan İndeksinde Hakemli ve Açık Erişimli Dergi” niteliğinde yayınına devam eden; EBSCO-DOAJ ve TR-DİZİN ULAKBİM değerlendirme sürecinde olan *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*'nin tarandığı Dizin ve İndeksler şöyledir: SOBIAD, JOURNALTOCs, Google Scholar, RESEARCH BIBLE, BASE, ROOTINDEXING, Türkiye Kaynakçası, ISI, CiteFactor ve TÜBİTAK DERGİ PARK, ACARINDEX, ISAM.

Elinizdeki bu Sayımızda yayın politikamıza binaen “*Endonezya*” ile ilgili tanıtım yazılarına ağırlık verdik. **Ülke Tanıtımında “Endonezya”** isimli yazısı ile öğrencimiz Hüseyin Furkan ÇOLAK'a ve **Kitap Tanıtımında “Endonezya Tarihçiliğine Giriş” Adlı Eser** isimli yazısıyla öğrencimiz Furkan YURDAGÜL'e bize destek olduklarından dolayı teşekkür ederiz.

Bu çalışmaların yanı sıra kaleme aldıkları değerli yazılarıyla *Asya Çalışmalarına* katkı sunan yazarlarımız Mustafa YILDIRAN, Mustafa Alpin GÜLŞEN, Abdullah GÜNDOĞDU, Gauhar Shermuhamedovna KAPBAROVA, Şenol DURGUN, Yılmaz BİNGÖL, İdil TUNÇER KILAVUZ, Mazhar NARŞAP, Kazım ÖKTEN, Mustafa Türker ARI'ya teşekkürlerimizi sunarız. Ayrıca derginin bu sayısının ortaya çıkmasında emek sarf eden hakemlerimize ve tüm çalışma arkadaşlarımıza teşekkürü borç biliriz.

Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'nin kurucu müdürü olan Prof. Dr. Vâris ÇAKAN'ın Baş Editörlüğünde 2017 Güz sayısı itibariyle yayın hayatına giren ve bu sayıyla birlikte bir tanesi “Özel Sayı” olmak üzere 15 sayılık bir külliyat oluşturan *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, Asya sınırları içerisinde yer alan bölgelere yönelik araştırmalar yapmak, ilişkileri artırıcı destekte bulunmak misyonuyla bu anlamda Türkiye'de hizmet veren ilk dergilerden biridir. Bu misyonunda devam ederken dergi, kurucu editör Prof. Dr. Vâris ÇAKAN ve ekibi nezdinde “*Asya Çalışmalarına*” gönül veren araştırmacılar ve akademisyenler sayesinde kısa sürede önemli bir takip ve indirilme sayısına ulaşmıştır. 14 Mayıs 2024 tarihi itibariyle Hocamızın Asya Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkez Müdürlüğü görevinin sona ermesinden dolayı, *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* Editörler Kurulumuzun görevi de elinizdeki bu sayının yayımlanması ile sona ermektedir.

Büyük bir özveri sonucunda Türk bilimine kazandırdığımız, taşıdığı misyonla yayınlarına kaldığı yerden devam edecek olan *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*'ne bugüne kadar emek veren herkese ayrı ayrı teşekkürlerimizi sunarken yeni atanan Merkez Yönetiminin oluşturacağı Editörler Kuruluna çalışmalarında başarılar diliyoruz, veda ediyoruz.

Editörler Kurulu

PRESENTATION AND FAREWELL

Our Center which operates as a Center for Research and Application of Asian Studies within the Gazi University continues its activities under the Ankara Hacı Bayram Veli University since 2018, with the Act No. 7141 of Higher Education and with the Act No. 183 additional clause of The Law about the Amendment on Certain Laws and the Decree Laws according to 7/d-2 clause with amendments of The Act No 2880 of The Act No 2547 on the meeting of Executive board of Higher Education. For this reason, The Journal of Asian Studies published by our center has the ISSN number 2667-6419 instead of 2602-2966. The E-ISSN number is also specified as 3023-5561.

Continuing its publication as a “Refereed and Open Access Journal in the International Field Index”; EBSCO-DOAJ and TR-INDEX ULAKBİM Indexes in which the *The Journal of Asian Studies*, which is in the evaluation process, are scanned are as follows: SOBIAD, JOURNALTOCs, Google Scholar, RESEARCH BIBLE, BASE, ROOTINDEXING, Türkiye Kaynakçası, ISI, CiteFactor and TÜBİTAK DERGİ PARK, ACARINDEX, ISAM.

In this issue, we have focused on promotional articles related to “*Indonesia*”, which are based on our publication policy. We would like to thank Hüseyin Furkan ÇOLAK with his article “*Indonesia*” in the promotion of the country, and Furkan YURDAGÜL, for supporting us with his article *The Book Named “An Introduction to Indonesian Historiography”* in the promotion of the book.

In addition to these works, we would like to thank our authors, Mustafa YILDIRAN, Mustafa Alpin GÜLŞEN, Abdullah GÜNDOĞDU, Gauhar Shermuhamedovna KAPBAROVA, Şenol DURGUN, Yılmaz BİNGÖL, İdil TUNÇER KILAVUZ, Mazhar NARŞAP, Kazım ÖKTEN, Mustafa Türker ARI who have contributed to *Asian Studies* with their valuable writings. We would like to thank our referees and all our friends who have contributed to the appearance of this Issue of the journal.

He is the founding director of the Asian Studies Application and Research Center, Prof. Dr. Vâris ÇAKAN, *The Journal of Asian Studies*, which entered publication as of the Fall 2017 issue under the Editorship of Vâris ÇAKAN and together with this issue has created a collection of 15 issues, one of which is a “Special Issue”, is one of the first journals to serve in Turkey in this sense with the mission of conducting research on the regions located within the borders of Asia and providing support to increase relations. While continuing in this mission, the journal has been established by the founding editor Prof. Dr. Vâris ÇAKAN thanks to the researchers and academicians who put their heart into “Asian Studies” under Vâris ÇAKAN and his team, it has reached a significant number of follow-ups and downloads in a short time. As of May 14, 2024, due to the termination of our teacher’s position as the Director of the Asian Studies Application and Research Center, the task of our Editorial Board of *The Journal of Asian Studies* ends with the publication of this issue in your hand.

As a result of great dedication, we offer our thanks to everyone who has contributed to *The Journal of Asian Studies*, which we have brought to Turkish science, which will continue its publications where it left off with its mission, while wishing success in their work to the Editorial Board, which will be formed by the newly appointed Center Management, and we say goodbye.

Editorial Board

Yıldıran, M. ve Gülşen, M. A. (2024). “Çin’in Küresel Ekonomi Vizyonu ve Borç Tuzağı Sorunu: Kuşak ve Yol İnisiyatifinin Borç Bağımlılığı Açısından Analizi”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 1-20.

Araştırma Makalesi

**ÇİN’İN KÜRESEL EKONOMİ VİZYONU VE BORÇ TUZAĞI SORUNU:
KUŞAK VE YOL İNİSİYATİFİNİN BORÇ BAĞIMLILIĞI AÇISINDAN
ANALİZİ***

The Global Economy Vision of China and The Debt Trap Problems: Analysis of The Belt and Road Initiative in Terms of Debt Dependency

Mustafa YILDIRAN **

Mustafa Alpin GÜLŞEN **

Öz

Bu çalışma Kuşak ve Yol İnisiyatifi ülkeleri için 2011-2019 döneminde Çin’e olan borç bağımlılığının düzeyini araştırmaktadır. Bu amaçla 65 İnisiyatif ülkesine ait 5 farklı borç oranı belirlenmiş ve borç bağımlılığı (veya tuzağı) endeksi geliştirilmiştir. Endeks kriterlerinin tutarlılığı, dinamik ve statik panel veri analizi ile test edilmiştir. Bulgulara göre 29 İnisiyatif ülkesinin dış borç ödeme kapasitesinde ihracatın ve ithalatın katkısı vardır. Çin’den yapılan ithalat/GSYH oranındaki artış büyümeyi %0,22; Çin’e yapılan ihracat/GSYH oranındaki artış büyümeyi %0,37 artırmaktadır. Ancak Çin’e olan dış borç yükündeki artış, büyümeyi %0,64 azaltmaktadır. Ek olarak Çin’e olan borç stokunun toplam borçlarındaki oranında artış, büyümeyi %0,36 negatif etkilemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kuşak ve Yol İnisiyatifi, Borç Tuzağı, Panel Analiz, Sabit Etkiler, Dinamik Sistem GMM.*

Abstract

This study investigates the debt dependence problems of Initiative countries to China during the period of 2011-2019. For this purpose, a debt dependency (or trap) index was developed by determining 5 different debt ratios within 65 Initiative countries. The statistical reliability of the index criteria was tested with dynamic and static panel data analysis. According to the findings, exports and imports contribute to the foreign debt payment capacity of countries. The increase in the import / GDP ratio from China led the growth by 0.22%; The increase

* Geliş Tarihi / Received: 10.03.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 10.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1450451>

** Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, mustafayildiran@akdeniz.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-1450-781X>

** Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü, alpin.gulsen@alanya.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-2860-4469>

in the export / GDP ratio made in China increases the growth by 0.37%. However, the increase in the foreign debt burden for China reduces the growth by 0.64%. Also, the increase in the ratio of the debt stock to China to the total debt affects the growth negatively by 0.36%.

Keywords: *Belt and Road Initiative, Debt Trap, Panel Analysis, Fixed Effects, Dynamic System GMM.*

Giriş

Kuşak ve Yol İnisiyatifi, 2013 yılında Çin Devlet Başkanı Xi Jinping tarafından açıklanan 21. yüzyıldaki en önemli uluslararası ekonomi stratejisidir (Gao vd., 2020: 1). İpek Yolu Ekonomi Kuşağı ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu olmak üzere iki bileşeni olan bu İnisiyatifte ilki Çin'i (karadan) Orta ve Güney Asya'ya ve Avrupa'ya bağlarken ikincisi Çin'i (denizden) Güneydoğu Asya, Körfez ülkeleri, Doğu ve Kuzey Afrika ve Avrupa'ya bağlamaktadır. İnisiyatifin amacı ise özellikle altyapıyı iyileştirerek ticaret ve yatırım bağlantılarını güçlendirmek ve böylece kıtalararası iş birliğini derinleştirmektir (Soyres vd., 2019: 151). Çin 2013-2020 yılları arasında Kuşak ve Yol İnisiyatifi ülkelerine 762,570 milyar dolar (toplam yatırımlarının %53,5'ini oluşturur) yatırım yapmıştır. Bu yatırımlarıyla birlikte literatürde borç diplomasisi (debt diplomacy) kapsamında borç tuzağı (debt trap) kavramı tartışılmaya başlamıştır (Bandiera ve Tsiropoulos, 2019: 2-3).

İnisiyatif kapsamındaki 65 ülkenin %40'ı düşük gelirli olmasına rağmen sadece %27'sinin borç riski düşüktür. Bir başka ifadeyle üst gelir diliminde yer alan ülkelerin büyük çoğunluğunun borç sürdürülebilirliği negatif görünümündedir. Dolayısıyla ilgili ülkelere Çin yatırımları artarken borçlanmaları da artış göstermektedir. Bu çerçevede mevcut çalışmada, Kuşak ve Yol İnisiyatifi kapsamındaki ekonomilerin Çin'e olan mali bağımlılığı ele alınmaktadır. İlgili ülkeler ve çalışmada kullanılan kısaltmaları alfabetik sırayla şöyledir: Afganistan (AFG), Arnavutluk (ARN), Azerbaycan (AZE), Bahreyn (BHR), Bangladeş (BNG), Belarus (BLR), Bhutan (BHT), Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Bosna Hersek (B-H), Brunei (BRU), Bulgaristan (BUL), Çekya (ÇEK), Çin, Endonezya (END), Ermenistan (ERM), Estonya (EST), Filipinler (FLP), Filistin (FLS), Gürcistan (GRC), Hindistan (HND), Hırvatistan (HRV), Irak (IRK), İran (İRN), İsrail (İSR), İtalya (İTL), Kamboçya (KMB), Karadağ (KRD), Katar (KTR), Kazakistan (KZK), Kırgızistan (KRG), Kuveyt (KVY), Laos (LAO), Letonya (LTN), Litvanya (LİT), Lübnan (LBN), Macaristan (MCR), Makedonya (MKD), Maldivler (MALD), Malezya (MLZ), Mısır (MSR), Moğolistan (MNG), Moldova (MLD), Myanmar (MYN), Nepal (NPL), Özbekistan (OZB), Pakistan (PKS), Polonya (PLN), Rusya (RSY), Singapur (SİN), Sırbistan (SRB), Slovakya (SLV), Slovenya (SLVN), Sri Lanka (S-L), Suriye (SRY), Suudi Arabistan (SA), Tacikistan (TCK), Tayland (TYL), Timor-Leste (T-L), Türkiye (TR), Türkmenistan (TRM), Ukrayna (UKR), Umman (UMM), Ürdün (URD), Vietnam (VTN), Yemen (YMN).

Çalışmada ilk olarak Kuşak ve Yol İnisiyatifinin tarihsel, coğrafi, iktisadi ve kurumsal yapısı ele alınacaktır. İkinci olarak "*beyaz fil*" metaforu çerçevesinde borç tuzağı ilişkisinden hareketle borç tuzağı endeksi geliştirilecektir. Ardından endeksin tutarlılığını analiz edebilmek amacıyla dinamik ve statik panel veri analizi bulgularına yer verilecek ve çalışma sonuç bölümüyle sonlandırılacaktır.

Kuşak ve Yol İnisiyatifinin Tarihsel ve Coğrafi Yapısı

Bin dokuz yüz yetmiş sekiz yılında merkezden planlanan bir iktisadi yapıdan nispeten serbest piyasa modeline geçiş yapan Çin'de ilk olarak 1980'li yıllarda "*açık kapı*" politikası izlenmiştir. Buna ek olarak 2001 yılında "*çıkış*" politikasıyla da bunu sürdürmüştür. İhracat odaklı büyüme modelini izleyen Çin, 2008-2009 mali kriz ile bu büyüme modelinin riskini anlamış ve yeni arayışlara girmiştir. Bu kapsamda Onuncu Beş Yıllık Plan (2001-2005), On Birinci Beş Yıllık Plan (2006-2010) ve On İkinci Beş Yıllık Plan (2011-2015), bu yeni arayışların başlangıcını oluşturmaktadır. Kuşak ve Yol İnisiyatifinin temelini oluşturan Washington Mutabakatının çeşitli kavramları "Pekin Mutabakatına" eklenmiştir. Bu eklenmeler sonucunda Çin'in ekonomik kalkınma modelinin temelini oluşturmuştur (Joshua, 2019: 6).

Kuşak ve Yol İnisiyatifinin temelini oluşturan planlara, Washington Mutabakatında bulunan çeşitli kavramlar Pekin Mutabakatına da eklenmiş. Bunlar Çin'in ekonomik kalkınma modelinin temelini oluşturmuştur.

Xi Jinping 29 Kasım 2012'de Çin Ulusal Müzesi'nde "ulusal bir yenilenme" hedefinden bahsetmiş ve bu konuşması daha sonra "*Çin Rüyası*" olarak anılmıştır. Bu konuşmadan itibaren Çin dış politikası, Çin'in ulusal çıkarlarını, refahını ve mevcut sistem içindeki gücünü, küresel bir alanda maksimize edecek şekilde yeniden şekillendirilmiştir (Schortgen, 2018: 20). Ardından Xi Jinping'in 2013 yılında Kazakistan (İpek Yolu Ekonomi Kuşağı) ve Endonezya'da yaptığı (21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu) konuşmalarda Kuşak ve Yol İnisiyatifi'nden bahsetmesinden bu yana, çoğu gelişmekte olan ve az

gelişmiş ülkelerden oluşan Kuşak ve Yol Ülkeleri literatürde de ilgi görmeye başlamıştır (Aoyama, 2016: 5). 2013 yılında ilgi görmeyen bu İnisiyatif, Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu Dışişleri Bakanlığı ve Ticaret Bakanlığı tarafından 28 Mart 2015'te Kuşak ve Yol İnisiyatifi Eylem Planını ortaklaşa yayımlamasından itibaren popülerliğini kazanmıştır. Ardından Çin Komünist Partisi 2017 yılında gerçekleştirdiği 19. Ulusal Parti Kongresi'nde Kuşak ve Yol İnisiyatifi'ni resmileştirmiştir (Hurley vd., 2019: 140).

Kuşak ve Yol İnisiyatifinin beş yönlü bir yaklaşımı olup bu yönlerin güçlendirilmesi için sekiz alana odaklanılmıştır. Politika koordinasyonu, karayolu bağlantılarını geliştirme, engelsiz ticaret, finansal entegrasyon ile toplumlar arasındaki bağları güçlendirme bu İnisiyatifin beş yönlü yaklaşımını oluşturmaktadır. Odaklandığı sekiz alan ise altyapı bağlantıları, iktisadi ve ticari iş birliği, sanayi yatırımları iş birliği, enerji kaynakları iş birliği, finansal iş birliği, kültürel ve insanlar arası değişimler, ekolojik ve çevresel iş birliği ve denizcilik iş birliğinden oluşmaktadır (Shang, 2019: 2).

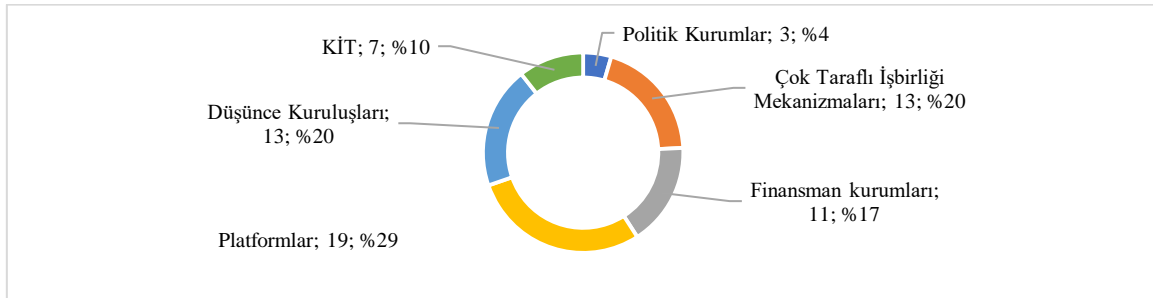
Projenin kapsamı günümüzde tartışılmaya devam etmekle birlikte çoğunlukla altyapı yatırımlarıyla desteklenen iki temel bileşenden oluşmaktadır. Bu bileşenler İpek Yolu Ekonomi Kuşağı (Kuşak) ve 21. Yüzyıl Deniz İpek Yolu (Yol) olarak adlandırılmaktadır. İnisiyatifin Yol Kuşağı Çin'i Orta ve Güney Asya'ya ve buradan Avrupa'ya bağlamaktayken deniz kuşağı ise Çin'i Güney Doğu Asya, Körfez ülkeleri, Doğu ve Kuzey Afrika ve Avrupa'ya bağlamaktadır. Bununla birlikte altı karasal ekonomi koridoru da İnisiyatif kapsamında tanımlanmıştır. Bunlar Çin- Moğolistan- Rusya Ekonomik Koridoru, Yeni Avrasya Kara Köprüsü, Çin- Orta Asya- Batı Asya Ekonomik Koridoru, Çin- Çinhindi Yarımadası Ekonomik Koridoru, Çin- Pakistan Ekonomik Koridoru ve Bangladeş- Çin- Hindistan- Myanmar Ekonomik Koridoru olarak ifade edilmektedir (Kuah, 2019: 129).

Kuşak ve Yol İnisiyatifinin Kurumsal Yapısı ve Yumuşak Güç

Kurumlar, uluslararası ticaret ilişkilerinde rol oynayan önemli bir dinamiktir. Yerel kurumların yabancı yatırımları teşvik ettiği ve aynı zamanda pazar payını artırdığına yönelik literatürde birçok çalışma bulunmaktadır (Lien, 2013: 87-100). Bu çalışmaların ortak noktası, Çin'in diğer ülkelerdeki kurumsal yapısının genişlemesiyle ticaret hacminin artması arasında pozitif korelasyonun olduğudur.

Kuşak ve Yol İnisiyatifi kapsamında faaliyet gösteren Çin merkezli kurumlar Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. Kuşak ve Yol İnisiyatifi Kurumları (2021)

Kaynak: (Belt and Road Initiative, 2021).

Şekil 1'de yer alan kurumlar, Kuşak ve Yol İnisiyatifi'ni kültürel, idari ve mali alanları da düzenlemektedir. Bu çerçevede politik kurumlar, bakanlık düzeyinde örgütlenen ticari (Ticaret Bakanlığı), diplomasi (Dış İşleri Bakanlığı) ile İnisiyatif kapsamında uygulanacak politikaları değerlendirmek ve uzun vadeli kalkınma planlarını formüle eden komisyon (Ulusal Kalkınma ve Reform Komisyonu) olmak üzere üç kurum yer almaktadır. Çok taraflı iş birliği mekanizmalarında ise ilgili ülkelerle kurulmuş olan ekonomik birlikler yer almaktadır. Ancak bu mekanizmalar politika kurumlarında olduğu gibi Kuşak ve Yol İnisiyatifi ile başlamamıştır. Bu mekanizmalardan Orta Asya Bölgesel Ekonomik İş Birliği Programı'nın (Central Asia Regional Economic Cooperation-CAREC) 2001 yılında ve Asya İş Birliği Diyalogu'nun (Asia Cooperation Dialogue-ACD) 2002 yılında kurulması buna örnek gösterilebilir. Diğer taraftan finansman kurumları ise ülkelerle yapılacak olan yatırım ve diğer iş birliklerinin finansmanının sağlanması amacıyla kurulmuştur. Bu fonlara Asya

Altyapı ve Yatırım Bankası (ASIAN Infrastructure Investment Bank-AIIB) ve Çin-Orta ve Doğu Avrupa Yatırım İş Birliği Fonu (China-CEE Fund) örnek gösterilebilir.

Kamu iktisadi teşekkülleri, kamu ekonomisi içerisinde görevleri yerine getirmektedir. Kamu mülkiyetine sahip olan bu işletmelere Çin Demiryolu İnşaatı Şirketi (2007) ve Sinohydro (1950) örnek verilebilir. Ek olarak çeşitli platformlar ve düşünce (think-tank) kuruluşları da projede yer almaktadır. İki bin yirmi bir yılı mart ayı itibariyle 19 platform ve 13 düşünce kuruluşu olmak üzere toplam 66 kuruluş yer almaktadır. Özellikle platformlar ve düşünce kuruluşlarının çoğu Kuşak ve Yol İnisyatifi ile faaliyete başlamışlardır. Bu kuruluşlar genellikle Çin'in kültürel veya ticari yönlerini yaygınlaştırmakta ve İnisyatifin ideoloji yönünü temsil etmektedir. Bankalar, fon kuruluşları ve yatırım şirketleri ise İnisyatifin finansman yönünü oluşturmaktadır. İlgili kuruluşlar 2013 yılından itibaren Kuşak ve Yol İnisyatifine odaklanmış olmakla birlikte İpek Yolu Fonu (Silk Road Fund-2014) gibi bu İnisyatifle faaliyete başlayan kamu finansman kurumları da oluşturulmuştur (OECD, 2018).

Kuşak ve Yol İnisyatifinin kültür vizyonunda, 2004 yılında Çin Eğitim Bakanı tarafından kurulan, *Konfüçyüs Enstitülerinin* de önemli rolü vardır. Kültürel mesafenin yatırımlar üzerindeki negatif etkisinin azaltılmasına yönelik olarak 2004 yılında Çin Eğitim Bakanı tarafından kurulan Konfüçyüs Enstitülerinin amacı işlem maliyetlerini azaltmak, Çin kültürünü yaygınlaştırmak ve karşı ülke kültürlerini öğrenerek ilişkileri güçlendirmektir (Jung, Wang ve Cho, 2020: 17). 2020 yılı sonu itibariyle 149 ülkede 543 enstitü bulunmaktadır. Söz konusu 149 ülkenin %44'ü İnisyatif ülkeleri olup bu ülkelerde toplamda 301 (%55) enstitü yer almaktadır.

Enstitülerin ekonomiler üzerindeki etkisi literatürde ele alınmıştır. Bu çalışmalardan Wang vd. (2021) 2006-2017 dönemlerinde 66 Kuşak ve Yol ekonomileri ile 75 Kuşak ve Yol kapsamında olmayan ekonomileri incelemiş ve Çin'in satın alma ve birleşme uygulamalarının Kuşak ve Yol ekonomilerinde nispeten pozitif bir etkiye neden olduğu sonucuna ulaşmıştır. Lien ve Co (2013) ise ABD'nin Çin'e olan ihracatına Konfüçyüs Enstitüleri açısından yaklaşmıştır. Çalışmaya göre 2006-2010 döneminde ABD'de kurulan ilave bir Konfüçyüs Enstitüsü ABD'nin Çin'e olan ihracatını %5-6 oranında artırmıştır. Dolayısıyla Enstitülerin ABD ihracatında önemli bir rol oynadığı sonucuna varmışlardır. Diğer taraftan Jung vd., (2019) Konfüçyüs Enstitülerinin finansal işlemler üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Çalışmada 2011-2015 döneminde 192 işlem örneği alınmış ve kurumsal mesafedeki azalmanın finansal işlem getirileri üzerindeki etkisinin pozitif olduğu bulgusuna ulaşmışlardır. Lien ve Selmier (2012) ise Konfüçyüs Enstitülerinin Çin'in ihracatına ve doğrudan yabancı yatırımlarına olan etkisini analiz etmiştir. Çalışmada 1996-2008 döneminde 131 ülkede yapılan analizde enstitülerin Çin ihracatında ve gelişmekte olan ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırımlarda artışa neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ek olarak enstitülerin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi, dış ticarete kıyasla daha güçlü etkilere sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir.

İnisyatif ülkelerine yönelik yatırımların istihdam, ihracat ve büyüme üzerindeki etkisinin dünya refahına da katkı sağlaması, teoride bu projelerin küresel kamusal mal kapsamında tartışılmasına neden olmuştur.

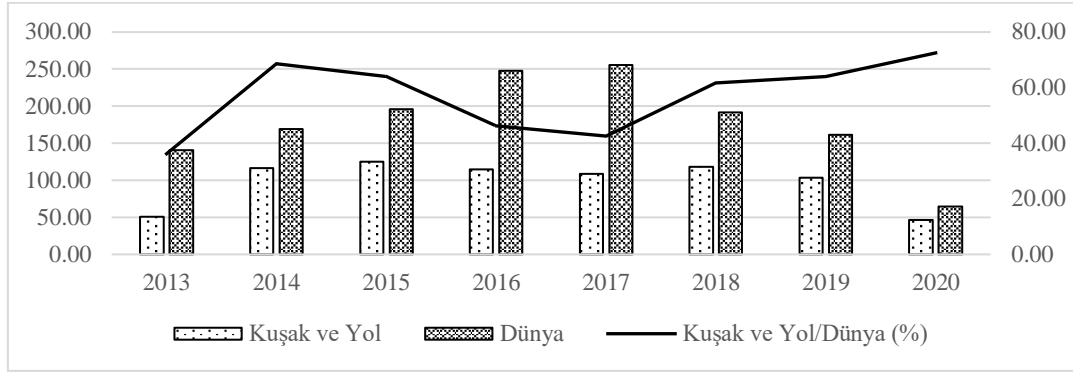
Küresel Kamusal Mal Kapsamında Kuşak ve Yol İnisyatifi

Küresel kamusal mallar, tüketiminde fayda rekabetinin ve dışlamanın olmadığı mallardır. Diğer bir ifade ile küresel etkileri olan malları ifade etmektedir (Inge vd., 2019: 2). Merkezî hükümetler, ulusal sınırlar içinde altyapı, teknoloji, eğitim ve diğer yatırımları yaparak toplumsal ihtiyaçları sağlamakta ve bunu yaparken de büyüme ve kalkınma hedefini gözetmektedir. Benzer şekilde küresel kamusal malların sunumunda ise birden fazla devletler vasıtasıyla mal ve hizmetler üretilmekte ve bu şekilde küresel altyapı, teknoloji, eğitim, sağlık ve diğer ihtiyaçlar giderilmektedir. Bu malların üretilmesi, küresel büyümeye ve kalkınmaya katkı sağlamaktadır (Öztürk, 2019: 5).

Kuşak ve Yol İnisyatifinde yer alan ülkelerin birçoğunda yoksulluk, sosyal ve siyasi gerilimler ile altyapı sorunları bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında İnisyatif kapsamında yapılan yatırımlar, ilgili ülkelerdeki altyapı sorunlarını ve teknolojik gelişmeyi giderirken Konfüçyüs Enstitülerinin ise eğitim sorunlarını gidererek kalkınmayı pozitif etkilemesi beklenmektedir. Ek olarak Çin, yolların yenilenmesi, yeni limanların açılması, yeni demiryollarının inşası gibi Kuşak ve Yol boyunca ekonomik entegrasyonu sağlayacak enerji santrallerinin kurulması için altyapı ve inşaat projelerinde birçok ülke ile iş birliği

yapmaktadır (He, 2018: 89-91). Söz konusu yatırımların 2013-2020 dönemindeki zaman serisi Şekil 2’de gösterilmiştir.

Şekil 2. Kuşak ve Yol Ülkelerine Yatırımlar (2013-2020, Milyar dolar)

Kaynak: (Dünya Bankası, 2021).

Şekil 2’de, yatırımlara ait rakamlar sol sütunda gösterilirken bu iki göstergenin oranı ise sağ sütunda yer almaktadır. Şekildeki 2013 yılı baz kabul edildiğinde 2019 yılında İnisiyatif ülkelerine yapılan yatırımlar %104 artarken 2020 yılında %8 azalmıştır. Bu azalmanın nedeni olarak Kovid-19 pandemi sürecinde yaşanan uzun süreli ekonomik durgunluk gösterilebilir. Diğer taraftan dünya yatırımları içinde İnisiyatif ülkelerine yapılan yatırımların oranı 2013’te %36 iken 2020 yılında %72 olmuştur. Bu yatırımlara ek olarak Çinli firmaların İpek Yolu güzergâhında yaptıkları yatırımlar neticesinde 1,1 milyar dolar vergi geliri ve yaklaşık 200.000 ilave istihdam sağlanmıştır (Hongcai, 2017).

Şekil 2, Çin’deki kurumsal yapı ile paralel bir gelişme göstermektedir. İnisiyatifin proje üretimi tarafında yatırım kurumları yer alırken, çoğunlukla kamu mülkiyetine sahip olan bankalar ve fonlar ise İnisiyatifin finansman tarafını oluşturmaktadır. Bu çerçevede küresel kamusal malların sunumunu yatırım kurumları; finansmanını ise bankalar ve fonlar sağlamaktadır.

Küresel kamusal malların sunumuna yönelik literatürde az da olsa çalışma yapılmıştır. Altyapı yatırımlarına yönelik yapılan bu çalışmalardan Bhattacharya (2010) 2015-2030 döneminde dünyanın altyapı yatırımları ihtiyacının 75-86 trilyon dolar Global Infrastructure Outlook (2017) ise 2015-2040 döneminde 94 trilyon dolar olacağı bulgusuna ulaşmışlardır. Ek olarak OECD (2017)’ye göre 2016-2030 döneminde dünyanın altyapı yatırım ihtiyacı 95 trilyon dolar iken aynı dönemde Woetzel vd., (2017)’in çalışmasına göre 49 trilyon dolardır. Çin 2005-2020 yılları arasında dünya genelinde toplam 2,1 trilyon dolarlık yatırım yaparak dünya altyapı ihtiyacının %2’sini karşılamıştır.

Bununla birlikte İpek Yoluna yönelik yatırımların küresel kamusal mal olabilmesi için faydadan dışlanamaz ve tüketiminde rekabetin olmaması gerektiği vurgulanmıştır. Yatırım projelerinin Çin merkezli yapılması, yatırım finansmanının yine Çin merkezli kurumlardan gelmesi tekelleşme eğilimini de gündeme getirmektedir. Çin söz konusu yatırımları yaparak öncelikle küresel kalkınma anlayışını gerçekleştirmeye çalışmakta ve ülkelere hibe yerine ticari faizle kredi vererek yatırımlarını gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda Çin yatırım, finansman ve küresel regülatör tekeli elinde bulundurarak küresel merkezî devlet imajı çizmektedir (Chun, 2017: 83). Bu imaj, Çin’in ulusal politikalarında görülen merkezden planlı anlayışının küreselleşmiş bir versiyonu olarak da görülebilir.

Borç Tuzağı ve Beyaz Fil

Beyaz filler Asya’da değerli ve nadir hayvanlardır. Bu hayvanların nadir olması nedeniyle kıymetli olmasının yanında, bakımları zor ve maliyeti yüksektir. Beyaz fil kavramı maliye literatüründe, yüksek maliyetli ve sürdürülmesi zor olan kamu projeleri için de kullanılmaktadır. Hangi yatırımların beyaz fil olarak adlandıracağı ise tartışmalıdır (Berksoy, Şahin ve Uysal, 2012: 77-97). Kuşak ve Yol projesinde yüksek borçlanmalarla yapılan projeler için de benzeri bir tartışma yürütülmektedir.

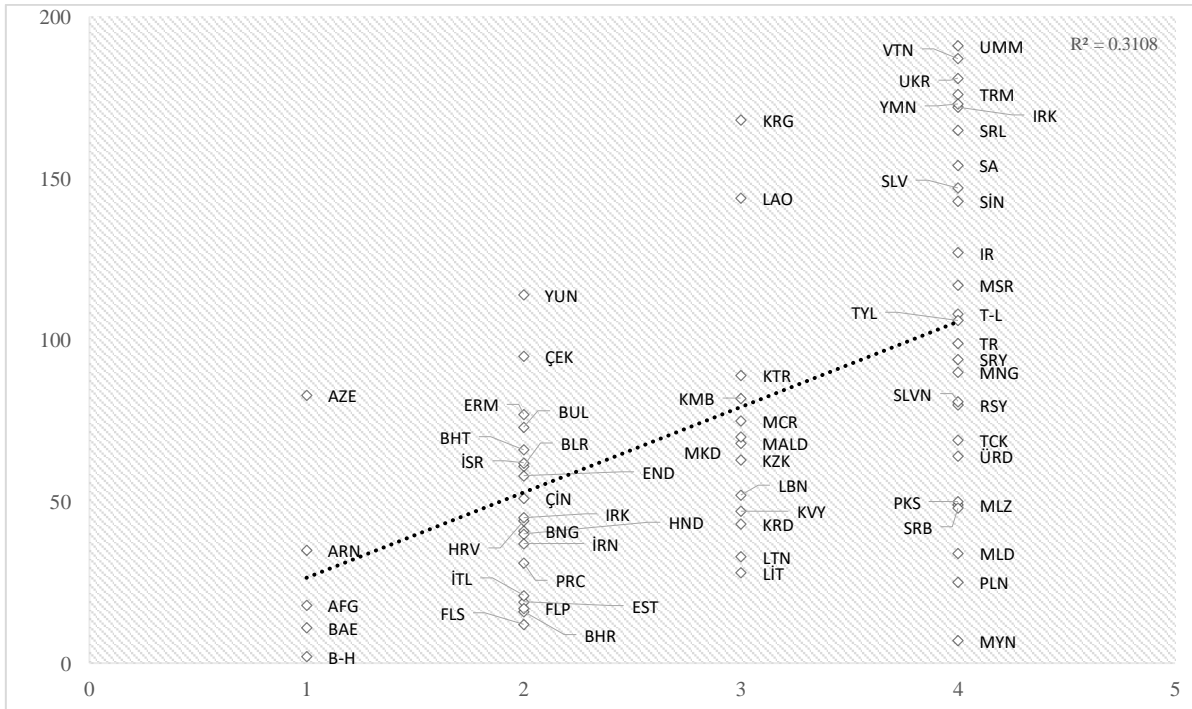
Kuşak ve Yol İnisiyatifi literatüründe ilk kez 2018 yılında kullanılmaya başlanan borç tuzağı kavramı, Çin'in İpek yolu ekonomilerinde sürdürülemez borç-altyapı anlaşmalarını ifade etmektedir. Bu kavramın bir kanıtı olarak da Sri Lanka'ya verilen kredilerin ödenememesi sonrasında, Çin'in 99 yıllık bir kira sözleşmesiyle satın aldığı Hambantota Limanı olayı örnek gösterilmektedir (Behuria, 2018: 168).

Borç tuzağı kavramı sadece dışsal bir olgu olmayıp aynı zamanda içsel bir sorundur. Sri Lanka dahil birçok ülkede liderler, Çin kredilerini kendi siyasi amaçları için kullandıkları yönünde de eleştirilmektedir. Özellikle asimetrik proje seçimi ve verimsiz uygulamalar borç tuzağına negatif etkiye bulunmuştur. Yeterli gelir getirmeyen bu projelerin başarısızlığı, ülkelerin mali yapısına milyarlarca dolar ek borç yüküne neden olmuştur (Ferchen ve Perera, 2019: 3). Bu durum borçlu olan ülkenin mali sağlığının (fiscal health) yanında, alacaklı olan Çin'in de finansal piyasalarının sürdürülebilirliğini tehdit etmektedir.

Sri Lanka ve diğer ülkelerin kapsamında ifade edilen "beyaz fil" projeleri aslında birçok İnisiyatif ekonomisi için de geçerlidir. Bu projelere örnek olarak Sri Lanka'nın en az gelişmiş bölgelerinden birinde Hambantota Limanı ve Mattala Rajapaksa Uluslararası Havaalanı, Myanmar'daki Kyaukpyu Limanı, Cibuti ve Kenya gibi Afrika ülkelerindeki diğer ulaşım altyapı projeleri gibi büyük ölçekli projelerin inşa edilmesi gösterilmektedir. Projelerin genellikle zayıf kurumsal yapı, yüksek yolsuzluk ve denetim eksikliği gibi yapısal sorunları olan ülkelerde yapıldığı dikkate alındığında beyaz fil projelerinin borç tuzağı ile ilişkisi de ortaya konulmuş olacaktır. Söz konusu ülkelerde bürokratik hantallık, korumacı politikalarındaki artış ve kamu gelirlerindeki azalma gibi iktisadi yapıdaki zayıflıklar da dış borçların ödenememesinde önemli rol oynamışlardır. Ancak borç tuzağı ve beyaz fil projeleri arasındaki bu ilişkinin olmadığı yönünde de görüşler vardır. Buna göre söz konusu projelerin 20 yıl gibi uzun vadede kar getireceği ve dolayısıyla Sri Lanka gibi birçok ülkenin yerel veya merkezî hükümet gelirlerini artıracakları ileri sürülmektedir (Se, 2019: 91).

Literatürde ifade edilen kurumsal zayıflık ve borç tuzağı arasındaki ilişki iş yapma kolaylığı endeksi ve borç sürdürülebilirliği endeksi ile kıyaslanabilir. Bu ilişki Şekil 3'te gösterilmiştir.

Şekil 3. İş Yapma Kolaylığı ile Borç Sürdürülebilirliği İlişkisi (2020)

Kaynak: (Eulerhermes, 2021).

*Solda iş yapma kolaylığı endeksinde ülkelerin sıralaması gösterilmektedir.

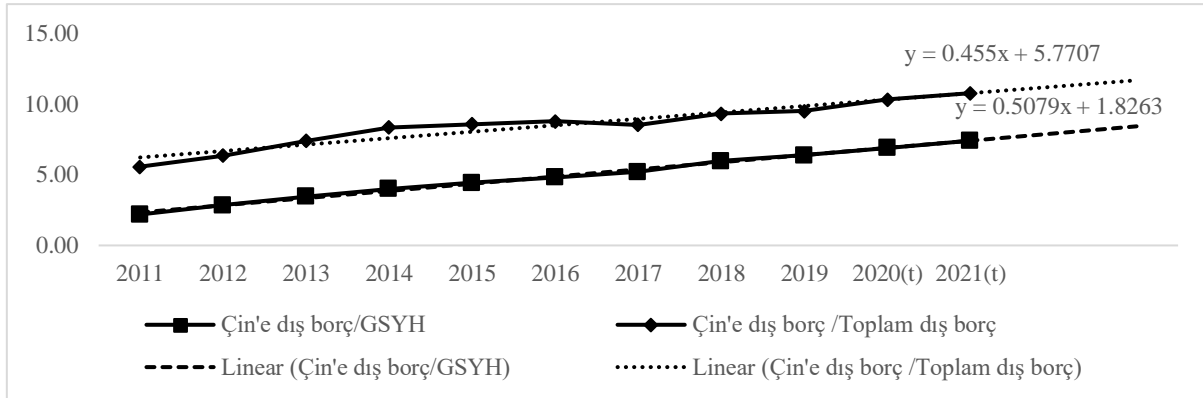
** Altta borç sürdürülebilirliği riski 1-4 arasında puanlanarak gösterilmektedir: 1=düşük risk, 2=orta risk, 3=kırılgan risk, 4=yüksek risk.

Altmış beş inisiyatif ekonomisine ait iş yapma kolaylığı endeksi sıralaması ile borç sürdürülebilirlik riskleri tabloda gösterilmiştir. Ekonomilerinin sadece %7,7'sinin düşük riskli mali yapısı varken orta riskli %30,8; kırılgan %20 ve yüksek riskli ülkelerin oranı %41,5'tir. Ülkelerin mali yapısı yüksek borçlanmaya imkân tanımamasına rağmen Çin, bu ülkelere özellikle yüksek başlangıç maliyetine sahip olan yatırımlar yapmaktadır. Bu durum borç tuzağının yanı sıra egemenlik sınırlarının genişlemesi açısından da tartışılmaktadır. Çin'in Kuşak ve Yol projesinde sadece iktisadi bir hedefinin olmadığı, daha çok uzun vadede küresel siyasetteki etkisini artıracak bir toprak genişlemesi hedefinin olduğu ileri sürülmektedir. Çin'in siyasi açıdan zayıf ancak coğrafi açıdan stratejik öneme sahip olan ekonomilere yönelmesi söz konusu iddiaların nedeni olmaktadır. Bu konuda özellikle Çin-Pakistan ekonomik koridorunda izlediği "İnci Dizisi" (String of Pearls) politikası örnek gösterilebilir. Bununla beraber Çin, eski Sovyet ülkelerinden olan Kazakistan, Kırgızistan, Ermenistan, Azerbaycan, Belarus, Rusya ve Tacikistan gibi ülkelerle de yakından ilgilenmektedir. Diğer taraftan Pakistan, Myanmar, Cibuti, Karadağ, Maldivler, Laos, Moğolistan, Sri Lanka ve Bangladeş gibi ülkelere de yüksek miktarda borç vermiştir. Bahsedilen ülkelerin ortak özelliği ise borç riskinin yüksek, demokrasinin zayıf ve yolsuzluk oranlarının yüksek olmasıdır. Bu kapsamda Çin, makroekonomik performansına göre borç ödeme gücü zayıf olan ülkelere yüksek miktarda krediler sağlayarak borç diplomasisini yürütmektedir (Marantidou, 2014: 6). Bu diplomasiyi yürütürken izlediği kredi politikası ise Lai vd., (2020) tarafından "yağmacı kredi" (predatory lending) olarak ifade edilmektedir.

İnisiyatif kapsamındaki yatırımlar için resmî bir kaynak, kamu ve özel borç finansmanının boyutu ve koşulları hakkında sistematik bir bilgi olmamakla birlikte belirlenen projelere ilişkin borç dışı bir finansman imkânı da bulunmamaktadır. Bandiera ve Tsiropoulos (2019)'un tahminlerine göre yatırımların ortalama %60'ının kamu veya kamu garantili borçla finanse edilmektedir.

Yatırımlar karşısında ülkelerin GSYH ile borç yapısının nasıl geliştiği Şekil 4'te gösterilmiştir.

Şekil 4. Ülkelerin Borç Yapısı (29 ülke)

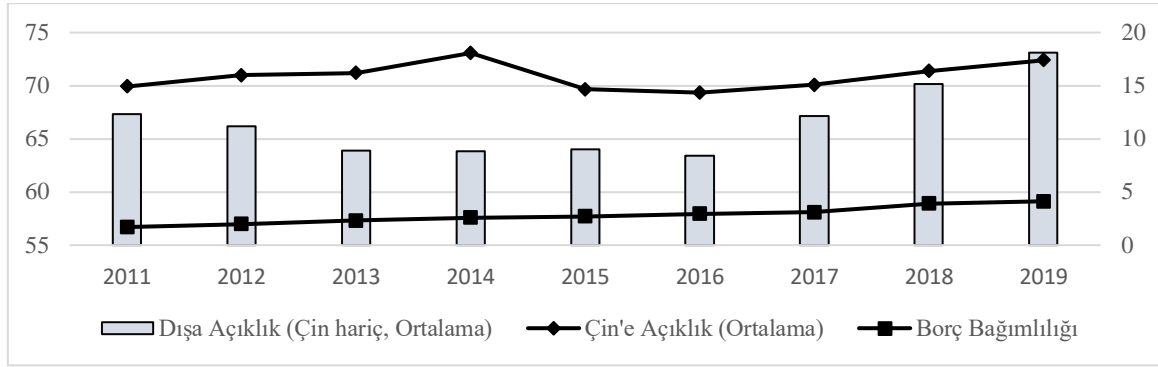

Kaynak: (Dünya Bankası, 2021 ve Kendi Hesaplamalarımız).

Şekil 4'te ülkelerin toplam dış borç stokları ve GSYH içinde Çin'e olan dış borç stokları gösterilmiştir. Ülkelerin dış borç stoklarında azalma görülse de genel trend her iki gösterge için sabit artmaktadır. Ülkelerin Çin'e karşı borç yükü 2011 yılında %2,19 iken 2019 yılında 3 kat artarak %6,37 olmuştur. Benzer şekilde Çin'e olan borçlarının toplam borç stoklarındaki payı 2011 yılında %5,57 iken 2019 yılında 2 kat artarak %10,78 olmuştur. Şekilde her iki göstergenin 2020-2021 yıllarına ait tahmini değerleri de yer almaktadır. Tahminimize göre Çin'e dış borç/GSYH oranı sırasıyla %6,91 ve %7,41; Çin'e dış borç/toplam dış borç oranları ise %10,32 ve %10,78 olarak gerçekleşecektir.

İnisiyatif ülkelerinin Çin'e olan borç bağımlılıklarında da artış görülmektedir. Şekil 5'teki artış trendine ek olarak ülkelerin Çin ile olan ticaret hacmi ve borç bağımlılığı da birbirine paralel bir süreç izlemektedir.

Şekil 5. Çin'e Ticaret ve Borç Bağımlılığı

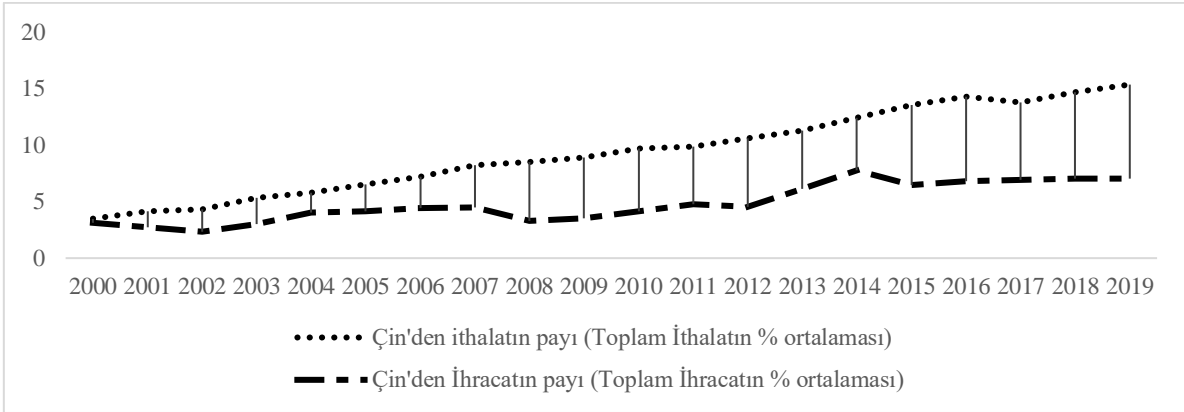

Kaynak: (Dünya Bankası, 2021 ve Kendi Hesaplamalarımız).

Şekil 5'te Kuşak ve Yol İnisiyatifindeki 29 ülkenin Çin ve diğer ülkelerle olan ticaret ve borç ilişkileri gösterilmiştir. Şekilde sağ sütunda Çin'e ticari açıklık (Çin ile olan ihracat ve ithalat toplamlarının GSYH'ye oranı) ile Çin'e borç bağımlılığı (Çin'e olan toplam borçlarının geri kalan ülkelere olan borçlarının oranı) gösterilmektedir. Dikey sütunda ise diğer ülkelere olan ticari açıklık derecesi yer almaktadır. Şekil 5'e göre İnisiyatif ülkelerinin 2011 yılı baz yıl olarak kabul edildiğinde 2019 yılında dışa açıklık derecesi %8,6 artarken aynı dönemde Çin'e açıklık oranı %16,4 ve borç bağımlılığı ise %142,5 artış göstermiştir. Dolayısıyla bu dönemde ülkeler Çin'e karşı borç bağımlılığının yanında ticarette de dışa kapanma seyri izleyerek Çin'e olan açıklığını artırmışlardır.

Ülkelerin Çin'e olan ticaret açıklığında ihracat ve ithalatın toplamı alınmaktadır. Ticaret bağımlılığının daha doğru bir sonuç verebilmesi amacıyla Şekil 6'da ihracat ile ithalat ayrıştırılmış ve bunun yanında dış borcun ihracata oranına da yer verilmiştir.

Şekil 6. İnisiyatif Ülkelerinin Ticaret Oranları (29 ülke)

Kaynak: (Dünya Bankası, 2021 ve Kendi Hesaplamalarımız).

Şekil 6'ya göre ülkelerin toplam ithalatında Çin'in payı en yüksek (İnisiyatifin açıklanmasının hemen ardından) 2014 yılında %20,7 olarak gerçekleşmiştir. Baz yılı 2011 kabul edildiğinde 2019 yılında toplam ithalatta Çin'in payı %13,1 azalarak %15,7 olmuştur. İthalat payındaki bu azalmanın aksine ihracatlarında Çin'in payı az da olsa artmıştır. İthalata benzer şekilde ihracatta da Çin'in payı en yüksek %14,38 ile 2014 yılında gerçekleşmiştir. Baz yılı 2011 kabul edildiğinde 2019 yılında toplam ihracat %0,6 artarak %9,9 olmuştur.

Çin'in 2000-2019 döneminde ithalatındaki büyüme, ülkelerin ihracatını da önemli ölçüde artırmıştır. Ancak bu artış, ihracat pazarlarında Çin'den gelen böyle bir talep şoku karşısında aynı zamanda fiyatlar yönünden rekabet güçlerinin de zayıflamasına neden olmuştur. Bu çerçevede nispeten

düşük gelir seviyelerine sahip ve coğrafi olarak Çin'e yakın ekonomilerde talep şokunun rekabet üzerindeki negatif etkisi daha fazla hissedilmiştir (Bastos, 2020: 14).

Kuşak ve Yol İnisyatifi ülkelerinin tümü borç tuzağında veya ticari olarak bağımlı şeklinde bir genellemenin yapılması yanlış sonuçlara neden olacaktır. Genel olarak Kamboçya, Kırgızistan, Laos, Moğolistan, Myanmar ve Türkmenistan'ın Çin'e karşı ticari açıklığı yüksekken, dışa açıklığı ise nispeten azalmaktadır. Benzer şekilde ithalatta da bu ülkeler ilk sıralarda yer alırken ihracatta bu ülkelere ek olarak Filipinler yer almaktadır.

Ülkelerin Çin'e olan borç bağımlılığında ise dış borç yükü kavramından hareketle Çin'e olan borç yükü hesaplanmış ve Belarus, Kamboçya, Kırgızistan, Laos, Maldivler, Karadağ, Pakistan ve Sri Lanka ilk sıralarda yer aldığı bulgusuna ulaşılmıştır. İzleyen kısımda borç bağımlılık endeksi geliştirilerek ülke değerlendirmelerine yer verilecektir.

Borç Tuzağı Endeksi

Kuşak ve Yol İnisyatifindeki ülkelerin Çin'e olan borçlanma bağımlılığını hesaplayabilmek amacıyla literatürde Clements vd. (2013) ve Pattillo vd. (2004) çalışmalarda da kullanılan beş kriter belirlenmiştir. Mevcut çalışmada kriterler, Çin'e uyarlanarak kullanılmıştır. Bu kriterler çerçevesinde ülkelerin Çin ile olan borç ilişkisinin ortaya konulması mümkün olabilecektir.

Tablo 1. Endekste Kullanılan Kriterler

Kriterler	Kısaltma	Açıklama
Çin'den İthalat/GSYH	CIM/GDP	Çin'den yapılan ithalatın ödemeler dengesinde neden olduğu kırılganlığı ve borç ödeme kapasitesine ithalattan kaynaklanan etkisini göstermektedir.
Çin'e Dış Borç/ GSYH	CED/GDP	Toplam borç yükünde Çin'in etkisini göstermektedir.
Çin'e Dış Borç/Toplam Dış Borç	CED/TED	Borçlanma ilişkisinde Çin'in ağırlığı, borç tuzağı literatürünün temel kavramını oluşturmaktadır. Bu oranın yükselmesi, Çin'e olan borç tuzağının arttığını göstermektedir.
Çin'e Dış Borç/ Çin'e İhracat	CED/CEX	Dış borç stoku ödeme kapasitesine ihracatın katkısını ölçmektedir. Çin'e yapılan ihracatın ülkelerin Çin'e olan borç stoklarını karşılama gücünü göstermektedir.
Çin'e İhracat/GSYH	CEX/GDP	Çin'e yapılan ihracatın ülkelerin borç sürdürülebilirliğine olan katkısını hasıla üzerinden göstermektedir.

Çalışmadaki 2011-2019 dönemine ait olan göstergelerin ilk dördü endekse ve borç bağımlılığına artırırken Çin'e ihracat/GSYH hasıla oranı azaltılmaktadır. Veri kısıtı nedeniyle 29 ülkenin endeksi 5 kriterle açıklanmıştır. Analizin örnekleminde Arnavutluk, Bangladeş, Belarus, Kolombiya, Mısır, Gürcistan, Endonezya, İran, Ürdün, Kırgızistan, Laos, Lübnan, Maldivler, Moğolistan, Karadağ, Myanmar, Nepal, Makedonya, Pakistan, Filipinler, Sırbistan, Sri Lanka, Suriye, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan, Özbekistan ve Vietnam ülkeleri yer almaktadır.

Ek olarak katsayılar eşit ağırlık verilmiştir. Neuman'a (2017) göre endeks oluşturulmasında kriterlerin ağırlıklarının bilinmemesi halinde katsayılar eşit dağıtılmalıdır. Katsayılar eşit ağırlık verilerek endeks oluşturan çalışmalara örnek olarak Becker vd. (2017), Boulanger (2014) ve Falcetti vd. (2006) çalışmaları örnek gösterilebilir.

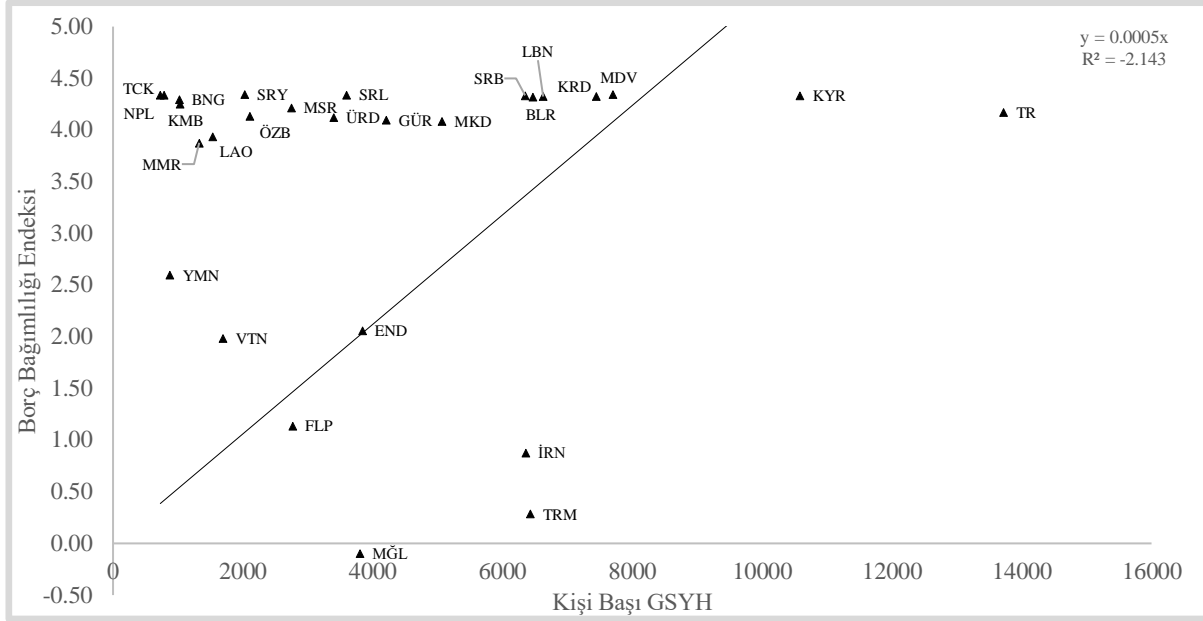
Çalışmada kullanılan eşit ağırlıklı endeks denklemi şu şekildedir:

$$DTI = \sum_{i=1}^n w_{ij} (+1)(CIM/GDP) + (+1)(CED/GDP) + (+1)(CED/TED) + (+1)(CED/CEX) + (-1)(CEX/GDP)$$

$j = 1, 2, \dots, n$

Endekste her bir ülkeye ait kriterlerin yıllık toplamaları alınarak ilgili kriterin ağırlığı elde edilmiştir. Ardından ağırlıkların dönemsel toplamı alınarak toplam yüzdedeki payı hesaplanmıştır. Bu şekilde elde edilen endeks değerleri Şekil 7'de gösterilmiştir.

Şekil 7. Borç Tuzağı Endeksi Sonuçları

Şekil 7'de İnisiyatif ekonomilerinin 22'sinin Çin'e borç bağımlılığı olduğu görülmektedir. Kişi başına düşen reel gelirle kıyaslanan endekste 3,45 olan ortalamanın altında kalanlar ile Kırgızistan ve Türkiye, borç tuzağının dışında, bu haliyle, değerlendirilebilir. Bunun nedeni ortalamanın (3,45) üstünde yer almalarının yanında Kırgızistan ve Türkiye'nin nispeten gelişmiş ülkeler olmasıdır. Bu açıdan borç ödeme kapasitesi ve potansiyeli regresyon eşiğinin üstünde olanlara kıyasla fazladır.

Ekonomilerin her bir kriterdeki ağırlıkları farklılık göstermektedir. CIM/GDP kriterinde Kamboçya, Kırgızistan, Moğolistan, Tacikistan ve Vietnam ilk sıralarda yer almaktadır. Bu ekonomilerin CIM/GDP oranları ortalama %10'in üstünde seyretmektedir. CED/GDP oranında ise ilk sırayı Kamboçya, Kırgızistan, Laos ve Tacikistan almakta ve Çin'e borçları GSYH'lerinin %12-19'unu oluşturmaktadır. Toplam dış borçlanmada Çin'e olan borçların payını gösteren CED/TED oranında ise Belarus (%25), Laos (%25), Maldivler (%21), Myanmar (%35), Tacikistan (%20) ve Türkmenistan (%22) ilk sırada yer almaktadır. Bu ülkelerin borç tuzağı literatüründe sıklıkla ele alınmasının nedeni, bu oranların yüksek olmasıdır. Ülkelerin Çin ile yaptıkları ihracatın dış borç stokunu ödeyebilme kapasitesini gösteren CED/CEX oranında ise özellikle Maldivler %48511 ile ilk sıradadır. Ardından Suriye (%3453), Kırgızistan (%1817), Tacikistan (%1788) ve Sri Lanka (%1680) gelmektedir. Bu çerçevede ülkelerin döviz gelirlerinin borç stokunu ödemede yetersiz kaldığı da söylenebilir. Son olarak endekste, Çin'e borç bağımlılığını azaltan bir gösterge olarak CEX/GDP oranına yer verilmiştir. Bu oranda Moğolistan (%40), Türkmenistan (%21) ve Vietnam (%20) ilk sıralarda yer almaktadır. Toplam hasıla içinde Çin'e yaptıkları ihracat ile sağlanan döviz gelirleri ülkelerin borç stokunu ödeme kapasitesini güçlendirmektedir. Ek olarak Moğolistan'ın toplam ihracatı içinde Çin'in payının %80'in üzerinde olması, borç tuzağı endeksinin "eksi değer" almasına neden olmuştur.

Moğolistan'a benzer şekilde Türkiye'nin üst sıralarda yer almasının nedeni endeks hesaplamasında tüm ülkelerin bir arada ağırlıklı ortalamasının alınmaması; her bir ülkenin kendi kriterleri içinde değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. Bu açıdan Türkiye, kriterler bazında dünya ortalamasının oldukça altında yer almakla birlikte endekste üst sıralarda olmasının nedeni %22 ortalama ile CED/CEX oranından kaynaklanmaktadır. Ancak Türkiye'nin CED/CEX oranında 2014-2019 döneminde %400 arttığını vurgulamak gerekmektedir.

Endekste bulgularının güvenilirliğini test etmek amacıyla izleyen kısımda niceliksel analize yer verilecektir.

Panel Veri Analizi

Bu kısımda değişkenler arasındaki ilişkiyi ve endeksin tutarlılığını incelemek amacıyla dinamik ve statik panel veri analizi yapılacaktır. Dönemsel etkiyi ihmal etmek amacıyla dinamik; yıllık etkiyi tespit etmek amacıyla statik analize yer verilecektir. Bu çerçevede endeks kriterlerinin karşılaştırılması ve anlamlılık sonuçlarının belirlenmesi hedeflenmektedir.

Veri Seti ve Model

Çalışmada veriler Dünya Bankası'ndan elde edilmiştir. Ek olarak panel analizde veriler ağırlıklandırılmadan kullanılmıştır. Dış borç stoku, ihracat ve ithalat verileri tutar olarak alınmıştır. GSYH ve büyüme verileri ise 2010 baz yıl kabul edilerek alınmıştır. Panel analizin kapsamı 29 Kuşak ve Yol İnisyatifi ülkelerinin 2011-2019 döneminden oluşmaktadır. Analizin kısıtı, verilerin olmaması veya küresel regülatörlerin farklı yöntemler kullanarak yayımladığı verilerin birbiriyle uyumsuz olmasıdır.

Çalışmada kullanılan model, teoride ve literatürde sıklıkla kullanılan büyüme ile dış borç stoku arasındaki ilişkiyi türetilmiştir (Patillo vd., 2004: 1-34). Panel analizde kullanılan model aşağıdaki gibidir:

$$\ln gr_{it} = \alpha_i + \beta_1 \ln(cim/gdp)_{it} + \beta_2 \ln(ced/gdp)_{it} + \beta_3 \ln(ced/ted)_{it} + \beta_4 \ln(ced/cex)_{it} + \beta_5 \ln(cex/gdp)_{it} + \beta_6 \ln X_{it} + u_{it}$$

t: 2011 ...2019 i: 28 Kuşak ve Yol Ekonomisi

Modelde yer alan değişkenler Tablo 2'de belirtilmektedir.

Tablo 2. Panel Model Değişkenleri

Kısaltma	Açıklama
GR	Büyüme
CIM/GDP	Çin'den İthalat/GSYH
CED/GDP	Çin'e Dış Borç/ GSYH
CED/TED	Çin'e Dış Borç/Toplam Dış Borç
CED/CEX	Çin'e Dış Borç/ Çin'e İhracat
CEX/GDP	Çin'e İhracat/GSYH
X (kontrol değişken)	Toplam Dış Borç

Tanımlayıcı İstatistikler

Tablo 3, çalışmadaki değişkenlerin tanımlayıcı özet istatistiksel analizinin sonuçlarını göstermektedir. Sonuç, 2011-2019 döneminde 29 Kuşak ve Yol İnisyatifi ülkeleri için reel büyümenin 0,3 ile 6,22 arasında değiştiğini, ortalama 6,18 değerinde ve -0,91 standart sapma olduğunu göstermektedir. Dünya Bankasına göre örnekleme dahil olan ülkeler, iktisadi büyüme ve kalkınmanın bir göstergesi olan düşük ve orta gelir grubunda yer almaktadır. Üst orta gelir grubunda ise sadece Kırgızistan ve Türkiye yer almaktadır. Ülkelerin Çin'e olan borçlarının yine Çin'e yaptıkları ihracata oranı ortalama %6,27, standart sapma ise %6,07 olduğu görülmektedir.

Tablo 3. Değişkenlerin Tanımlayıcı İstatistikleri

Değişkenler	Gözlem	Ortalama	Standart Sapma	Minimum	Maksimum
Ingr	261	6,18	-0,91	0,30	6,22
Intexd	261	6,01	-0,20	6,93	5,07
Incim/gdp	261	-0,12	-0,32	-0,19	6,30
Inced/gdp	261	-0,09	-0,01	-29,36	6,20
Inced/ted	261	0,32	-0,02	-21,24	6,22
Inced/cex	261	6,27	6,07	-1,54	5,71
Inceg/gdp	261	-1,40	-0,07	-24,03	6,22

Değişkenlerin Korelasyon Matrisi

Değişkenler arasında çoklu bağlantı sorunu varsa bu ilgili değişkenin tahmin gücünü azaltmaktadır. Korelasyon katsayısı 0.80'in üzerinde çıkması çoklu bağlantı sorununu göstermektedir. Tablo 4'te analizde kullanılan değişkenlere ait korelasyon matrisine yer verilmiştir. Matriste, 0,80 üzerinde bir katsayıya rastlanmamıştır.

Tablo 4. Korelasyon Matrisi

	Ingr	Intexd	cimgdp	cedgdp	cedted	cedcex	cexgdp
Ingr	1,000						
Intexd	0,0239	1,0000					
cimgdp	0,1660	-0,0760	1,0000				
cedgdp	0,1977	-0,1976	0,4652	1,0000			
cedted	0,2981	-0,4038	0,2461	0,6851	1,0000		
cedcex	0,0457	-0,2889	-0,0227	0,0737	0,1703	1,0000	
cexgdp	0,2646	-0,0903	0,1698	0,0983	0,1433	-0,0968	1,0000

Korelasyon matrisi tablosuna göre büyüme ile borç göstergeleri arasında pozitif ilişki vardır. Dış borç ve Çin'e borç/Çin'e ihracat oranlarında bu korelasyon sifıra yakın olsa da diğer göstergelerin nispeten yüksek olması, birçoğunda kalkınma sorunu olan ülkelerin borçlanmaya bağımlı bir büyüme politika izledikleri iddia edilebilir. Ek olarak ithalatın GSYH'ye oranındaki artış aynı zamanda ülkelerin Çin'den kaynaklanan borç yüklerini artırmaktadır.

Dinamik Panel Veri Analizi

Borç tuzağı endeksinin tutarlılığını analiz edebilmek amacıyla yapılan Arellano ve Bover / Blundell ve Bond Sistem Genelleştirilmiş Momentler Tahmincisi sonuçları Tablo 5'te gösterilmiştir. Modelde AR(1) ve AR(2) istatistikleri vasıtasıyla otokorelasyon kontrol edilmiştir. Dinamik modellerde hipotez gereği AR(1) negatif z-değeri almalıyken AR(2) pozitif değer almalıdır. Bu çerçevede modelde ikinci mertebeden otokorelasyon bulunmamaktadır. Tahminde Sargan testi kullanılarak araç değişkenlerinin geçerliliği test edilmiş ve uygun olduğu sonucuna varılmıştır. Ek olarak toplam dış borç modelde kontrol değişkeni olarak kullanılmıştır.

Tablo 5. Sistem GMM Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Standart hata	P> z
ln(CIM/GDP)	0,0245	0,0183	0,552
ln(CED/GDP)	-0,3532	0,1010	0,180
ln(CED/TED)	-0,3532	0,1010	0,000
ln(CED/CEX)	0,3612	0,1040	0,001
ln(CEX/GDP)	0,3659	0,1088	0,001
Gözlem	232		
Ülke	29		
AR(1)	z-değeri: -3,85	0,000	
AR(2)	z-değeri: 0,72	0,471	
Sargan Testi	chi2: 5,31 (0,622)		

Analizin bulgusuna göre toplam dış borçlanmada Çin'in payındaki 1 birimlik artış büyümeyi %0,35 azaltmaktadır. Bu sonuç, Chowdhury (1994), Clements vd. (2013) ve Glasberg ve Ward (1993) çalışmalarındaki sonuçlara benzer şekilde, özellikle kurumsal zayıflığın yüksek ve kalkınmanın düşük olduğu bu ülkelerde dış borçlanmanın kullanımı nispeten etkin olmadığını göstermektedir. Bir diğer bulgu, Çin'e olan dış borç stokunun Çin'e yapılan ihracata oranındaki 1 birimlik artışın büyümeyi %0,36 artırmasıdır. Buna göre dış borç ödeme kapasitesinde ihracatın büyümeye katkısı vardır. Son bulgu ise GSYH içinde Çin'e yapılan ihracattaki 1 birimlik artışın büyümeyi yaklaşık %0,37 artırmasıdır. Diğer değişkenler istatistiksel olarak anlamsız olduğu için değerlendirme dışındadır.

Sonuç olarak İnisiyatif kapsamındaki ekonomiler ihracat odaklı politika izlediklerinde büyümeyi pozitif etkilerken ve Çin'e olan borç stoklarında azalmaya neden olmaktadır. Ek olarak, Çin kaynaklı borç stoklarındaki artışın büyüme üzerinde negatif etkilerini azaltacak borç politikası izlemeleri gerekmektedir. İhracatın büyümeyi pozitif etkisi ile borçlanmanın negatif etkisinin yakın olması, dış borçların etkin yönetimini engelleyen kurumsal zayıflıkların engellenmesi ve borçlanma politikalarının rasyonel yönetilmesiyle mümkündür.

Statik Panel Veri Analizi

Mevcut çalışmada değişkenler arasındaki bağlantıyı göstermek amacıyla dinamik panel veri analiziyle İnisiyatif ülkelerinin borç tuzağı endeksinde yer alan kriterlerin büyümeye etkisi gösterilmiştir. Bu kısımda dinamik regresyon ilişkisinden farklı olarak, değişkenlerin büyümeye etkisinde önceki yıllar göz ardı edilecek ve her yıl kendi içinde değerlendirilecektir.

Statik panel analizde yer alan Havuzlanmış En Küçük Kareler (HEKK), Sabit Etkiler (SE) ve Tesadüfi Etkiler (TE) yöntemleri arasından yapılacak tercih için Tablo 6'da belirtilen testler yapılmıştır.

Tablo 6. Tahmin Yönteminin Belirlenmesi

	F testi	LR testi	LM Testi	ALM Testi	Sonuç
Birim Etki	Prob > F = 0,0000	Prob>=chibar2 = 0,000	Prob>=chibar2 = 0,000	Prob>=chibar2 = 0,000	Birim Etki var
Zaman Etki	Prob > F = 0,0100	Prob>= chibar2 = 0,0000	-	-	Zaman Etki var
Hausman Testi					

Ingr	SE	TE	SE-TE	Sonuç
ln(CIM/GDP)	0,2176	0,0590	0,1586	Sabit Etkiler Modeli geçerli.
ln(CED/GDP)	-0,0674	0,0070	-0,0745	
ln(CED/TED)	0,0143	0,0061	0,0081	
ln(CED/CEX)	0,0480	-0,0103	0,0583	
ln(CEX/GDP)	0	0	0	
Prob>chi2	0,0289			

Tabloda yer alan test sonuçlarına göre modelde birim ve zaman etkilerinin bulunması nedeniyle klasik EKK yöntemi geçerli değildir. Modelin tahmininde SE ve TE yöntemlerinin kullanılmasının belirlenmesi için Hausman testi yapılmış ve %5 düzeyinde olasılık değeri (0.0289) anlamlı bulunması nedeniyle sabit etkiler modelinin geçerli olduğuna karar verilmiştir.

Sabit etkiler modelinin değişen varyans varsayımı için Değiştirilmiş Wald testi, otokorelasyon varsayımı için Bhargava, Franzini ve Narendranathan'nın AR (1) modelini kullanarak önerdiği Durbin-Watson testi ve yatay kesit bağımlılığı varsayımı için ise Pesaran CD testi ve Frees testleri yapılmıştır.

Tablo 7. Değişen Varyans ve Otokorelasyon Testleri

Değiştirilmiş Wald Testi	D-W ve Ba-Wu Testleri	Pesaran CD testi	Frees Test
Prob>chi2=0,0000	D-W = 1,6427 Ba-Wu LBI = 1,7409	Pr = 0,000	Frees test ist: 1,296 alpha = 0,05: 0,3826

Test sonuçlarına göre modelde değişen varyans, otokorelasyon ve birimler arası korelasyon vardır. Bu çerçevede tutarlı tahminler verebilen Driscoll-Kraay tahmincisinin sonuçları tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8. Driscoll\Kraay Sabit Etkiler Regresyonu Sonuçları

Ingr	Katsayı	Standart hata	P> t
ln(CIM/GDP)	0,2176	0,0255	0,000
ln(CED/GDP)	-0,6401	0,2638	0,022
ln(CED/TED)	0,0143	0,1515	0,925
ln(CED/CEX)	0,6207	0,4055	0,137
ln(CEX/GDP)	0,5726	0,4047	0,168
Prob > F	0,000		
Maksimum gecikme	2		
Gözlem sayısı	261		
Ülke sayısı	29		

Analizin bulgusuna göre Çin'den yapılan ithalatın GSYH'ye oranındaki 1 birimlik artış büyüme yi yaklaşık %0,22 artırmaktadır. Mahadevan ve Suardi (2018) ve Thangavelu ve Rajaguru (2004) çalışmalarına uygun olarak, ülkelerin marjinal tüketim eğiliminin yüksek olması göz önüne alındığında, büyümenin tüketim tarafından desteklendiği ileri sürülebilir. Bir diğer bulgu, Çin'e olan dış borç stokunun GSYH oranındaki 1 birimlik artışın büyüme yi %0,64 azaltmasıdır. Bu çerçevede, ülkelerin Çin ile olan ithalat ve borç ilişkisinde asimetri bulunduğu ifade edilebilir. Çin'den yapılan ithalatın büyüme ye katkısı, alınan borcun oldukça gerisinde kalmaktadır. Tabloda yer alan diğer değişkenler istatistiksel olarak anlamsız olduğu için değerlendirme dışındadır.

Sonuç olarak ithalatın büyüme ye olan katkısı, Çin'e olan borçlar tarafından etkisiz kalmaktadır. Ülkelerin borçlarının sürdürülebilirliği, borç ödeme kapasitesinin artmasına bağlıdır. Bu açıdan Çin'e olan borç yüklerini azaltacak politikaların izlenmesi gerekmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışma, 2011-2019 döneminde, 29 Kuşak ve Yol İnişiyatifi ülkesinin Çin'e olan borç yapısını incelemektedir. Bu çerçevede öncelikle borç tuzağı endeksi geliştirilmiş ve ardından bu endeksin tutarlılığı iki boyutlu panel veri analizi kullanılarak test edilmiştir.

Endeks bulgularına göre Kamboçya, Tacikistan, Vietnam, Kırgızistan, Belarus, Maldivler, Myanmar, Türkmenistan, Suriye, Sri Lanka borç tuzağının en net örnekleridir. Moğolistan ve Türkiye'nin ise farklı nedenlerle borç tuzağında olduğu endeks bulguları arasındadır. Moğolistan'ın borç bağımlılığı oldukça yüksek olmakla birlikte Çin'e olan ihracat bağımlılığı nedeniyle endekste alt sıralara gerilemiş ve borç tuzağında olmadığı görülmüştür. Diğer taraftan Türkiye'nin endekste üst sıralarda yer almasının nedeni, endeksin hesaplanmasında panel ortalamasının değil, ülke birimlerinin kendi içinde ağırlıklandırılmasından kaynaklanmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin 2014-2019 döneminde Çin'e olan borç yapısı negatif gelişme gösterdiği endeks bulgularında ifade edilmiştir.

Çalışmada dinamik ve statik panel analizi kullanılarak Çin'e olan borç yapısının büyüme ye olan etkisi incelenmiştir. Bulgulara göre ülkelerin Çin'e olan borç bağımlılığı, ithalat ve ihracat kaynaklı büyüme ye bertaraf etmektedir. Ek olarak statik ve dinamik analiz birbirini tamamlayan sonuçlar vermiştir. Buna göre borç ve ithalatın GSYH'ye oranına ait katsayı, dinamik analizde istatistiksel olarak anlamsız çıkarken statik analizde anlamlı çıkmış; diğer değişkenler ise dinamik analizde anlamlı çıkarken statik analizde anlamsız çıkmıştır. Bu nedenle borç ve ithalatın GSYH'ye oranı, dönemsel gelişmelerden etkilenmediği; diğer değişkenlerin ise bir önceki yıllardan etkilendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmanın bulguları, ülkelerin borçlanma politikaları için önemli çıkarımlar yapılmasına imkân tanımaktadır. Ülkeler öncelikle borçlanma politikalarının oluşturulmasında mali kural ilkesini izleyebilirler. Ülkelerde yolsuzluğun yüksek ve regülatörlerin etkin olmadığı düşünüldüğünde mali kurallar, kurumsal yapılarının da güçlenmesini sağlayacaktır: Kurumlar arası koordinasyon ve parlamentoda alınacak kararlarla borçlanma, paydaş katılımını ve strateji geliştirmeyi sağlayacaktır. Böylece mali saydamlığın ve hesap verilebilirliğin gelişmesiyle rasyonel kararlar alınabilecektir. Diğer taraftan ithalatın ve ihracatın büyüme ye pozitif katkısı, borç stoklarındaki artış nedeniyle etkisiz kalmaktadır. Bu durumda devlet bilançosundaki aktiflerin, kaynaklarla olan uyumsuzluğu da iyileştirilmelidir: Bilanço varlıklarında yaşanan artışa karşın yabancı kaynaklardaki artışın daha fazla olması borçların sürdürülebilirliğini de negatif etkilemektedir.

Ülkelerin Çin'e olan borç bağımlılığı neticesinde ortaya çıkan borç yükü, IMF gibi küresel finansal regülatörlerle iş birliği yapılmasına neden olmuştur. Bu çerçevede IMF Kuşak ve Yol İnişiyatifinde yer alan ülkelere Kapasite Geliştirme Merkezleri kurarak finansal ve idari danışmanlık hizmeti vermektedir (Çin, Moğolistan vd.).

Çalışmanın sonucu endeks bileşenlerinin doğrudan yabancı yatırımlar gibi birtakım göstergelerin de kullanılmasıyla geliştirilebilir. Ülkelerin veri yayımlama politikalarındaki sorunlar çalışmanın kısıtları arasındadır. Bu nedenle araştırmacıların borç yapısını, ulusal regülatörlerin etkinliğini de kapsayacak şekilde incelemeleri faydalı olacaktır.

Kaynaklar

- Aoyama, R. (2016). "One Belt, One Road: China's New Global Strategy". *Journal of Contemporary East Asia Studies*. 5 (2), 3-22.
- Bandiera, L. & Tsiropoulos, V. (2019). "A Framework to Assess Debt Sustainability and Fiscal Risks under The Belt and Road Initiative". *World Bank Policy Research Working Paper*. (8891), 1-56.
- Bastos, P. (2020). "Exposure of Belt and Road Economies to China Trade Shocks". *Journal of Development Economics*. 145, 1-14.
- Becker, W.; Paruolo, P.; Saisana, M. & Saltelli, A. (2017). "Weights and Importance in Composite Indicators: Mind the Gap". *Handbook of Uncertainty Quantification*. 1187-1216.
- Behuria, A. (2018). "How Sri Lanka Walked into a Debt Trap, and the Way Out". *Strategic Analysis*. 42 (2), 168-178.
- Belt and Road Initiative. (2021). <https://www.beltroad-initiative.com/institutions-and-mechanisms/> (e.t.: 01 February, 2021).
- Berksoy, T.; Mehmet, Ş. & Özge U. (2012). "Kamusal Beyaz Filler ve Kamu Özel Sektör Ortaklıkları". *Bankacılar*. 23 (83), 77-97.
- Bhattacharyay, B. (2010). "Estimating Demand for Infrastructure in Energy, Transport, Telecommunications, Water and Sanitation in Asia and the Pacific: 2010-2020". *ADB Working Paper Series*. 248, 1-44.
- Boulanger, P. (2014). *Elements for a Comprehensive Assessment of Public Indicators*. JRC Scientific and Policy Reports. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Chowdhury, K. (1994). "A Structural Analysis of External Debt and Economic Growth: Some Evidence from Selected Countries in Asia and the Pacific". *Applied Economics*. 26 (12), 1121-1131.
- Chun, Z. (2017). "The Belt and Road Initiative and Global Governance in Transition". *China Quarterly of International Strategic Studies*. 3 (2), 175-191.
- Clements, B.; Bhattacharya, R. & Nguyen, T. Q. (2003). "External Debt, Public Investment and Growth in Low-income Countries". *IMF Working Paper*. 1-25.
- Dünya Bankası. (2021). Wits. Worldbank, China Global Investment Tracker. (e.t.: 02 Şubat, 2021).
- Dünya Bankası. (2021). <https://data.worldbank.org/> (e.t.: 05 Şubat, 2021).
- Eulerhermes. (2021). https://www.eulerhermes.com/en_global/economic-research/country-reports.html (e.t.: 05 February, 2021).
- Falcetti, E.; Lysenko, T. & Sanfey, P. (2006). "Reforms and Growth in Transition: Re-Examining the Evidence". *Journal of Comparative Economics*. 34 (3), 421-445.
- Ferchen, M. & Perera, A. (2019). "Why Unsustainable Chinese Infrastructure Deals Are a Two-Way Street". *Carnegie-Tsinghua Center for Global Policy*. 1-6.
- Gao, B.; Li, J.; Shi, B. & Wang, X. (2020). "Internal Conflict and Bank Liquidity Creation: Evidence from the Belt and Road Initiative". *Research in International Business and Finance*. 53, 1-10.
- Glasberg, D. S. & Ward, K. B. (1993). "Foreign Debt and Economic Growth in The World System". *Social Science Quarterly*. 74 (4), 703-720.
- Hub, G. I. (2017). "Global Infrastructure Outlook". *Global Infrastructure Hub*.
- He, C. (2018). "The Belt and Road Initiative as Global Public Good: Implications for International Law". *Normative Readings of The Belt and Road Initiative: Road to New Paradigms*. 85-104.
- Hongcai, X. (2017). "The BRI is a Global Public Goods", <http://www.cciee.org.cn/Detail.aspx?newsId=13859&Tid=231> (e.t.: 01 March, 2021).

- Hurley, J.; Morris, S. & Portelance, G. (2019). "Examining The Debt Implications of The Belt and Road Initiative from a Policy Perspective". *Journal of Infrastructure, Policy and Development*. 3(1), 139-175.
- Joshua, J. (2019). *The Belt and Road Initiative and International Relations*. In: *The Belt and Road Initiative and the Global Economy*. London: Palgrave Macmillan, Cham.
- Jung, J. Y.; Wang, W. & Cho, S. W. (2020). "The Role of Confucius Institutes and One Belt, One Road Initiatives on The Values of Cross-Border M&A: Empirical Evidence from China". *Sustainability*. 12 (24), 1-20.
- Kaul, I.; Grunberg, I. & Stern, M. (1999). *Global Public Goods*. New York: Oxford University Press.
- Kuah, K. (2019). "China's Soft Power: Culturalisation Along the Belt Road Corridors". In: *Silk Road to Belt Road*. 129-145.
- Lai, K. P.; Lin, S. & Sidaway, J. D. (2020). "Financing the Belt and Road Initiative (BRI): Research Agendas beyond The "Debt-Trap" Discourse". *Eurasian Geography and Economics*. 61 (2),109-124.
- Lien, D.; Oh, C. H. & Selmier, W. T. (2012). "Confucius Institute Effects on China's Trade and FDI: Isn't it Delightful When Folks Afar Study Hanyu?". *International Review of Economics & Finance*. 21 (1), 147-155.
- Lien, D. & Co, C. Y. (2013). "The Effect of Confucius Institutes on US Exports to China: A State Level Analysis". *International Review of Economics & Finance*. 27, 566-571.
- Lien, D. (2013). "Financial Effects of the Confucius Institute on Chinese Language Acquisition: Isn't it Delightful that Friends come from Afar to Teach You Hanyu?". *The North American Journal of Economics and Finance*. 24, 87-100.
- Mahadevan, R. & Suardi, S. (2008). "A Dynamic Analysis of the Impact of Uncertainty on Import-and/or Export-Led Growth: The Experience of Japan and the Asian Tigers". *Japan and the World Economy*. 20 (2), 155-174.
- Marantidou, V. (2014). "Revisiting China's 'String of Pearls' Strategy: Places 'With Chinese Characteristics' and Their Security Implications". *Issues and Insights*. 14 (7), 1-39.
- Neuman, L. W. (2017). *Social Research Methods*, 6/E. India: Pearson Education.
- OECD. (2017). "China's Road Initiative in the Global Trade, Investment and Finance Landscape", *Business and Finance*. Paris: OECD Publishing.
- OECD. (2017). *Investing in Climate. Investing in Growth*. Paris: OECD Publishing.
- Öztürk, İ. (2019). "The Belt and Road Initiative As a Hybrid International Public Good". *Working Papers on East Asian Studies*. 125, 1-37.
- Pattillo, C.; Helene P. & Luca R. (2004) "Through What Channels Does External Debt Affect Growth? [with Comments and Discussion]". *IMF Working Paper*. 1-34.
- Schortgen, F. (2018). "China and the Twenty-First-Century Silk Roads: A New Era of Global Economic Leadership?". *China's Belt and Road Initiative: Changing the Rules of Globalization*. 17-33.
- Se, W. (2019). "Putting Sri Lanka's Debt Issue into Perspective", 收藏, *Koleksiyonlar Dergisi (Collections Journal)*. 86-95.
- Shang, H. (2019). "The Belt and Road in History". In: *The Belt and Road Initiative: Key Concepts*. 45-69.
- Soyres, F.; Mulabdic, A.; Murray, S.; Rocha, N. & Ruta, M. (2019). "How Much Will the Belt and Road Initiative Reduce Trade Costs?". *International Economics*. 159, 151-164.
- Thangavelu, S. M. & Rajaguru, G. (2004). "Is There an Export or Import-Led Productivity Growth in Rapidly Developing Asian Countries? A Multivariate VAR Analysis". *Applied Economics*. 36 (10), 1083-1093.

Wang, H.; Han, Y.; Fidrmuc, J. & Wei, D. (2021). "Confucius Institute, Belt and Road Initiative, and Internationalization". *International Review of Economics & Finance*. (71), 237-256.

Woetzel, J., Garemo, N., Mischke, J., Kamra, P., & Palter, R. (2017). "Bridging İnfrastructure Gaps: Has the World Made Progress", <https://www.mckinsey.com/business-functions/operations/our-insights/bridging-infrastructure-gaps-has-the-world-made-progress> (e.t.: 19 January, 2021).

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50; İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların "Kaynaklar" başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Gündoğdu, A. ve Kapbarova, G. S. (2024). “Kazakistan’da Oralmanların Toplumsal Bütünleşmesinde Dil ve Eğitim Sorunları”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 21-28.

Araştırma Makalesi

**KAZAKİSTAN’DA ORALMANLARIN TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞMESİNDE
DİL VE EĞİTİM SORUNLARI***

*Language and Education Problems in The Social Integration of Those Who Returned to Kazakhstan
(Oralman)*

Abdullah GÜNDOĞDU**

Gauhar Shermuhamedovna KAPBAROVA**

Öz

Kazakistan, kendine özgü tarihî, coğrafi, kültürel konumu ile Türk dünyası olgusunu tamamlayan bir görünüm sunar. Kazakistan Cumhuriyeti, Türk Devletleri Teşkilatı ve TÜRKSOY’un etkin kurucu üyesi olduğu gibi, Bağımsız Devletler Topluluğu, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve Şanghay İşbirliği Örgütü üyesidir. Ortak Türk tarihi, kültürü ve Türk aydınlanmasına dayanan millî, demokratik, laik, çağdaş bir hukuk devletidir. Kazakistan, bağımsızlığını ilan ettiği 1991 yılından bu yana, başarılı bir ulus devlet inşaa sürecinden geçmektedir. Bunun bir parçası olan Geri Dönenler (Oralman) konusu, Kazakistan için toplumsal uyum yanında çözmesi gereken dil ve eğitim sorunlarını da gündeme getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Kazakistan, Ulus Devlet, Uluslaşma, Geri Dönenler (Oralman), Eğitim, Toplumsal Uyum.*

Abstract

Kazakhstan offers a view that complements the phenomenon of the Turkish world with its unique historical, geographical and cultural location. The Republic of Kazakhstan is an active founding member of the Organization of Turkic States and TURKSOY, as well as a member of the Commonwealth of Independent States, the Economic Cooperation Organization and the Shanghai Cooperation Organization. It is a national, democratic, secular and modern state of law based on common Turkish history, culture and Turkish enlightenment. Kazakhstan has been going through a successful nation-state building process since 1991, when it declared its independence. The

* Geliş Tarihi / Received: 30.03.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 14.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1461852>

** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, abdullahgundogdu@yahoo.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-9171-6965>

** Doktor Adayı, South Kazakhstan Pedagogical University named after Ozbekali, goha1986-01@mail.ru, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-8476-4259>

Abdullah Gündoğdu, Gauhar Shermuhamedovna Kapbarova

Returnees (Oralman) issue, which is a part of this, has brought to the agenda the language and education problems that Kazakhstan needs to solve in addition to social harmony.

Keywords: *Kazakhstan, Nation State, Nationalization, Returnees (Oralman), Education, Social Harmony.*

Giriş

Kazakistan Cumhuriyeti 2.724.900 km² yüzölçümü ile Türk dünyasının en geniş sınırlara sahip devleti olarak dikkat çeker. 16 Aralık 1991'de egemenliğini ilan eden Kazakistan, gerek Avrupa'ya kadar uzanan geniş sınırları ve zengin maden rezervleri, gerekse Hazar Denizi'nin enerji kaynaklarına erişiminin sağladığı stratejik üstünlükleriyle, demokratik ve hukukun üstünlüğüne dayalı çağdaş bir devlet kurma yolunu seçti. Bağımsızlık sürecinin dayandığı tutarlı ve milli içeriği yanında, anayasası, yönetim biçimi, dış ve iç siyaseti, millî marşı, bayrağı, yeni başkenti ile *Kazakistan, şık bir ulus tasarımı* numunesi izlenimi uyandırmaktadır.

Kazakistan, demokratik değerlere ve uluslararası hukuk ilkelerine bağlı egemen bir devlet olarak, dünyanın tüm devletleriyle karşılıklı yarara dayalı ortaklığı amaçlayan etkin bir dış politika izlemektedir. Türk Dünyasının bir parçası olan Kazakistan'ın önceliği, Orta Asya ve Orta Doğu'da barış ve istikrarı korumak, ortak ülkelerle iş birliği bağlarını derinleştirmek, uluslararası katılım da dâhil olmak üzere emtia akışlarını çeşitlendirmek ve iyileştirmektir. 33 yıllık bağımsızlığı boyunca ülkede, ekonominin tüm sektörlerinde ve devletin işleyişinin diğer yönlerinde bir dizi devrim niteliğinde yenilik gerçekleştirilmiştir (Sultanov, Tyulebekova, 2023: 101-155). Bu yeniliklerin başında Kazakistan'a yeniden göç eden "Oralman" olarak anılan etnik Kazakların dönüşünü de içeren ülke nüfusunun artışı hedefleyen demografik ve eğitim alanlarında gerçekleştirilen atılımlar gelmektedir. Bu etken sosyo ekonomik olduğu kadar dinî, kültürel hayatı da derinden etkilemiştir (Kuşçu, 2009; Beylur, 2019: 129).

Kazak Türkçesinin bilim dili olarak kullanılmaya çalışılması, yabancı kelimelere karşı Kazakça karşılıklarının bulunması, millî tarihin bilimsel temellerde, millî bilincin en işlek unsuru olarak kullanılması bakımından Kazakistan sessiz bir kültür devrimi sürecinden geçmektedir. Bu yolda Kazakistan Tarihi, Kazakistan Arkeolojisi, Kazak Dili ve Edebiyatı alanlarında kitaplar, ansiklopediler, sözlükler hazırlanıp Kazakistan'daki tarihî eserlerin restorasyonuna başlanmıştır. Bu yönüyle Kazakistan'daki süreç, Türkiye'nin erken Cumhuriyet dönemi uygulamalarına büyük benzerlik göstermektedir. Bu benzerlikler arasında bu dönemde demografik yapıyı güçlendirmeyi hedefleyen, 1923 yılında Lozan Barış Antlaşması'na ek olarak yapılan sözleşme uyarınca, Yunanistan'dan yapılan nüfus mübadelesi başta olmak üzere, Balkanlardan ve diğer Türk bölgelerinden Türkiye'ye yapılan nüfus göçünü zikretmek gerekir (Gündoğdu, 2021: 1-25; Duman, 2019: 1999-2004).

Kazakistan ve Kazak Nüfusu

Doğu Türkistan'da İli nehri vadisinde bulunan *Gulca*'dan Batı'da Güney Urallardaki *Orenburg*'a kadar Avrasya'nın geniş bozkır kuşağında yaşayan Kazaklar, aynı dil ve geleneklere sahip olarak canlı sözlü kültürleri ile erken Türk tarihinin izlerini üzerlerinde taşırlar. Yeryüzünde bugün 18 milyonu bulan toplam Kazak nüfusunun yaklaşık %75'nin yaşadığı Kazakistan Cumhuriyeti'nde yaşarken, yaklaşık %25'i de ülke dışında, başta Çin'de, Doğu Türkistan'ın Kazak Özerk bölgesinde olmak üzere, Özbekistan, Afganistan, Moğolistan, Rusya Federasyonu, Kırgızistan, İran, ABD ve Türkiye'ye dağılmış durumda yaşamaktadırlar. Kazakistan Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazandığı 1991'de nüfusunun ancak %41,1 Kazaklardan oluşmaktayken, bugün bu oran %70,5'lere ulaşmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti, beklenenin aksine 33 yılı bulan bağımsızlık sürecinde, 20 milyona yaklaşan iyi eğitilmiş nüfusunun yaklaşık %10'unu oluşturan Özbek, Uygur, Tatar ve Ahıska gibi Türk halkları yanında, %20'e yakınına oluşturan Rus, Ukraynalı, Alman gibi çok farklı halkların barış içinde yaşadığı, başarılı çağdaş bir ulus devlet görünümü kazanmıştır. Kazakistan-2050 Stratejisi doğrultusunda ülkenin kalkınması için belirlenen yedi öncelikli alan arasında yer alan yeni vatanseverlik anlayışı, "çok etnikli ve çok dinli bir toplumsal uzlaşma hedefini bütün güçlüklerle rağmen başarılı bir şekilde ve kararlılıkla yürütebilmiştir (Somuncuoğlu, 216: 98; Duman, 2019: 1996-2000; Kuşçu, 2009).

Kazakistan'da Göç Olgusu

Tarihi boyunca, insan topluluklarının yeryüzünün hemen her bölgesinde sürekli hareket halinde oluşuna tanıklık edilmektedir. Göçebe bozkır uygarlığının vatanı olan Kazakistan bunu yoğun bir şekilde deneyimlediği gibi, mekânsal nüfus hareketlerinde her zaman çeşitliliğe de sahip olmuştur. Yukarıda vurgulandığı gibi, bağımsızlığın kazanılmasıyla birlikte göç sorunu, göç akışlarının ölçeği ve sonuçları nedeniyle sosyo-politik açıdan giderek daha belirgin ve kalıcı bir mahiyet kazanmıştır. Kazakistan Cumhuriyeti, dinler arası ve çok etnikli yapı gibi siyasi gelişimin ilgili alanlarında önemli başarılar elde ettiğinden söz edilmişti. Buna karşın, Kazakistan'daki göç süreçleri, kamu siyasetinin

dinamikleri bakımından hem konunun çevredeki dünyanın değerlerine uyum derecesi hem de sosyo-ekonomik ve devlet-vatandaş ilişkiler sistemine dâhil olma derecesi ile belirlenen karmaşık ve çok yönlü bir yapıya sahiptir (Kalşabayeva, 2010; Kuşçu, 2009).

Kazakistan'da 1990'lı yılların başından itibaren gelişen ihtiyaçlar karşısında o zamana kadar geçerli göç düzeninin dönüşümü başladı. Sovyet sonrası yönetimin karşılaştığı devlet-toplum ilişkisinin kazandığı yeni özellikleri nedeniyle geçici değerler dizisinde değişiklik meydana gelmiş, buna bağlı olarak yurttaşların geri dönüşü, devletin ulus kimliği siyasetinin önemli bir parçası olarak gelişmiştir. Bunun hemen pek çok alanda etkisi görülmüş; Oralmanlar, Kazak toplumunun ekonomik, kültürel, siyasi ve eğitim hayatında giderek önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Oralman akını, beraberinde Kazak halkının geleneksel kültüre olan ilgisini de uyandırmıştır (Жумашев, Жетписбаев, 2016: 60; Atasoy, 2001: 218-219).

Bütünleşme ve Uyum Sorunları

Bu aşamada özellikle önem kazanan devletin geri dönüş programları içinde 2009 yılında başlatılan Nurly Kosh programı, etnik göçmenlerin, Kazakistan Cumhuriyeti topraklarına çalışmak için gelen eski Kazakistan vatandaşlarının, Kazakistan'ın mahrum bölgelerinde yaşayan Kazakistan vatandaşlarının rasyonel yeniden yerleşimi, uyumu ve bütünleşmesine yardım etmeyi amaçlıyordu. Geniş ülke topraklarında bölgelerin demografik ve sosyo-ekonomik kalkınması yanında Program katılımcılarının birikiminin etkin hale getirilmesi ülke yararına bir durum sunmuştur (Нұрлы көш, 2008: 1126, 4).

Hazırlayanlara göre, programın 2009-2011'de uygulanması için toplamda 197.765,6 milyon tengeye ihtiyaç duyulacağı öngörülmüştür. Bunun tenge cinsinden yıllara göre; 2009 yılı için- 17.551,5 milyon, 2010'da- 85.267,3 milyon, 2011'de- 76.737,7 milyon olarak Cumhuriyet bütçesinden tahsisi yapılmıştır. Yerel bütçelerden 2009'da- 25,8 milyon, 2010'da – 5.208,9 milyon, 2011'de – 4.946,6 milyon verilirken, diğer kaynaklardan: 2009'da – 7.207,2 milyon, 2010'da – 850,6 milyon tenge destek sağlanmıştır. Programın uygulanması kapsamında “programa katılan 23,2 bin aileye konut sağlanması”, “150 bin kişiye istihdam sağlanması ve aynı zamanda bunların üçte ikisinin de doğrudan istihdam edilmesi” planlanmıştır. Ekonominin reel sektöründe (sanayi, inşaat ve tarımda) çalışmak Cumhuriyet bütçesinden bir dizi fon kullanılarak bir kerelik yardımların ödenmesi ve seyahat masraflarının karşılanması da plana dâhil edilmiştir. Ancak Kazakistan Cumhuriyeti Hesaplar Komitesi tarafından yapılan bir denetim, programla ilgili bazı sorunların varlığına işaret etmiştir. Denetime göre belirlenen eksiklikler şu şekilde yansımıştır; “Programın uygulanması aslında parçalı bir yapıdaydı. Faaliyetlerinin uygulanmasına ilişkin uygun izleme ve bölümler arası etkileşim organize edilmemiştir. 21 faaliyetten 3'ü tamamlandı, 9'u ise zamanından önce ve kötü bir şekilde tamamlandı”. 2.567 Kazak göçmen aileye konut sağlanmışken Nurlu Koş programının ülke içi göçmenleri kapsamaması eleştirilmiştir (Ком, 2022: 7, 170). Gelen denetim raporları ve imkânsızlıklar karşısında programın ikinci aşaması hiçbir zaman başlatılamamıştır (Телебаев, 2015: 177-206).

Ayrıca 22 Aralık 2011 tarih ve 1581 Sayılı Hükümet Kararı ile her yıl için 10 bin aile esas alınarak oluşturulan 2012-2014 Oralman göç kotası çerçevesinde “2012-2014 Cumhuriyet bütçesinde öngörülen fonlar dahilinde bir kerelik yardımlar ve diğer sosyal yardım türlerine ve Oralman göçmenlik kotasına dahil edilenlerin uyum ve entegrasyon hizmetleri yanında, sosyal yardım ve tazminatlarının sağlanması”, öngörülmüyordu. Ancak bu program 249 sayılı, 20 Mart 2014 tarihli başka bir kararla 2014 yılı için iptal edilmiştir. Bu nedenle, son yıllarda, özellikle barınma sorunları nedeniyle Kazakistan'daki Oralmanların uyumu giderek daha da zorlaşmaktadır. Gelen Kazakların uyumunu zorlaştıran bir diğer sorun ise işsizliktir. Kazakistan'a gelen her göçmenin kanunen iş bulması gerekmesine rağmen, birçoğu geldiği ülkesine geri dönme durumunu yasallaştıramadı, vatandaşlık veya oturma izni alamadıkları ve çoğu zaman da iş bulmaları nedeniyle kalıcı bir iş bulamadılar. İş bulamamalarının arkasındaki gerçeğin ise Rusça bilmemeleri olduğu anlaşılmaktadır. Resmî istatistiklere bakıldığında, 1991'den günümüze 944 binden fazla Oralmanın Kazakistan'a geldiği ve şu anda toplam nüfusun %5,5'ini oluşturduğu görülmektedir (Телебаев, 2015: 177-206).

Dil ve Eğitim Sorunları

Oralmanların uyumu sırasında ortaya çıkan en önemli sorunlardan biri de Kazakistan'da dil konusundaki ikilemdir. Ülkeye geri dönenler, Kazakistan'da doğup tüm yaşamlarını Kazakistan'da yaşayan Kazakların bir kısmı için bile kolay olmayan dilsel gerçeklere uyum sağlamak zorunda

kalmaları bu ikilemin sonucudur. Toplumun bilişsel olarak bir arada var olan dillerin (mevcut durumumda Kazakça ve Rusça) saygınlığına ilişkin değerlendirmesi, *çift dilli iki dillilik* ve *çift dilli olmayan iki dillilik* dikkate alınarak kolayca belirlenebilir. Başlangıçta, iki dilin işlevsel sınırlarının ve yeteneklerinin karşılaştırılması, Rus dilinin bariz hâkimiyetini gösteren bir durum sergilemiştir. Ancak bu durum bağımsızlıktan önceki dönemde ve egemen bir devletin oluşumunun ilk yıllarında daha belirgindir. Ancak son dönemde dil durumunda bir değişiklik kendini göstermektedir. Ülke nüfusu, Kazak dilinin incelenmesine ve daha da geliştirilmesine, vatandaşların yaşamının her alanında devlet dili olarak rolünün güçlendirilmesine odaklanıyor. Dil planlama programları, Kazak dilinin sadece günlük yaşamda değil, aynı zamanda iş dünyasında, finans sektöründe, eğitim ve bilim alanlarında vb. kullanılmasının saygınlığının artırılmasını amaçlamaktadır. Devlet dilinin aktif işleyişi medyada ve özellikle de İnternet alanında gözlenmektedir. Kazak dilinin kullanım alanı yıldan yıla genişlemektedir. Bunu öncelikle eğitim sisteminde de görmek mümkündür. 2000 yılında 1.158 okul öncesi kuruluşundan Kazakça konuşulanlar, sadece yaklaşık 280 olarak tespit edilmiştir ki bunun genele içindeki oranı %25'i geçmemiştir. 2011 yılına gelindiğinde Kazakça eğitim veren anaokullarının sayısı 4 kattan fazla artarak bu rakam 178'e ulaşmıştır (Adilet, 2020; Auyeskhan, 2021).

Eğitim sisteminin diğer kesimlerinde de benzer bir tablo ortaya çıkar. 1999-2000 yılı başında, ortaokullarda 1,6 milyon öğrenci Kazak dilinde eğitim görüyordu; bu da toplam okul sayısının %50,6'sını oluşturuyordu. 2009 yılında bu tür öğrenciler Kazakistan'daki tüm ortaokul öğrencilerinin %60,6'sını oluşturuyordu. 2011 yılında ülkenin yükseköğretim kurumlarında Kazakça öğrenim gören öğrenci sayısı 342.593 kişi, yani toplam üniversite öğrencisi sayısının %54,4'ü olmuştur. Karşılaştırma yapmak gerekirse, 2009 ve 2000 yıllarında üniversitelerin Kazak bölümlerinde sırasıyla 302 bin ve 85.300 kişi veya toplam üniversite öğrencisi sayısının %47,6'sı ve %32'si eğitim görmüştür. Bunlar etkin bir şekilde Kazak dili ve Kazakistan'ın bilgi alanı konusunda uzmanlaşmaktadır. Örneğin 2011 yılında devlet televizyon kanalı "Kazakistan" özel olarak Kazakça yayına geçti. Kazakça dilinde bilgilendirici, eğitici, sosyo-kültürel ve millî tarihe ve yurtsever duyarlılığa sahip üç TV kanalı daha açılmıştır. Bunlar "Bilim", "Madeniet", "Balapan" kanallarıdır. Kanuna göre 1 Ocak 2012 tarihinden itibaren Cumhuriyet sinemalarımızda gösterilen filmlerin Kazakçaya dublajının zorunlu olması, Kazak dilinin kapsamının genişletilmesi açısından da önemlidir. Kazak dilinin alanının genişlemesinin sadece devletin çabalarıyla değil, aynı zamanda isteklendirme, etnik gruplar arası evlilikler ve diğerleri gibi doğal faktörlerden de kaynaklandığı unutulmamalıdır. Buna karşın yine de Kazak dilini akıcı olarak konuşanların sayısının, Rusça bilenlerden daha az olduğunu da belirtmek gerekir. Böylece, 2014 yılında yapılan bir ankete göre Kazakistan'da akıcı Rusça konuşanların toplam oranı %86,2'dir. Bunların %765'i ise Kazakça konuşmaktadır. Daha da önemlisi, Kazakların %72,7'sinin akıcı Rusça bilmesidir ki buna karşın Rusların ise yalnızca %18,4'ünün Kazakça bilmektedir (Телебаев, 2015: 177-206).

Bu konuda Endişe verici eğilimlerden biri, devletin dil politikasının belirtilen Kazakçanın devlet dili olarak kurulması hedefi ile gerçekte elde edilen sonuçlar arasındaki tutarsızlık nedeniyle nüfusun bir kısmının- özellikle de Kazakça konuşan Kazak gençlerinin- şu ana kadar ulaşılan hedef bakımından- artan memnuniyetsizliğini göstermek mümkündür.

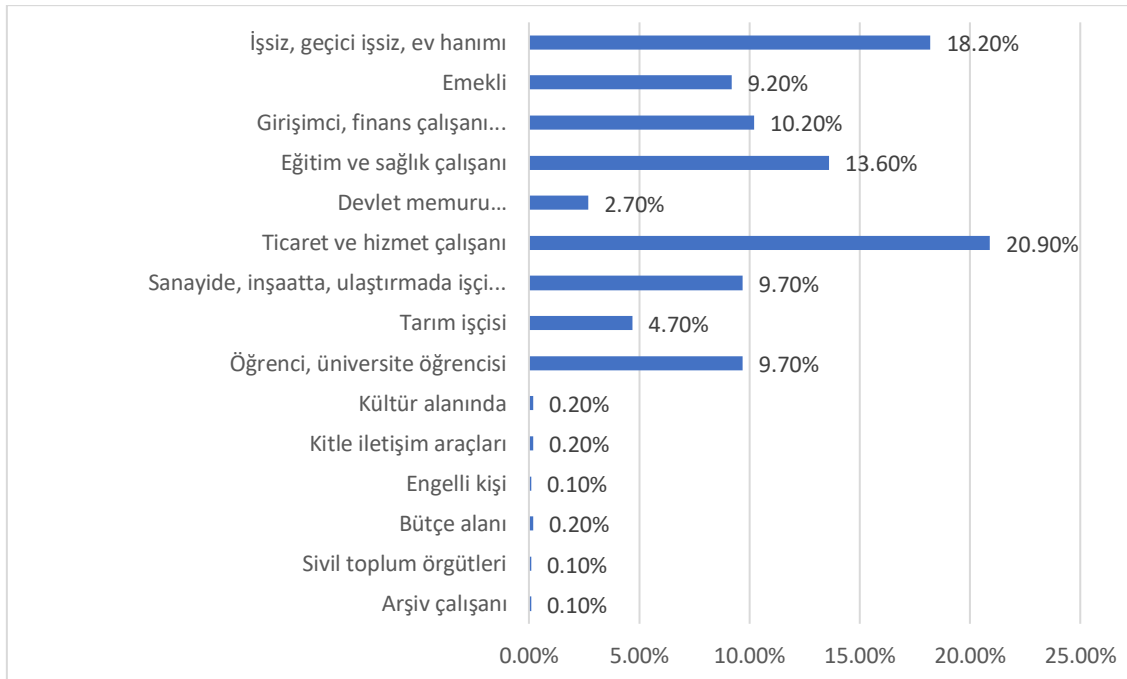
Burada, bağımsızlık yıllarında oluşan, Kazak okullarından mezun olan ve eğitimlerine devam ederlerse ağırlıklı olarak üniversitelerin Kazakça bölümlerinden mezun olan, Kazakça konuşan bir gençlik kuşağı konu edilmektedir. Gençliğin bu kesiminin dil alanıyla ilgili oldukça ciddi sosyal beklentileri vardır ve buna uygun davranış kalıbı geliştirdikleri gözlemlenmektedir. Kendi ebeveynlerinin neslinden farklı olarak Kazak gençliğinin bu kısmı, vatandaşlarının önemli bir kısmının Kazakça konuşmadığı, hatta bu dili anlamadığı gerçeğini çok daha acı bir şekilde algılıyor ve bu duruma karşı daha etkin tepki verme eğilimindedir (Массанов, Абылхожин, Ерофеева, Алексеенко, Баратова, 2001).

Kazak gençliğinin temsilcilerinin dil politikasına ilişkin toplumsal beklentilerinin neler olduğu konusunda kamuya yansıyan görüşlerini özetlemek mümkündür. Bunlar bugün ne kadar gerçekçi ve uygulanabilir olursa olsun, doğal bir sürecin parçasıdır ve zamanla daha da yoğunlaşacağı umudunu taşımaktadır. Kazak dilinin devlet dili olarak kurulması fikri, hâlihazırda kamu bilincinin bir gerçeği haline geldiği gibi gelişmesinde kendi kendine yeten bir etken konumundadır.

Buraya kadar ortaya konan verilere dayanarak bazı değerlendirmeler yapmak mümkündür. Buna göre her ne kadar kısa vadede devlet dilinin zorla tanıtılması açıkça çatışma durumlarını tetikleyse de uzun vadede çatışmanın daha da güçlenmesine yol açacak olan şey kesinlikle bu sorunun Kazak toplumunda çağdaş bir millî kültür birikimi yaratmak yönündeki çözümün gecikmesidir. Bununla bağlı olarak önümüzdeki yıllarda devlet dilinin gerçek anlamda uygulanması sürecinde somut değişikliklerin gerçekleştirilmesi arzu edilmektedir. Aksi takdirde, etnik gruplar arası ilişkilerde ve devlet için en tehlikeli yönde- en büyük iki etnik grup olan Kazaklar ve Ruslar arasında çatışma potansiyelinin artacağını tahmin etmek mümkündür (Somuncuoğlu, 2016: 2002).

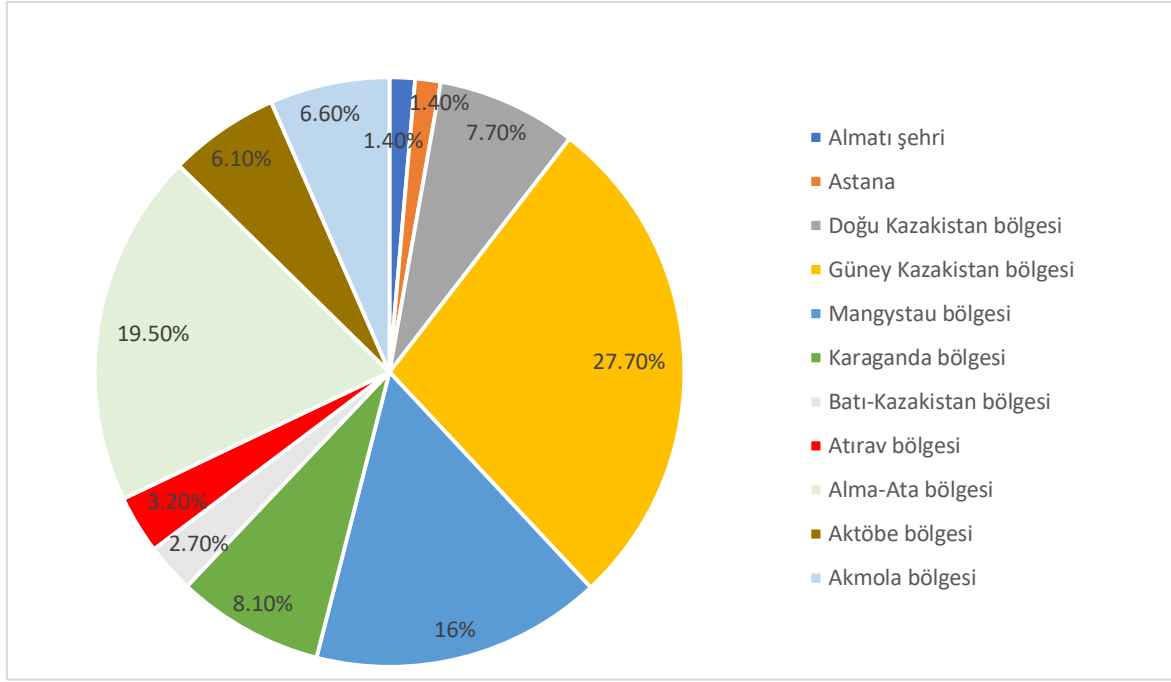
Oralmanların tarihî anavatanlarına dönüşlerinin olumlu yanlarının yanı sıra sosyo-ekonomik, hukuki ve sosyo-kültürel uyumlarında da sorunlar yaşanmaktadır. Göçmenlerin Kazakistan koşullarına uyum derecesini etkileyen nesnel koşullar, hiç şüphesiz ülkede geçici kalış, göçmenin geldiği devlet, yaşı, uzmanlık alanı ve diğer etkenlerdir. Yapılan araştırma sırasında ortaya çıktığı üzere ankete katılan Oralmanların beşte birinden fazlası (%20,9) ticaret ve hizmet sektöründe çalışmaktadır. Katılımcıların %18,7'si "işsiz, geçici işçi ve ev hanımı" sınıfına girmektedir. Ankete katılanların %13,6'sı eğitim ve sağlık çalışanları, %10,2'si ise girişimciler, finans çalışanları ve çiftçilerden oluşmaktadır. Ankete katılanların onda birinden azı sanayi, inşaat, ulaştırma ve iletişim sektörlerinde çalışıyor: %9,2. Katılımcıların mesleğe göre dağılımı aşağıda sunulmaktadır (Auyeskan, 2021).

Şekil 1. Katılımcıların Mesleğe Göre Dağılımı (%)

Toplamda, ankete katılan Oralmanların yarısından biraz fazlası, şehir sakinlerinden (%51), oluşmaktadır. Bunların da (%2,8)'si ülkenin önde gelen Astana ve Almatı şehirlerinde yaşamaktadır. Bölgesel merkezlerde ve bölgesel öneme sahip şehirlerde yaşayanlar ise (%26,5) oranındadır. Ankete katılanların %49'u kırsal kesimde ikamet etmektedir; bunların %25,5'i bölgesel merkezlerin sakinleri ve %23,7'si köylerin sakinleridir (Телебаев, 2015: 177-206).

Şekil-2 Ülkesine Geri Dönerlerin Bölgesel Bağlantıları

Merkezî ve yerel makamlardan alınan resmî verilere göre; oralmanların ana yerleşim bölgeleri Güney Kazakistan (%21,2), Almatı (%16), Mangystau (%12,9) ve Zhambyl (%9,4) olarak sıralanmaktadır. Eldeki diğer veriler de bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Sosyolojik çalışmaların sonuçlarının gösterdiği gibi, ankete katılanların çoğunluğu (%27,7), Güney Kazakistan'ın Türkistan şehri, Ordabasinsky bölgesi, Sairamsky bölgesi, Saryagashsky bölgelerindedir. Bunu Taldykorgan, Tekeli gibi şehirleri ve Zhambfylsky, Enbekshikaazkhsky, Sarkandsky, Karatalsky ilçelerini içeren Almatı bölgesi (%19,5) takip eder. Ankete katılan Oralmanların %16'sı Mangystau bölgesi, Aktau ve Zhanaozen şehirleri, Beineu ve Munaylinsky bölgelerinin sakinleridir. Genel tabloya baktığımızda en az sayıda Oralmanların Astana ve Almatı şehirlerinde bulunduğu (her biri %1,4 oranında) dikkat çekmektedir.

Sonuç

Araştırma kapsamında elde edilen anket verilerinin istatistiki sonuçlarına baktığımızda, Oralmanların toplumun çeşitli alanlarında dil edinimi ve istihdamının Kazak toplumuna sosyal uyum sağlamada öncelikli bir konumda bulunmasının gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Kazakistan'ın bağımsızlık sonrasında gündemine giren Oralmanlar ve onların dil ve eğitim sorunları, istihdam, büyüme, refah, uluslaşma, nüfus, toplumsal uyum gibi diğer temel konu başlıkları ile birlikte değerlendirilmesinin gerekliliğini bize göstermektedir. Kazakistan ölçeğinde geniş bir ülkenin bu sorunları çözme kabiliyeti İç Asya başta olmak üzere bölgesel ve küresel istikrarın sağlanıp korunması için de önem taşımaktadır.

Kaynaklar

- Atasoy, E. (2001). "Kazakistan'ın Nüfus Yapısı ve Demografik Özellikleri". *Türk Ocağı Dergisi*. 36, 215-244.
- Auyeskan, R. (2021). "Moğolistan Kazaklarının Kazakistan'a Göç Etmesi Sonucu Uyum Sağlama Sürecinde Karşılaşılan Dilsel Sorunlar". *Türkbilig*. 41, 181-192.
- Beylur, S. (2019). "Kazakistan'da Din-Devlet İlişkilerini Etkileyen Faktörler". *Avrasya Etüdüleri*. 56, 99-133.
- Duman, L. (2019). "Kazakistan'da Değişim ve Dönüşüm: Yeni Bir Uluslaştırma "Başarısı" mı?". *OPUS International Journal of Society Researches*. 10 (17), 1993-2026.

Gündoğdu, A. (2021). “Türkiye ve Kazakistan’da Ortak Tarihin Uluslaşma Sürecine Etkisi”, *Türkiye Kazakistan İlişkileri*. Ed., H. Acar. Ankara: Nobel Yay., s.1-25.

Kaşabayeva, B. K. (2010). “Orta Asya Kazak Diasporasının Vatana Dönüşü ve Uyum Meseleleri”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*. 2 (3), 26-34.

Kuşçu Bonnenfant, I. (2009). “Kazakhstans Oralman Project A Remedy for Ambiguous Identity”, *The European Society for Central Asian Studies, Eleventh Conference on Studying Central Asia: in Quest for New Paths and Concepts*. Budapest- Hungary.

Жумашев Р., Жетписбаев А (2016). «Основные тренды и достижения этнокультурной политики Республики Казахстан» // Казахстанский институт стратегических исследований (КИСИ). Казахстан. Спектр. Научный журнал. 4 (78).

Массанов Н.; Абылхожин Ж., Ерофеева И., Алексеенко А., Баратова Г. (2001). «История Казахстана. Народы и культуры». А.

Новейшая история Казахстана (1991-2014). Под редакцией Аягана Б.Г. Алматы 2014 г. 368, 267.

Sultanov, R.; Tyulebekova, D.; Abdrakhmanova, B.; Serik, Y.; Akhmetzhanova, K.; Beisekeyeva, I. & Kassenova, A. (2023). “Country Specific Profile of The Republic of Kazakhsta”, *Turkic States Economy*. Ed., V. Gasimli. Ankara: Nobel Yayınları, s.101-155.

Телебаев г. (2015). “Проблемы социальной интеграции оралманов в контексте языковой ситуации в Казахстане”, *Социальный портрет современного казахстанского общества (сборник статей)*. Астана-Алматы. 177, 206.

İnternet Kaynakları

Программа «Нұрлы көш». (02 Aralık, 2008). «Постановление Правительства Республики Казахстан», г.Астана, г. - № 1126, раздел № 4, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P080001126> .

Проблемы решает программа «Нұрлы көш». (7, 170). (21 Ağustos, 2022), <https://netprograms.ru/problemy-reshaet-programma-nurly-kosh-7-170/>.

О государственной программе развития и функционирования языков в Республике Казахстан 2011– 2020 гг, <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U1100000110>.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %50; İkinci Yazar %50.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların “Kaynaklar” başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Durgun, Ő. (2024). ‘‘Tarihsel Seyri Yönüyle ‘Türk Modeli’ Tartışmaları’’. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 29-50.

Araştırma Makalesi

TARİHSEL SEYRİ YÖNÜYLE ‘‘TÜRK MODELİ’’ TARTIşMALARI*

‘‘Turkish Model’’ Discussions in terms of its Historical Course

Şenol DURGUN**

z

Modernleşme süreciyle birlikte Türk tarzı siyasi dönüşüm ve kalkınma anlayışı, Batı dünyası tarafından Batılı olmayan halklar için örnek/model olarak gösterilmiştir. Bu durum sadece Cumhuriyet’in başlangıç dönemine has bir durum olmayıp, daha sonraki zamanlarda da kendini göstermiştir. Cumhuriyet’in başlangıç yıllarında Türk modeli tartışmaları daha çok modernleşme biçimi üzerine olurken, sonraki süreçte buna demokratikleşme unsuru da eklenmiştir. Özellikle laik/seküler yapısıyla, çok partili ve piyasa ekonomisi uygulamasıyla, Türk modeli SSCB sonrası bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetlerine izlenmesi gereken yol olarak sunulmuştur. Benzer durum, özellikle din-siyaset ilişkilerini uyumlu bir ilişkiye dönüştürebilmek açısından Türk olmayan Müslüman halklar için de öne çıkarılmıştır. Bununla beraber tarihsel seyri açısından Türk modeli nerileri ve tartışmaları süreklilik arz etmemekte, konjonktürel duruma göre değişiklik göstermiştir. Bu da daha çok Türk modeli tartışmalarının Batı dünyasının küresel alandaki ilişkilerine katkı sunacak durumda olup-olmamasıyla alakalı olmaktadır. Katkı sağlayacağı düşünüldüğünde Türk modeli tartışmalarının ne çıkarıldığını, katkı sunmayacağı anlaşıldığında ise ertelendiğini görüyoruz. Bu durum Türkiye’nin devlet olarak takip ettiği siyaset ile ilgili olmaktadır. Nitekim Türkiye’nin Ortadoğu ile ilişkilerinde Batı dünyasından bağımsız ilişki geliştirme durumu olduğunda, Türk modeli nerileri baskılanmakta, hatta emperyalist bir siyaset (Neo Osmanlıcılık) olarak işaretlenmektedir. Benzer durumun Türk Cumhuriyetleri içinde geçerli olduğunu, orada da Pan-Turanist olarak etiketlendiğini görüyoruz. Buradan hareketle bu makalede Türk modeli tartışmalarını tarihsel seyri içerisinde konjonktürel dalgalanmalar ışığında Türk Cumhuriyetleri ve Müslüman halklar açısından olabilirliği ynnden nasıl tartışmaya açıldığına odaklanmakla beraber, bilhassa son dönem, yani AK Parti iktidarları dönemi uygulamalarının nasıl bir model imkânı sunabildiği ve daha nceki Batı merkezli Türk modeli tartışmalardan hangi noktalarda farklılaştığı, çalışmamızın esas hareket noktası olacaktır.

Anahtar Kavramlar: Türk Modeli, Türk Cumhuriyetleri, Müslüman Halklar, İslamcı Aktörler, İslami Aktörler.

* Geliş Tarihi / Received: 01.05.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 04.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1476290>

** Prof. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi İİSBF Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, sdurgun@gelisim.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-6234-5176>

Abstract

With the process of modernization, the Turkish style of political transformation and development understanding has been showcased by the Western world as an example/model for non-Western populations. This situation is not unique to the early years of the Republic but has manifested itself in later periods as well. In the early years of the Republic, discussions about the Turkish model revolved mainly around the form of modernization, while in subsequent periods, the element of democratization was also added to this discourse. Particularly with its secular structure, multiparty system, and market economy implementation, the Turkish model has been presented as a path to be followed by the Turkic Republics that gained independence after the collapse of the Soviet Union. Similarly, especially for non-Turkish Muslim populations, it has been emphasized as a model to transform the relationship between religion and politics into a harmonious one. However, in terms of its historical course, Turkish model recommendations and discussions have not been continuous and have varied depending on the prevailing circumstances. This also relates to whether discussions on the Turkish model contribute to the global relations of the Western world. When it is believed that it will contribute, we see that discussions on the Turkish model are highlighted, and when it is understood that it will not contribute, those discussions are postponed. This situation is related to the politics pursued by Turkey as a state. Indeed, when Turkey develops relationships with the Middle East independently from the Western world, suggestions regarding the Turkish model are suppressed and even labeled as an imperialist policy (Neo-Ottomanism). We observe a similar situation within the Turkic Republics, where it is also labeled as Pan-Turanist. Based on this, in this article, we will focus on how discussions on the Turkish model were opened historically in the light of conjunctural fluctuations for the Turkic Republics and Muslim populations regarding their feasibility, especially how the recent period, namely the era of Justice and Development Party governments, could offer a model opportunity and how it differs from previous Western-centric discussions on the Turkish model. This will be the primary focus of our study.

Keywords: *Turkish Model, Turkic Republics, Muslim Populations, Islamist Actors, Islamic Actors.*

Giriş

Türkiye, coğrafi olarak Asya ile Avrupa arasında çok önemli stratejik değere sahip olan bir alanda bulunmaktadır. Ayrıca Türkiye, uzun tarihî birikimiyle de savaş ve şiddet sarmalı içerisinde bulunan çevresindeki ülkelere karşı “barış ve istikrar adası” olarak görülmektedir. Gerçekten de bugün dünya siyasetinin kalbinin attığı Ortadoğu’da önemli bir istikrar ve kuvvet unsuru olan Türkiye sadece Doğu-Batı arasında bir köprü olmayıp, bölgesel ölçekte etki alanı da gittikçe genişleyen bir ülke konumundadır. Ayrıca diğer Müslüman ülkelerle kıyaslandığında Türkiye sanayileşmesini ve modernleşmesini nispeten gerçekleştirmiş Müslüman bir ülke olarak İslam dünyasının bir parçası, aynı zamanda Batı ittifakının da bir üyesi olarak varlığını devam ettirmektedir. Tanzimat’la başlayıp Cumhuriyet Döneminde de artarak devam eden reformlarla Türkiye’nin modernleşme ve demokratikleşme arayışları; halkı Müslüman olan bir toplumda, laik devlet yapılanması çalışmalarıyla da başarılı bir örnek olarak gösterilmektedir. Diğer bir ifadeyle, İslam ile Batılı değerlerin ya da geleneksel ile modern bir arada görel olarak uyumlu bir şekilde yaşatmasıyla, başta Orta Doğu ve Orta Asya olmak üzere bütün İslam dünyasında ilgiyle izlenmesine neden olmaktadır. Nitekim bugün Türkiye’nin bölgede ve dünyadaki ağırlığının farkında olan Türk Cumhuriyetleri ve İslam dünyası, Türkiye’de olup bitenlere karşı seyirci kalmamakta ve Müslüman coğrafyaların İslam ile modernliği nasıl bir çizgide buluşturması gerektiğine dair bir tecrübe olarak dikkatle izlemekte ve hatta model olarak ele aldığı görülmektedir. Bundan dolayı Müslüman halklar arasında tartışılan konulardan birinin de ‘Türk Model’i olduğunu görmekteyiz.

1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin dağılması, ardından Arap Baharı ile Türk modeli daha sık konuşulmaya başlandı. Bununla beraber Türk Modeli tartışmaları yeni değildi. 1923’te laik bir ulus devlet olarak kurulan Kemalist Türkiye yapılanması, uzun bir süre en başarılı modernizasyon örneklerinden biri olarak kabul edilerek, Batı dışı halklara model olarak sunulmuştu. Diğer bir deyişle, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren Türk modernleşmesi, özgün bir modernleşme örneği olarak sunulduğunu görüyoruz. Nitekim iki dünya savaşı arasındaki dönemde, geleneksel değerlerle modernite arasında uzlaşma ve uyum arandığında, bunun mesajları Türkiye/ Türk modeli üzerinden veriliyordu. Türkiye’nin hem NATO üyesi hem de İslam Konferansı Örgütü içinde bulunması ve de Avrupa Birliği’ne aday bir ülke konumunda olması, kısaca hem Doğu’da hem Batı’da bulunması, modernleşme yolundaki ülkelere model olarak sunulmasını beraberinde getirmişti. Son on yıllarda ise bu durum daha da arttı. Özellikle 11 Eylül 2001’den sonra, başta ABD olmak üzere, Avrupa ve bütün dünyanın gündemine daha sık gelmeye başlamış, daha çok da Müslüman ülkelerde artan radikalizm ve şiddet yanlısı ortama “alternatif bir siyasal model” olarak öne çıkarılmıştı. Bundan dolayı akademik ve entelektüel çevrelerde Türk Modeli; Kemalizm, laiklik, İslam, sekülerizm vs. üzerinden teorik tartışmalara ve araştırmalara konu olmuştu. Yapılan tartışmalarda daha çok “Batı’yla İslam’ın bir arada yaşayıp-yaşayamayacağı, İslam’la modernleşmenin ve demokrasinin birlikte ne kadar mümkün olacağı, İslam coğrafyasında fanatizmin nasıl zararsız hale getirileceği” soruları üzerinden yürütülmüştür. Ancak ana çerçevesi bu olan Türk modeli tartışmalarında öne çıkarılan faktörler her zaman aynı olmamıştır. Cumhuriyet’in başlangıç yıllarında öne çıkarılan hususlar ile son dönemlerde öne çıkarılan hususlar farklılıklar arz etmiş, model tartışmalarında da farklı kavram setleri ortaya çıkmıştır. Nitekim son dönemlerde; İlimli İslam, liberal reformlar ve demokratikleşme kavramlarına dayalı olarak daha çok Türk Modeli tartışmalarının öne çıkarıldığını görüyoruz. Dolayısıyla genel olarak Türk Modeli tartışmaları ile tam olarak ne kastedildiği ve bu tartışmaların içeriğinin nelerden ibaret olduğu önem kazanmaktadır. Bu makale de Türk Modeli tartışmalarını tarihsel seyri itibarıyla konu teşkil eden faktörler üzerinden analiz etmeyi ve değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Ana Hatlarıyla Tarihsel Seyir

Modernleşme süreci ile Osmanlı-Türk Devleti yönünü Batı’ya çevirmiş ve Batı ile yakın ilişkiler içerisinde olmuştur. Türkiye’nin Batı ile yakın ilişkileri içine girmesi romantik bir arayış değil, zorunluluk arz etmekteydi. Osmanlı’nın son dönemlerinde başlayan Batı dünyası ile iyi ilişkiler içinde olma siyaseti, 1856 Paris Anlaşması ile resmîleşmiş, daha sonra Cumhuriyet Türkiye’si ile de devam etmişti. Bu yakınlık Batılı tarzda yapılanmaları da beraberinde getirmişti. Batılı olmayan bir ülkenin Batılı tarzdaki yapılanma arayışları, daha sonra bu yolda yürümek isteyen diğer Batı dışı ülkeler için de esin kaynağı olmuştur. Nitekim Türk modeli tartışmaları da ilk olarak 1923-1938 tarihleri arasında, yani Cumhuriyet’in kuruluş yıllarında başlamıştı. I. Dünya Savaşı’ndan sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti,

Batılı tarzda laik ve ulusal egemenliğe dayalı, sınıfsız ve imtiyazsız, ulusal bir devlet olarak yeniden kurulmuştu. Saltanat ve halifelik kaldırılmış ve 1937 yılında yapılan bir değişiklikle laiklik anlayışı 1924 Anayasasına eklenmişti. Bu gelişmeler doğrultusunda yeni Türkiye'yi anlamaya çalışan Batılı ve Doğulu düşünür ve gözlemciler, ortaya çıkan yeni yapısıyla Türk Devleti'nin özgün niteliklerine vurgu yaparak, modernleşme teorileri yönünden irdelemeye ve model olarak takdim etmeye başlamışlardı. Diğer bir ifadeyle, 19. yüzyılda Batı dışı coğrafyalarda başlayan modernleşme hareketleri içinde en başarılı modelin "laik modernite anlayışıyla Türkiye Cumhuriyeti" olduğunu, bütün İslam ülkeleri ve mazlum milletler için örnek bir model olabileceğini ileri sürmüşlerdi. Zira dönem klasik sömürgeci yaklaşımların ağır bastığı bir dönemdi. Dolayısıyla sömürgeci, emperyalist devletlere karşı Türkiye'nin Kurtuluş Savaşı, anti-emperyalist bir savaş olma niteliğinden dolayı ve modernleşme çalışmaları ilgi çekmişti. Özellikle esaret altındaki Müslüman bölgeler ve halklar için Türk Kurtuluş Savaşı'nın özel bir önemi vardı. Çünkü bu zamanda, Afganistan ve İran dışında, Afrika'da, Asya'da ya da Kafkaslar, Ortadoğu ve Balkanlar'daki Müslüman halkların tümü yabancı egemenliği altındaydı. Haliyle emperyalizme karşı direnme, yüzyıllardır İslam dünyasının önderi ve Halife Sultan'ın bulunduğu ülke olan Türkiye'de başlaması önemliydi. Türk Kurtuluş Savaşı'nın başarısı, esaret altındaki Müslim-gayri Müslim halklar arasında heyecan yaratmış, sömürgeci güçlere karşı bağımsızlıklarına kavuşabilecekleri umudunu güçlendirmişti. Nitekim bu durum Asya'da, Afrika'da ve Latin Amerika'da yankılanmıştı. 1920'ler de Mahatma Ghandi liderliğinde İngiliz sömürgeciliğine direnen Hint ulusal hareketinin Müslüman veya Hindu olsun önde gelen isimleri ulus devlet yapılanmasının Hindistan'a uymayacağını düşünmelerine rağmen, Türkiye uygulamalarını yakından takip etmişlerdi. Diğer Asya ülkesi Çin de bu etkilenmelere maruz kalmıştı. Ancak Çin'in etkilenmeleri iç siyasi duruma göre değişiklik göstermiştir. 1920'lerdeki Çin milliyetçileri Türkiye uygulamalarını bir model olarak görseler de onlarla mücadele içinde olan ve 1949'da iktidarı ele alan Mao ise bu uygulamaları kapitalist yapılanma çerçevesinde görmüş, reddetmişlerdi (Kazancıgil, 2006: 240-241). Ancak emperyalizmle mücadele ve modern Batı yapılanması sadece Hint ve Çin üzerinden değil, diğer Doğulu ve mazlum milletler açısından da etki yaratmıştı. Diğer bir ifadeyle, II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında Türkiye'nin Batı tarzı cumhuriyetçi bir sistem kurarak ulus devlet inşasına yönelmesi, dünyanın birçok bölgesinde sömürge bölgelerinin halklarının bağımsızlık mücadelesi ve siyasal yapılanmalarında ilham kaynağı olmuştur. Nitekim Cezayirli Ferhad Abbas 1942'de "Halkın Beyannamesi"ni yayımlarken, Türkiye'deki reformlardan esinlenmişti. Tunus'ta Habib Burgiba, Yeni Düstur Partisi'ni kurarken Atatürk'ten esinlendiğini açıkça beyan etmiştir. Bunun yanında İran'da Rıza Şah, Afganistan'da Emanullah Han Türkiye'deki reformları yakından takip etmişler ve ülkelerinde uygulamaya çalışmışlardı. Benzer şekilde Endonezya'da Ahmet Sukarno da laik ulusçuluğu savunurken, Türkiye uygulamasını kendine örnek almıştı (Shlykov, 2018: 123; Kazancıgil, 2006: 244-245). Bu durum sadece ülkesel ölçekte kalmamış, uluslararası alanda da yansımaları olmuştur. II. Dünya Savaşı sonrasında çok sayıda Ortadoğu, Asya ve Afrika sömürgesi ülkelerin bağımsızlıklarına kavuşmasıyla, 1955'te tertiplenen Bandung Konferansı'nın liderleri olan Nehru (Hindistan), Sukarno (Endonezya) ve Nasır (Mısır), Çu En Lay (Çin) ve Ho Şi Min (Vietnam) beşlisinin ilk üçü Türkiye'deki siyasi reformlarla yakından ilgilenmişlerdi. Bu ilgi sadece anti-emperyalizm ve modern siyasi yapılanma bağlamında değil, uluslararası alanda konumlanış yönünden de olmuştur. Nitekim Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na kadar dış siyasette Batı ile Sovyetler arasında bağımsız ve bağlantısız kalması, bu ülkelerin en çok ilgisini çeken hususlardan biri olmuştur (Kazancıgil, 2006: 240).

Genelde Türkiye resmî olarak kendi yapılanma tarzını Müslüman ülkelere yaymakla pek ilgilenmemiştir. Kemalist modeli dışarıda yayma söylemi ilk kez 1930'ların başında, Cumhuriyet rejiminin ideolojik öncülerini isteyen bir grup gayri resmî aydınların oluşturduğu Kadro hareketi ya da *Kadro Dergisi* çevresinde yapılmaya çalışılmıştır. Böyle bir tavrın arkasında ise dönemin modernite zihniyetinin önemli etkisi vardı. Zira Türkiye kendi siyasi-sosyal yapılanmasını evrensel bir doğru olarak gördüğü için, bu yapılanmanın kaçınılmaz olarak mazlum milletleri de kapsayacağını düşünüyordu. Diğer bir ifadeyle, dönemin yetkilileri kendi modelinin üstünlüğünden ve modernleşmek için başka seçeneğin olmadığından çok emin oldukları için, mazlum milletlerin/ülkelerin er veya geç yeni Türkiye'nin yolunda yürüyeceklerinden kuşkuları bulunmuyordu. Çünkü dönemin pozitivist dünya görüşü, modernleşmenin tek yolunun bu olduğunu öngörüyordu.

Buradan da görüleceği üzere, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na kadar, Batılılaşma çabalarına rağmen, Batılı ülkelerle iş birliğinde bir mesafe vardı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra, özellikle Sovyetler

Birliği'nin Türkiye'den toprak ve üs talepleri, Batı ile daha somut düzeyde yakınlaşmaya zorlamıştı. Bu durum Türkiye'nin NATO, Avrupa Konseyi, OECD gibi Batılı kurumlara üyeliğe ve Avrupa Topluluğu ile daha yakın ilişkiler geliştirmesine yol açmıştı. Dolayısıyla Batı ile hem siyasi hem de askerî bakımından kenetlenmiş NATO üyesi Türkiye, dış politikada konumlanmış yönünden mazlum milletler için model konumundan belli ölçüde uzaklaşmaya başlamıştı. Zira artık kendi bağımsız tercihlerinden ziyade, ABD ve sömürge devletlerinin çıkarlarına göre hareket eden bir duruma geçiş yapmıştı. Yeni durumda Türkiye'nin artık bağımsızlıkları için uğraş veren ulusların değil de sömürge devletlerinin yanında yer alması (Birleşmiş Milletlerin de Cezayir'e karşı Fransa lehinde oy kullanması gibi), mazlum milletler nezdinde itibar kaybına yol açmıştı. Nitekim 1970'li yıllara kadar Türkiye'nin, mazlum milletlerle ya da ülkelerle ilişkileri yok denecek kadar azalmıştı (Kazancıgil, 2006: 246). Durum böyle olmakla birlikte, Batı bloku ülkelerin denetimi altında bulunan bölgeler içinde model olarak parlatılma çalışmaları da devam ediyordu. Çünkü II. Dünya Savaşı sonrası gerek NATO ittifakının bir üyesi olarak, gerekse çok partili demokratik hayata geçiş kararlarıyla, Türk siyasi sistemi Batı'nın sosyo-politik sistemine sadece zihniyet düzeyinde değil, kurumsal yönden de bağlı olmuştu. Nitekim 1960'lı yıllara kadar Türkiye Batı dünyasında demokratik siyaset yolunda açılımlar yapan istikrarlı başarılı bir modernleşme örneği sergileyen Batı dışı devlet olarak değerlendiriliyordu (Kubicek, 2013: 68). Bundan dolayı Soğuk Savaş yıllarında Amerika'nın, özellikle de Müslüman ülkeler ve Orta Doğu siyaseti için model ülke olarak Türkiye'yi öne sürdüğünü görüyoruz. Özellikle Sovyet Komünizmi tehlikesine karşılık, ABD'nin öncülüğünde Batı, Müslüman ülkelerin Türkiye tarzında siyasi yapılanmaları için teşvik etmiştir. Dönemin ABD büyükelçisi George McGhee'de Türkiye'yi; Orta Doğu'daki ülkelerin takip etmesi gereken ülke olarak tanımlıyordu. Yine ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson, Türkiye'nin ABD büyükelçisi Feridun Erkin'e Türkiye'nin NATO üyesi olması ve "özgür dünya" ile ilgili rolünden dolayı, yakın Doğu ve Orta Doğu'da model olduğunu ifade ediyordu (Friedman, 2015: 2). Uluslararası alanda böyle bir atmosfere rağmen, yine de sahip olunan sistem zaman zaman sorunlar da yaşamaktaydı. 1960'ta Silahlı Kuvvetlerin seçilmiş hükümeti devirmesi, vesayetçi yönetimi tesis edişi, iç istikrarı sağlamada yetersiz kalmıştı. Daha sonra bu duruma ilave olarak artan sokak hareketleri, iç siyasi tansiyonu yükseltmiş ve 1971 Muhtırası ile de demokratik siyaset, atanmışların kontrolünde yürütülmeye çalışılmıştır. Bunun yanında toplumsal alanda ideolojik şiddetin artması, 12 Eylül 1980 darbesini getirmişti. Bu genel tablo içerisinde Türkiye uluslararası konjonktür içinde yaşanan siyasi istikrarsızlıklardan etkilenmeye, ülke içindeki sağ ve sol siyasi çevrelerden yükselen Batı karşıtlığı, anarşi, terör ve 1974 Kıbrıs Barış Harekatı'nın getirdiği mali yüklerle hızla siyasi kaosa sürüklenmişti. Batı basınında bu durum; "Türkiye'de Öğrenci Ayaklanması", "Türkiye'nin Politik Çıkmazı" vs. gibi ifadelerle ele alınarak, ülkenin sonunun nereye varacağı endişeleri söz konusu olmuştu. Bu durum Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla unutulmuş "hasta adam" söylemini Batı basınında yeniden canlandırmıştı. Bu zamanda ülkenin yaşadığı siyasi buhranlar, genelde Batı dışı halkların modernleşmesi konusunda, özelde de Batı'nın Orta-Doğu'daki varlığını devam ettirme umutları Türkiye'nin ekonomik ve siyasi başarısızlığı yüzünden tehlikeye girmişti. 1980'li yıllarda Neo Liberal politikaların küresel ölçekte yürürlüğe girmesiyle, Türkiye'de 24 Ocak 1980 ekonomik kararlarıyla farklı politikalara geçiş yapmıştı. Bu kararlarla açık pazar mekanizması benimsenmiş, devletin ekonomiye müdahaleleri sınırlanmış ve ekonomi dış dünyaya açılmıştı. Batı destekli bu politikaların uygulamasıyla Batı basınında Türkiye ile ilgili olarak "hasta adam" söylemleri de azalmaya başlamıştı. Aradan yaklaşık iki yıl geçtikten sonra, yani 12 Kasım 1983 seçimleriyle, Batı dünyasında Türkiye'ye dönük olumlu bakışlar daha da artmış, bir güven duygusu oluşmuştu. Diğer bir ifadeyle, 12 Eylül 1980 darbesi sonrası Türkiye'nin "Atatürk'ün kurduğu temelden uzaklaşmayacağından, "laik ve demokratik" kalacağından ve 24 Ocak kararlarıyla Türk ekonomisinin dışa açılarak başarılı olacağı konusunda iyimser bakışlar oluşmuştu (Çiftçi, 2006: 347). Yani 1982 Anayasası oylaması sonrası Batı kamuoyunda söylem büyük ölçüde olumlu yönde seyretmeye başlamıştı. Buradaki önemli vurgu; "laik ve demokratik" olmanın yanında, artık "ekonominin de liberalleşeceğine" ve ülkenin Batı'yla daha çok bütünleşeceğine yönelik iyimserlikti. Nitekim 1983 seçimlerinden sonra Turgut Özal'ın Başbakanlığı döneminde Türkiye'nin Orta Doğu ile ekonomik ilişkilerin artması ve giderek ekonomik liberalleşmenin kuvvetlenmesiyle, dünya basının gündemine daha sık gelmeye başlamıştı. Yaşadığı bunalımlı dönemden sonra tekrar ayağa kalkmış bir ülke olarak görülen Türkiye, askerlerin demokrasiye sadakati ve Özal'la bütünleşen ekonomik başarıların yanı sıra, Doğu-Batı arasında bir köprü olma gibi roller üstlenecek bir ortak olarak görülmesi övgüler almıştı. 12 Eylül 1980 öncesinin aksine, iç politikanın pek konuşulmadığı ekonomik ve dış politika merkezli bir gündemin öne çıkması; "Neo Osmanlıcılık, Japon

Modeli, Güney Kore Modeli,” tarzında tartışmaların öne çıktığı bir dönemi başlatmıştı. Ancak Ortadoğu ülkeleri ile artan ticari ilişkiler, bazen Batı basınında endişelere de neden olmuyor değildi. Bu endişeler Neo-Osmanlılık adı altında yaftalanarak, model ülke konumundan emperyalist ülke konumuna itilme durumuna da neden olabiliyordu.

1980’lerde başlayan ve 1990’lardan sonra dünyada ve Türkiye’de de giderek artan postmodernist söylemlerin yaygınlaşması ile ABD ve Avrupa’daki kitle iletişim araçlarında Türkiye üzerine yapılan tartışmalar, ülke içine daha da fazla yansımaya başlamıştı. Bu tartışmalar daha sonra küreselleşme sürecinde de katlanarak devam etmiş; ulus-devlet, küreselleşme, çoğulculuk, sivil toplum, kültürlerarası iletişim, sosyal tarih çalışmaları vs. bağlamında Kemalizm, Türk Modernleşmesi bir eleştiri-değerlendirme nesnesi olarak kamuoyunun gündemine daha sık gelmeye başlamıştı. Ayrıca 1991’de Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla Orta Asya’da ortaya çıkan boşluğun doldurulması arayışları yönünde Türk siyasi rejiminin mevcut nitelikleri ve değerlerine daha alıcı gözle bakılmaya başlanmıştı. 1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla çift kutuplu bir dünya düzeninden tek kutuplu bir uluslararası düzene geçiş yapılmış ve oluşan Yeni Dünya Düzeni-YDD ile yeni kurulan “Türk Cumhuriyetleri”nin nasıl bir yol izleyeceği ve hatırı sayılır yer altı zenginlikleri bulunan bu ülkelerin yeni düzene nasıl entegre edileceği arayışları belirmişti. Bu bağlamda Türkiye daha önce sadece üzerine roller yüklenen pasif bir partner olarak değil, aktif bir rol model olarak gündeme gelmişti. Özellikle 1979 İran Devrimi ile Türkiye’nin bölgedeki konumu Batı dünyası açısından önemli oranda değişmişti. İran İslam Devrimi ile Türkiye’nin laik, demokratik ve Batılı modernleşme çizgisinin önemi daha da artmış, ayrıca ekonomideki atılımlarıyla, açık toplum yapısıyla da çağdaşlaşma ve kalkınma konusunda hem bağımsızlığını yeni kazanmış Türk Cumhuriyetleri açısından hem de Ortadoğu ülkelerinin değişimi yönünden model olabileceği öngörüsü öne çıkarılmıştı. Gelenen bu durum, Türk Modeli tartışmalarının bir başka önemli boyutunu oluşturmuştu (Kubicek, 2013: 69).

Türk Cumhuriyetleri Açısından Türk Modeli Tartışmaları

Türkiye devlet olarak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği-SSCB’nin 1990’lardaki ani çöküşünü beklemiyordu ve bu çöküşe biraz da hazırlıksız yakalanmıştı. Bununla beraber Türk Cumhuriyetlerinin bağımsız birer ülke olarak ortaya çıkışlarını da memnuniyetle karşılamıştı. Çünkü yeni durum Türkiye’ye uluslararası alanda yeni bir değer ve konum biçmişti. SSCB’nin çöküşü öncesi; 1987 yılında o zamanki adıyla Avrupa Topluluğu’na Türkiye’nin tam üyelik başvurusunun reddedilmesi, Kıbrıs sorunu ve etnik ayrılıkçılık gibi konularda yalnız bırakılması durumuna karşı, SSCB’nin sona ermesi ve Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışı, ona tekrar Batılı büyük ülkeler nezdinde önem kazandırmıştı. Yani Türkiye Türkleri ile Türk Cumhuriyetlerinin halklarının aynı kökenden olması, kültürel ve dil bakımından benzer özelliklerin bulunması, Türkiye’nin Soğuk Savaş sonrası dönemdeki pozisyonunu etkilemişti. Oysa Soğuk Savaş döneminde, Batı güvenliği için Türkiye Sovyetler Birliği’ne karşı önemli bir cephe ülkesiydi. NATO üyesi olarak Türkiye, komünist bloka (Varşova Paketi) karşı ortak sınırların %37’sini savunan ve NATO’nun ikinci büyük ordusuna sahip ülkeydi. Fakat Sovyetler Birliği’nin sona ermesiyle, Doğu ve Batı arasındaki karşı karşıya gelme durumu ortadan kalkmıştı. İdeolojik ve askerî yarışlarla motive edilen eski düşmanlıklar, yerini yeni dostluklara bırakmıştı. Yeni durumla Türkiye’nin Sovyetler Birliği’nin ana mirasçısı olan Rusya Federasyonu’na karşı Batı ve Amerika için önemli bir ortak olmaktan çıkması demektir. Bu duruma karşılık Türk siyasi liderliği, Türkiye’nin dünya politikasında stratejik bir yerinin bulunduğu ve Batı için hala çok önemli olduğuna ikna arayışları vardı. Böyle bir arayış içerisinde bulunan Türkiye’nin imdadına, bağımsız devletler olarak Orta Asya’daki Müslüman Türk Cumhuriyetlerinin ortaya çıkışları yetişmişti (Shlykov, 2018: 125). SSCB’nin dağılması sonucu ortaya çıkan Türk Cumhuriyetleri için Batı’nın yeniden Türk modelini ortaya atması, Soğuk Savaş sonrası önemi azalan Türkiye’nin pozisyonuna değer katmış ve Türkiye’nin Batı için hala vaz geçilmez olduğunu göstermiş oldu. Batı’nın Türk modelini desteklemesinin ve bu modeli ortaya atmasının arkasında, elbette bazı sebepler vardı. Bunlardan ilki SSCB’nin sona ermesiyle, Rusya’nın eski Sovyet topraklarını kontrol etme isteği içerisinde olmadığına ve bölgeyi terk ettiğine inanıldığından dolayı, Orta Asya’da bir güç boşluğu oluştuğu ve bu boşluğu kimin dolduracağı endişesiydi. Bu bağlamda Türkiye, Suudi Arabistan ve İran’dan rakip güçler olarak söz edilmişti. Bu ülkelerden İran; Batı karşıtı ve “İslami bir rejim”i temsil ederken, Türkiye; demokrasiyi, laikliği, açık pazar ekonomisini ve daha da önemlisi Batı’ya yakınlığı temsil etmekteydi. Suudi Arabistan ise monarşik yapısı ve temsil ettiği anti-laik ve katı dinî yaklaşımıyla

yeni bağımsızlıklarını kazanan bu ülkeler için Batı'nın aradığı anlamda bir alternatif oluşturamıyordu. Diğer bir ifadeyle, Batı tarafından dile getirilen Türk modeli, SSCB'nin sona ermesiyle oluştuğuna inanılan güç boşluğunun üstesinden gelecek önemli bir araç olarak görülmüş, bu bakımdan desteklenmişti (Kahveci-Bonnenfant, 2023: 200). Batı'da var olan genel İslam korkusuna ilave olarak, İran'ın coğrafi, kültürel ve tarihi olarak bölgeye yakınlığı ve Türk Cumhuriyetlerinin İran modelini benimseyebilecekleri endişesini arttırmalarından dolayı, Batı Türk Modelini güçlü bir şekilde desteklemeye yönelmişti. Batı dünyasının nezdinde Türk Modeli ile genellikle "Batı standartlarına ulaşmayı kendine siyasi amaç edinen, Batı ile yakın iş birliği içerisinde olan, Liberal açık pazar politikaları uygulayan, laik ve demokratik bir tarz" kastedilmekteydi. Dolayısıyla bu anlayış çerçevesinde Türkiye ve İran aslında sembol olarak kullanılmaktaydı. İran ve Türkiye üzerinden Türk Cumhuriyetlerine verilmek istenen mesaj; "İslami Fundamentalizm yolunu mu yoksa laiklik, Pazar ekonomisine geçmeye ve Batı türü demokratik bir hükümet kurma yolunu mu kabul etmeye" yönelik olacakları sorularıydı (Mango, 1993: 726). Nitekim Sovyetlerin dağılmasını takiben, siyasetçiler, akademisyenler ve medya çalışanları, Türk Modeliyle bu prensiplerin altını çizmişler ve tüm bu prensipleri siyasi sisteminde içeren tek Müslüman ülke olarak da Türkiye'yi işaret etmişlerdi. Ayrıca Orta Asya devletlerinin çoğunlukla Türk soylu ve Müslüman olmaları gerçeği, yakınlık duydukları, ortak kültürleri olan bir ülkenin yolunu takip etmenin daha kolay olacağı varsayıldı. Diğer bir ifadeyle, monarşiden yarı diktatör liderliğe, oradan da çok partili sisteme geçiş için Türkiye tecrübesi bu anlamda en uygun yol görülmüştü. Nitekim SSCB'nin dağılması sonrasında, serbest piyasa tecrübeleri bulunmayan Türk Cumhuriyetleri merkezden kontrol edilen ekonomilerini serbest piyasa ekonomisine dönüştürmek için Türkiye'nin ekonomik dönüşüm tecrübesini kendilerine yol gösterecek başarılı bir uygulama olarak ele almışlardı. Türkiye'nin bu tecrübesi ve sahip olduğu siyasi anlayışı Türk Cumhuriyetlerince benimsenirse, bunun hem Batı'nın hem de Türkiye'nin çıkarına olacağı ön görüldü. Böyle bir konjonktürde Türkiye de boş durmuyordu. SSCB'nin dağılması sonrası Türkiye de devlet olarak bazı adımlar atmış ve Türk Cumhuriyetlerini dünyada ilk tanıyan ülke olmuştu. Türkiye her ne kadar hiçbir devletle yarış içerisinde olmadığını bildirirse de Batı'nın kaygısı olan İran'ın rejimini ihraç etme tehlikesine ortak olmuş, laik ve Batı'ya dönük bir ülke olarak İran'ın bu amacına ulaşmasını kendi menfaatleri açısından sakıncalı bulmuştu. Yani Türkiye kendisinin Batı ile uyumlu olan din-siyaset ilişkisi modelini, açıkça ilan etmese de ihraç etmek istiyordu. Aslında yaklaşık 70 yıldır komünist idare altında kalan, neredeyse nominal düzeyde kalmış bir din anlayışına sahip Türk Cumhuriyetleri için Türkiye Modeli bu anlamda çok daha elverişli bulunmuyordu. Bu bakımdan Sovyet sonrası dönemde, laik Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk Cumhuriyetleri topraklarındaki iktidar boşluğunu dolduracağına kesin gözüyle bakılır olmuştu. Müslüman dünyasının laik özelliğiyle öne çıkmış ülkesi Türkiye'nin, Orta Asya devletlerinin Afganistan, Suudi Arabistan ve İran'ın oluşturduğu din-siyaset ilişkilerine ve radikal İslami tehdide karşı sarsılmaz bir tampon bölge oluşturması bekleniyordu (Mango, 1993:729). Diğer bir ifadeyle, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri'nin geleceği, Batı dünyasının gündemini işgal etmiş ve bu ülkeler için hem ılımlı ve barışçı hem de "Batıya entegre edecek en uygun yol" olarak "Türk Modeli" tezi savunulmuştu. Bunun gerçekleştirilebilmesi için Türkiye'nin mevcut hali, "bölge ve dünya barışına çok büyük katkısı olacak" söylemi öne çıkmıştı. Yani SSCB'nin dağılması sonrasında ortaya çıkan boşluğu Batı ile yakın ilişkileri olan Türkiye devletinin doldurması noktasında önemli bir uluslararası Batı desteği vardı. Bu zamandaki yeni versiyonlu Türk Modeli söylemi, daha çok halkının çoğunluğu Müslüman olan seküler, Batıcı ve serbest piyasa anlayışına dayalı olarak öne çıkarılmıştı. Nitekim bu anlamda model terimi resmî olarak ilk kez 13.02.1992'de ABD'yi ziyaret eden Başbakan Süleyman Demirel'le görüşmesinin ardından ABD Başkan George Bush tarafından dile getirilmişti. ABD Başkanı George W. Bush "Türkiye'nin Orta Asya için örnek alınabilecek demokratik, laik bir model ülke" olduğunu, Batı'nın çıkarları açısından bağımsızlığını kuvvetlendirme mücadelesi veren Orta Asya Türk Cumhuriyetleri için Türkiye'nin öne çıkmasını, etkili olmasını ve bu ülkelerin Türkiye tarzında siyasi anlayışa sahip olmalarını ifade ederek Türk Modelini desteklemişti. Bu görüşme de Demirel'de Türkiye'yi; İslam, demokrasi, insan hakları ve serbest piyasa ekonomisi uygulamalarıyla başarılı bir örnek olarak takdim etmişti. Bunun üzerine 1992 yılı içerisinde ABD Dış İşleri Bakanı James Baker Orta Asya ülkelerini ziyaret etmiş, onları Türkiye tarzında bir yapılanmaya teşvik etmişti (Friedman, 2015: 2; Çiftçi, 2006: 352). Benzer durumun başka platformlarda da gündeme geldiğini görüyoruz. Turgut Özal da Davos toplantılarında bu durumu dile getirmiş ve Türk Modeli tartışmaları iyice popülerite kazanmıştı. Ardından Haziran ayında Avrupa Konseyi Genel Sekreteri Catherine Lalumiere'de Türkiye'nin Batılı,

seküler, serbest piyasa ekonomisi ve çok partili yapısıyla Orta Asya Türk Cumhuriyetleri için “model” olduğu açıklamasını yaparak, Türk Modeli tartışmalarına uluslararası desteği güçlendirmişti (Mango, 1993: 726; Kahveci-Bonnenfant, 2023: 200). Benzer çıkışlar, değişik uluslararası toplantılarda başka yetkililer tarafından da zikredilmişti. 1992’nin Haziran ayında İstanbul’da Kültür Bakanları toplantısı sonrasında, 16-18 Temmuz 1992 tarihleri arasında, Türkiye’nin Avrupa Konseyi Başkanlığı sırasında, Hikmet Çetin Konseyin Genel Sekreteri Catherine Lalumiere ile birlikte Ukrayna, Gürcistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kazakistan’ı da ziyaret etmişler ve ziyaret sırasında, o dönemde sıkça dile getirilen Türkiye’nin Avrupa ile Sovyet sonrası bölge arasındaki köprü rolü, Avrupa Konseyi Genel Sekreteri tarafından resmî olarak dillendirilmişti (Durmuş ve Yılmaz, 2012: 494). Hemen bir yıl sonra, 1993 yılında, Moskova ziyaretinde dönemin Başbakanı Tansu Çiller Türk modelini; seküler demokrasisi ve İslami değerlere saygılı konumuyla sosyal adaletin güçlendirilmesinde ve ekonomik kalkınmanın hızlandırılmasında en iyi yol olacağını ifade etmesi, ayrıca bunun İslami fundamentalizmin önündeki en büyük engel olacağını belirtmesi (Shlykov, 2018: 126), Türkiye’ye model tartışmalarıyla uluslararası alanda stratejik bir rol biçtiğini göstermektedir. Bu durumu en iyi şekilde 1999 senesinde dönemin ABD Başkanı Bill Clinton’un TBMM’de yaptığı konuşma açıklamaktadır. Ona göre; “19. yüzyılı nasıl Osmanlı İmparatorluğu’nun durumu belirlediyse, 21. yüzyılı da Türkiye’nin oynayacağı rol belirleyecektir” sözleri, dönemin NATO Genel Sekreteri Manfred Wörner tarafından da paylaşılmış, O da İslamcı fundamentalizmin yaygınlaşmasına karşı Türkiye’nin demokratik ve seküler yapısını, sosyo-politik kalkınma modelini bir güvenlik garantisi olarak görerek (Shlykov, 2018: 124) desteklemiştir. Buradan da anlaşılacağı üzere etkili Batılı yetkililerin bu açıklamaları, Türk Modeli tartışmalarını anılan yıllarda daha da ileriye götürmüştür.

Özetle Batı’nın, özellikle Amerika’nın, Türk Modelini ileri sürmesi, Türk Cumhuriyetleriyle sıkı ilişki kurma arayışında olan Türk hükümetine iyi bir imkân vermiş ve Türk siyasi çevreleri tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Zira Rusya’yı veya Batı’yı rahatsız etmeden ve Pantürkizm ve Pan İslamizm ile suçlanmadan, Türk Cumhuriyetleriyle yakın ilişki kurmak bu durumda Türkiye açısından daha kolay hale gelecekti (Bal, 2000: 7). Diğer bir ifadeyle, Batı’nın bu alandaki desteği uluslararası alanda Türkiye devletinin önünü açmaktaydı. Nitekim Türkiye devleti, çeşitli kurumlarıyla birlikte bazı adımlar atmaya, bağımsızlığını kazanan bu ülkelerle yakın ilişkiler içerisinde olacak şekilde hareket etmeye başlamıştı. Buradaki en önemli olan konu, yaklaşık 70 yıllık SSCB zamanında en önemli eksikliklerden biri olan dinî alan görülmüştü. Bu alanda Türkiye devletinin en önemli rakipleri, daha önce de ifade edildiği üzere İran ve Suudi Arabistan’dı. Bu devletlerin önüne geçebilmek için Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Türk Cumhuriyetlerine çeşitli basılı yayınlar ve dinî görevliler göndermişti. Masrafları Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı’nca karşılanacak şekilde Türk Cumhuriyetlerinden de öğrenciler, Türkiye’ye dinî eğitim almak için getirildiler. Bu durum sadece dinî eğitim alanında değil, öteki alanlar için de geçerliydi. Bir başka önemli konu ise Latin alfabesinin Türk Cumhuriyetleri tarafından kabul ettirilmesi olayıdır. Türkiye, Latin alfabesinin kabul edilmesinin Türk boylarının birbirini anlaması ve kültür birliğinin sağlanmasında, ayrıca Batı dünyası ile entegre olabilmek ve Türk Modelini benimseyebilmek için gerekli olduğunu görmüş ve bu konuda da çalışmalarını yoğunlaştırmıştı. Batı dünyası da bu konudaki desteğini esirgememiş, 12 Nisan 1993’te Türkmenistan, 2 Eylül 1993’te Özbekistan ve 26 Şubat 1994 tarihinde de Özbekistan’a bağlı Karakalpak Özerk Cumhuriyeti Latin alfabesine geçme kararı almışlardı (Durmuş ve Yılmaz, 2012: 545). Öte yandan konu ile ilgili İran ve Suudi Arabistan’da boş durmamış, bu ülkelerin Arap alfabesine geçmeleri için çalışmalar yürütmüşlerdi. Ancak onların bu çalışmaları hiçbir Türk Cumhuriyeti tarafından kabul edilmemiş, sadece Tacikistan 1992’de Arap alfabesine geçmeyi kabul etmişti (Bal, 2000: 8).

Ortaya çıkan gelişmeler, Varşova Paktı sonrası bir dönemde stratejik önemi azaldığı görülen Türkiye’nin, Batı dünyası ve dünya politikası için ne kadar önemli olduğunu gösterme fırsatı sağlamış oldu. Yani SSCB sonrası bir ara geleceği belirsiz hale gelen Türkiye’nin NATO içindeki konumu, bölgesel tehditlerin artmasıyla yeniden kuvvet kazanmıştı. Ancak Türkiye’nin bu bölgelerde giderek pozisyonunu güçlendirmesi, beraberinde yayılmacı bir siyaset peşinde olduğu tartışmalarını da gündeme taşımıştı. Bu bakımdan bu durumu yatıştırmaya dönük bazı tedbirler de alınmıyor değildi. Bunlardan biri de Türkiye’nin girişimi ile 25.06.1992’de İstanbul’da kurulan Karadeniz Ekonomik İş Birliği Örgütü-KEİÖ’dür. KEİÖ Türkiye’nin öncü ve ‘model’ ülke konumunu, bir ölçüde de olsa daha eşitlikçi bir yaklaşımla dengeleme ve “Turan” paranoyasını yumuşatma hamlesi olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü Türkiye için Batı’nın Soğuk Savaş Döneminde ortaya çıkan anti Sovyetik refleksleriyle, ‘Atayurt’a’

giderken aldığı siyasal, finansal ve teknolojik desteğini tarihsel paranoya uğruna yitirmemesi gerekiyordu. Öte yandan yine Türk Cumhuriyetleriyle ilişkilerin geliştirilmesinde 'büyük ağabey' tedirginliği de vardı. Bu koşullar altında Türk Modeli söylemi gerek Batı'nın gerekse Rusya'nın endişelerine ve gerekse Türkiye'nin bütün çekingenliğine ve Türk Cumhuriyetlerinin kararsızlığına rağmen, bu ülkeler aradan geçen onca yıl içerisinde yasalarından ekonomik alt yapılarına kadar, birçok mevzuda ağırlıklı olarak Türkiye'nin ciddi katkılarıyla yeniden yapılandırılmaya çalışıldılar. Bu zamanda Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık yanlısı lider kadrolarının hemen hemen hepsinin ideal modeli; "Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk" idi. Nitekim devrik Azerbaycan lideri Ebulfez Elçibey kendisini "Mustafa Kemal'in neferi" olarak nitelemektedir. Kısa süreli de olsa, Azerbaycan'da devlet başkanı olan Elçibey, Türkiye Modeli doğrultusunda birçok gelişmeye ön ayak olmuştu. Azerbaycan dışındaki Türk Cumhuriyetleri de benzer istikameti takip etmişlerdi. Onlar da sistematik bir telkin veya "model ihracı olmadan" kendi yorumlarına ve ihtiyaçlarına göre, Türkiye uygulamasına benzer şekilde "laik, belirli ölçüde demokratik ve serbest piyasa ekonomisi" uygulaması çalışmalarını doğrultusunda bağımsızlıklarını güçlendirme arayışında bulundular. Eylül 1991'deki Türkiye ziyaretinde Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev, 21. yüzyılı 'Türk Yüzyılı' olarak nitelendirmiş ve yaptığı çeşitli anlaşmalarla Türkiye'den yararlanmak istediklerini ifade etmiştir. Aynı yıl içinde Kırgızistan, Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan Devlet Başkanları da Türkiye ile benzer iş birliği arayışları içerisine girmişlerdi (Durmuş ve Yılmaz, 2012: 491). Nitekim Aralık 1991'de Türkiye'yi ziyaret eden Kırgızistan Devlet Başkanı Asker Agayev Türkiye'yi, yol gösterici yıldız olarak tanımlamıştı. Yine Özbekistan Cumhurbaşkanı İslam Kerimov'un, Türkiye'yi örnek alınacak 'ağabey' ülke olarak nitelemiş ve acil ekonomik, siyasi ve kültürel yardım taleplerini dile getirmişti (Shlykov, 2018: 125). Özbek Devlet Başkanı "Ülkemin Türk yoluna (Modeli) göre ilerleyeceğini tüm dünyaya ilan ediyorum" derken, Özbek muhalefet partisi Erk'in lideri, Muhammed Salih, "Biz Türki halkız ve Türkler hiçbir zaman fanatik olmadılar, dinin politikaya karışmaması gerektiğini ve muhtemel modelin sadece Türkiye olduğunu zannediyorum" ifadelerini kullanmıştı. Türkmenistan Devlet Başkanı Sefer Murat Niyazov, namı diğer Türkmenbaşı da Atatürk'ü örnek alarak, 1920'lerin Türk modelini takip etmeyi tercih etmişlerdi. Bu liderlerin ikisi de Atatürk'e hayranlıklarını değişik vesilelerle dile getirmişlerdi. Nitekim Niyazov, Atatürk (Türklerin Babası) kelimesinin benzeri olan Türkmenbaşı (Türkmenlerin lideri) ismini kendine almıştı. Güçlenen bu duruma Türkiye'deki bazı siyasilerin de coşkulu demeçleri eşlik etmiş, Türk ortak pazarı veya Türk Cumhuriyetleri topluluğunun kurulacağı fikrine giderek daha fazla inanılmaya başlanmıştı. Diğer bir ifadeyle, "1990'lı yıllarda bağımsızlıklarına kavuştuktan sonra, Türk Cumhuriyetleri Müslüman olmaları dolayısıyla İslamcı Suudi Arabistan ya da İran Modeli'ne mi yoksa Batı'ya dönük Türk Modeli'ne mi yönelecekleri konusunun, Türk Modeli'ni tercih edişleriyle karşılık bulduğunu görüyoruz (Çiftçi, 2006: 354).

Elbette bu yaklaşımın temelinde her şeyden önce bu cumhuriyetlerin Türkiye ile soy temelli tarihsel ve dil bağlarının bulunmasının önemli bir etkisi vardı. Zira bu cumhuriyetlerin halkları, lehçe farkı olsa da Türkiye Türkçesi ile aynı dili konuşmaktaydılar. Bunun yanında dinî bağlar da bulunmaktaydı. Türk Cumhuriyetlerin nüfuslarının çoğunluğunun İslam dinine, özellikle Türkiye'de halkın çoğunluğunun dahil olduğu Sünni mezhebine bağlı olmaları da diğer önemli bir nedendi. Her ne kadar Azerbaycan nüfusunun üçte ikisi Şii olsa da bu onların Türkiye'ye yaklaşımı açısından ciddi bir engel oluşturmuyordu. Bundan dolayı, Türk Cumhuriyetleri Türkiye'yi doğal olarak kendilerine yakınlık hissettiklerinden, genellikle Türk modeli söylemine olumlu olarak tepki vermişler ve Türk Modeli'ni takip edeceklerini ifade etmişlerdi.

Başlangıçtaki bu coşkulu durum, zaman geçtikçe değişmeye başlamıştı. Ayrıca süreç içerisinde Batı'nın Türk Modeline olan desteği de azalmaya başlamıştı. Buna rağmen Türk Cumhuriyetleri Türkiye'ye ve Türk Modeline, belli ölçülerde de olsa ilgi göstermeye devam etmişlerdi. Başlangıçtaki ilgi ve heyecanın azalmasının nedeni, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının ilk yıllarından sonra uluslararası alanda çok farklı gelişmelerin meydana gelmesiydi. Bu gelişmeler karşısında Batı ve Amerika ilk dönemki siyasetlerini yeniden gözden geçirerek, başlangıçta arkasında durdukları Türk Modeline desteklerini, tamamen olmasa da azaltmışlardı. Batı'nın Türk Modeline desteğinin kesilmesinin ardında bazı önemli nedenler vardı. İlk olarak İran'ın bölgede her ne kadar jeostratejik avantajları olsa da Türk Cumhuriyetlerindeki etkisinin çok sınırlı bulunduğunu görmüş olmalarıydı. Bunun temel nedeni ise mezhebi açıdan (Sünni ve Şii Müslümanlar arasında) husumete varan soğuk ilişkilerin bölgedeki güçlü varlığıydı. İran'ın Şii bir ülke olmasına karşılık, Azerbaycan hariç, Türk

Cumhuriyetlerinin halklarının çoğunluğunun Sünni olması, istediği etkiyi kuramayacağına farkına varmış olmalarıydı. Ayrıca her ne kadar Azerbaycan çoğunlukla Şii nüfusa sahip olsa da Azeri halkındaki Türklük ve milliyetçilik duygularının kuvvetli olması, İran'ın Azeri halkı üzerinde etki kurmasını sınırlamaktaydı. Aynı zamanda, İran'ın kuzeyinde yaşayan yaklaşık 25 milyona yakın Azeri nüfusun Kuzey Azerbaycan'a yakınlık duymalarından ve birleşme taleplerinden de endişe etmekteydiler. Ayrıca Sovyet-Rusya etkisinden uzaklaşma arayışında olan Türk Cumhuriyetlerinin hemen hepsi hala eski Sovyet rejiminde yetişmiş otoriter siyasi lider ve bürokratlara sahiptiler. Bu yüzden Türk Modelinin çok partili demokratik yönünden endişe duymaktaydılar. Başlangıçtaki duygusal demeçlerden ve karşılıklı ziyaretlerden sonra, bir müddet sonra Türk Modelinin Türkiye'de bile mükemmel olarak çalışmadığının farkına varmalarıyla, yani Türkiye'nin gücünün sınırlı olduğunu görmeleriyle, Türkiye'ye daha mesafeli bir tutum takınmaya başlamışlardı. Diğer ifadeyle, baştaki varsayımların aksine, Türk Modelinin sosyal ve ekonomik bir mucize olmadığını, bu yüzden uzun dönem için nihai amaç olamayacağı fikriyatı bunlar arasında güçlenmişti (Kahveci ve Bonnenfant, 2023: 200). Ayrıca onların beklentilerini karşılayacak kadar Türkiye'de yeterli sermaye de yoktu. Bu nedenle bu cumhuriyetler, Batı'yla doğrudan yakın ilişki kurmak arayışına girerek, Batı'dan kendi ülkelerine doğrudan yatırım yapma arayışına girdiler. Bu şekilde Türk Cumhuriyetleri Türk Modeli söylemlerinden uzaklaşarak, Türkiye'ye olan ilgileri görece olarak azalmış ve Batı ya da ABD ile doğrudan ilişki kurma yollarına başvurmuşlardı (Bal, 2000: 9).

Türk Cumhuriyetlerinin Türkiye ile olan ilişkilerindeki soğumada, elbette Türkiye'nin de neden olduğu sorunlar vardı. Özellikle Türkiye'nin Elçibey zamanında, özellikle I. Karabağ Savaşı'nda, Azerbaycan'a yetersiz desteği ve İslam Kerimov zamanının da Özbekistan'daki muhalefeti desteklemesi iddiaları, sadece bu iki ülkeyi değil, diğer Türk Cumhuriyetleri liderlerini de Türkiye hakkında tereddüte sevk etmiş ve onları tekrar Rusya ile yakınlaşmaya itmmişti. Çünkü iktidardaki liderler, Türkiye'den gelecek yardım ile muhalefetin güçlenerek kendi iktidarlarını tehlikeye atacağından ve iktidarlarını kaybedeceklerinden endişe etmişlerdi. Nitekim Özbekistan bu endişelerinden dolayı eğitim için Türkiye'ye gönderdiği öğrencilerin çoğunu geri çağırmişti. Zira Özbek liderliği bu öğrencilerin Türkiye'deki Özbek muhalefeti ile temas içerisinde olduğunu ve çeşitli toplantılar düzenlediğine inanıyorlardı. Buna ilaveten, Türkiye'nin Azerbaycan'da Elçibey'i iktidarda tutamaması, Türk Cumhuriyetlerinin liderlerinde Türkiye'nin desteğinin veya düşmanlığının çok önemli olmadığını ve bölgede Türkiye'nin Rusya'ya karşı rekabet edebilecek cesareti ve gücü bulunmadığı kanaatinin güçlenmesine yol açmıştı. Özellikle Elçibey'in iktidardan devrilmesinden sonra Türkiye'nin güçlü kardeş devlet imajı kötü şekilde yara almıştı (Shlykov, 2018: 127). Sonuçta bu durum Türkiye ve Orta Asya ülkeleri arasındaki ilişkileri etkilemiş, bağımsızlık döneminin başlangıç yıllarında Türkiye'nin bir anlamda 'ağabeylik' rolü üstlenmesi, imkanlarının çok ötesinde vaatlerde bulunması ve bunları yerine getirememesi üzerine, Türk Modeline olan ilgilerinin 1992'den sonra azalmasına yol açmıştı (Durmuş ve Yılmaz, 2012: 495).

Ayrıca Batı'nın Rusya'nın eski Sovyet topraklarında tekrar kontrolü ele alma niyetini açıkça ilan etmesine göz yumması, Türkiye'ye olan ilginin azalmasıdaki bir diğer önemli gelişme idi. Batı'nın Türk Cumhuriyetlerinde Rus politikasına ses çıkarmaması, bu konudaki örtülü desteği, Türk Modeline destek açısından da olumsuz bir gelişmeydi. Çünkü Batı politikası açısından, Türk Modelini ortaya atmak Türk Cumhuriyetlerinin dikkatlerini İslami Ortadoğu, özellikle İran yerine, Batı'ya yönelmesini sağlamak içindi; bu da işlevini yerine getirmişti. Bunun anlamı Türk Modeli önerisi kendine düşeni yaptığına göre, daha fazla Türk Modelini desteklemeye devam etmenin bir anlamı da olamayacağıydı. Zira Türk Modeline desteğe devam etmenin beklenmeyen yan etkilerinin olabilmesi durumu da söz konusuydu. Nitekim süreç içerisinde Türkiye'nin bazı politikaları ve bazı resmî Türk siyasilerin demeçleri, Batı'da Pantürkizm'in canlanması ihtimalini de akla getiriyordu. Diğer bir ifadeyle, Türk Modeli ile yeniden büyük bir Türk imparatorluğu veya ya Pantürkizm endişeleri de söz konusu olabilirdi. Nitekim tarihsel 'İran-Turan' diyalektiği, zihinlerde bu endişeleri körüklüyordu (Çiftçi, 2006: 353). Dünya barışı için tehdit olarak gördükleri Pantürkizm ve Panislamizm hareketlerinin bölgede canlanması, Batılı ülkeleri tedirgin ve tereddüt içerisinde bırakması yanında, bir taraftan da askerî olarak hala süper güç olan Rusya'yı da ürkütme istememe durumu da vardı. Bunun için Pantürkist ve Panislamist kıpırdanışları memnuniyetle karşılamıyorlardı. Dolayısıyla Batı açısından Türk Modelini daha fazla desteklemek sakıncalı görülmeye başlanmıştı. Bu nedenle Türkçü bir birliğin oluşmasına

katkıda bulunmamak amacıyla, Türk Modeline destek de 2000'li yılların öncesinde düşüşe geçmişti (Bal, 2000: 6).

Müslüman/Arap Coğrafyaları Açısından Türk Modeli Tartışmaları

Soğuk Savaş sonrası dönemde NATO üyesi olan Türkiye'nin "model rol" olma durumu önemli bir gelişmedir. Evrenselci anlayış temelinde başlayan modernleşmeci hareket, 1950'de çok partili demokratik siyasetle evrildiği liberal demokrasi anlayışına (Shlykov, 2018: 122) 1980'lerde serbest pazar ekonomisini de ekleyerek daha yaratıcı bir Model haline gelmişti. Günümüze kadar giderek yenilenen model; laik yapısı, demokratik kurumları, serbest piyasa ekonomisi ve Müslüman kimliği ile Batı dünyasının temel endişesi olan "İslam fundamentalizmini" veya "barbarlığı" önleyebilecek vasıflarda görülmesinden dolayı öne çıkarılmaya çalışılmıştır. Ancak daha önce de ifade ettiğimiz üzere, tarihsel seyri içerisinde Türk Modeli tartışmalarının öne çıktığı ve popülerize olduğu dönemler olduğu gibi, popüleritesini kaybettiği zamanlar da olmuştur. Bu durum, daha önce de ifade edildiği üzere, Soğuk Savaş sonrası içinde geçerliydi. 1995 yılında Refah Partisi öncülüğünde İslamcı diye nitelenen Necmettin Erbakan'ın başbakanlığa gelmesi ile Batılı ülkeler nezdinde Türkiye tekrar sorunlu müttefik konumuna düşmüştü. Bu durum siyasal bir krize yol açarak 28 Şubat 1997 Postmodern darbesi ile Refahiyol Hükümeti iktidardan el çektirilmiş ve İslamcı diye tabir edilen çevrelere birtakım yasaklamalar getirilerek, vesayetçi güçlerin kontrolünde denetimli anti-demokratik bir siyasete tabi tutulmuştu. Bu durum Türkiye'nin model ülke konumuna gölge düşürmüştü. Yine de yaşanan bu sorunlara rağmen, güçlü bir tonda olmasa da model olarak sunulması devam etmekteydi (Kubicek, 2013: 69).

Yeni versiyona uygun olacak şekilde, AB ile olan ilişkilere paralel olarak, Kemalizm'in sorgulanması, 1999'dan sonra daha da artmış ve "Türk Modeli" kavramı uluslararası politik söylem içinde yerini almaya başlamıştı. Özellikle 2000'li yılların başlarında meydana gelen iki olay ile bu durum daha da harlanmıştı. Bunlardan biri 9/11 (Eylül) saldırısı ve diğeri de ABD'nin 2003 yılındaki Irak işgalidir. 11 Eylül 2001'de ABD'ye yapılan terör saldırısı ile Amerikan Başkanı G.W. Bush'un "bizim hayat tarzımıza ve özgürlüğümüze" saldıranlara "Sonsuz Adalet" adı altında Haçlı Seferi ilan etmişti. Başlangıçtaki 'medeniyetler savaşı', 'haçlı seferi' gibi haddini aşan duygusal yaklaşımlar ve de İslam dini ve Müslüman halklara yönelik tahkir edici ifadeler, daha önce çatışması ihtimal dahilinde görülen tarafları sıcak savaş ortamına getirmişti. Nitekim mağrur yaralandığından, "öteki" olan düşmanına "haçlı seferi" ilan ederek meydan okumaktaydı. Olayın biraz soğumasıyla, daha soğukkanlı değerlendirmeler yapılarak, başlangıçtaki duygusal havadan ve toptancı yaklaşımlardan uzaklaşmış ve İslam'ın çeşitli versiyonlarından söz edilmeye başlanmıştı. Bu çerçevede Türk Modeli yorumu tekrar tedavüle girmişti. Diğer bir ifadeyle, 11 Eylül saldırısından sonra ABD'de terörizme karşı savaşın sadece askerî planda yürütülmesinin yeterli olamayacağını, bunun bir de siyasal düzeyde ele alınması gerektiği düşüncesi öne çıkmıştı. Bunun üzerine terörizme karşı mücadelede Türkiye ve Türk Modeli üzerinden alternatif öneriler aranmıştır. Bunun için öncelikle tehlike addedilen siyasal İslam'ın ortadan kaldırılması, ikinci aşama olarak da Türk Müslümanlığının teşkil ettiği İslam'ın modern versiyonuna yaygınlık kazandırılması ön plana çıkmıştı. Bu şekilde; Türkiye seküler ve demokratik yapısıyla İslam dünyasına örnek olarak sunulmuştu (Kirman, 2003: 56), radikal İslam ve terörizme karşı, demokrasi ile İslam'ın başarılı uyumu olarak Türk Modeli terimini yürürlüğe konulmaya çalışıldı. Bu mesajın adresi de çoğunlukla Ortadoğu ülkeleri idi (Shlykov, 2018: 128; Çiftçi, 2006: 360). Bu duyuruyla İslam dünyası, artık ABD için ulusal güvenlik önceliği haline gelmiş ve George W. Bush yönetimi, Türkiye'nin Orta Doğu için de model ülke olarak ele alınması gerektiği dillendirilmeye başlanmıştı. ABD, radikal İslamcı hareketlenmelere karşılık, halkının çoğunluğu Müslüman olan Türkiye'nin demokratik siyaset biçimini, din siyaset yapılanmasını model olarak öne çıkarma arayışındaydı. Zira AB üyesi olmaya çalışan Türkiye, Batı ile uyumlu ve de ABD'nin de önemli bir siyasi partneriydi (Friedman, 2015: 3). Bu durum sadece ABD açısından değil, Türkiye açısından da önemli bir gelişmeydi. Nitekim ABD Başkanı Bush NATO zirvesinde Türkiye'nin Müslüman bir demokrasi olması bakımından örnek teşkil ettiğini ve hukukun üstünlüğünü benimsediği için övmüştü. Aynı şekilde İslam dünyasında da benzer yapılanmanın elde edilebilmesi için, ABD Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz ve Dışişleri Bakanı Condoleezza Rice de farklı zamanlarda yapmış olduğu konuşmalarda, Türk Modelini alternatif olarak ileri sürmüşler ve Müslüman coğrafyaların da Türkiye gibi demokratik, hoşgörülü ve ılımlı bir din anlayışına sahip olmaları gerektiğini belirtmişlerdi. Onlara göre; Türkiye'deki siyasal yapılanma, dinî inançlarla seküler demokratik kurumların

uyumlaştırılabileceğini gösteren başarılı bir uygulamadır. Dolayısıyla, İslam dünyası için de bu modelin başarısı için her şeyi yapmaları gerektiğini vurgulamışlardı (Kirman, 2003: 55).

Buradan da görüldüğü üzere, 1990'lı yıllarda Yeni Dünya Düzeni ve küreselleşme bağlamında ele alınan Türk Modeli tartışmaları, 11 Eylül 2001'le gelen şiddet söylemiyle birlikte adeta ete kemiğe bürünmeye başlamış, dinler veya uygarlıklar arası çatışma söylemlerine karşı, en makul yanıt olarak Türkiye uygulaması görülerek, Türkiye Cumhuriyeti'nin siyasi yapısına benzer uygulamaların Arap-İslam dünyasında da acilen gerçekleşmesi üzerinde durulmuştur. Özellikle Türkiye'nin 2000'lerde yaşadığı demokratik dönüşüme dikkat çekilmiştir. Bu zamanda daha önce model bakımından modernleşmenin gördüğü ilgi, şimdi demokratikleşme yönünden görülmeye başlanmış, Ortadoğu'daki ülkeleri de Türkiye örneğinden yola çıkarak biçimlendirme fikri öne çıkmıştı (Turam, 2011: 184). Bununla beraber Arap coğrafyası açısından baktığımızda, Türkiye bazı sorunlarla karşı karşıya bulunmaktaydı. Bunların başında, yakın siyasi tarihte Arap-İslam dünyasında Türkiye'ye yönelik olarak ortaya çıkan olumsuz bir bakışın bulunmasıydı. Olumsuz Türkiye imajının özellikle iki konuda öne çıktığı bilinmektedir. Bunlardan ilki dış politikada Batı, özellikle de Amerika ile içiçeliğin çok güçlü olması, zaman zaman da Türkiye'nin İslam dünyasına sırtını dönmesi, Müslüman Arap coğrafyaları açısından rahatsızlık kaynağıydı. Diğer bir ifadeyle, Cumhuriyet Döneminde Türkiye genel olarak "Batı'da kabul görmeyi" önemseyip, "İslam dünyasında yadırganmayı" göze alarak hareket etmesi, model olma konusunda sorun yaratabilmekteydi. Batı dünyası açısından İslam dünyasının bugün en büyük sorunlarından biri olarak görülen seküler ve demokratik bir yönetimin kurulmasını Türkiye önemli ölçüde başarmış olsa da yine de Ortadoğu ve Körfez ülkeleri için model olması, en azından kısa vadede pek mümkün gözükmemekteydi. Çünkü Türkiye'nin İslam'la olan ilişkilerinin nerede durduğu ya da kendini nasıl tanımladığı durumu, yakınlaşma sağlamak açısından sorun teşkil etmekteydi. Diğer bir ifadeyle, İslam ile Batı arasında nerede duracağına karar verememiş bir Türkiye görüntüsü, Arap kamuoyunda olumsuz bir imaj bırakmaktaydı. Bunun yanı sıra öne çıkarılmaya çalışılan Türk Modelinin bir diğer dezavantajı da İslam ülkelerinin çoğunda bulunan mevcut yönetim biçimiyle ilgili olmasıdır. İslam ülkelerinin önemli bir kısmında bir tek kişi, aile veya küçük bir grup yönetiminde bulunmaktadır. Bunlar seküler ve demokratik tarzda siyasi yapılanma önerilerini kendi varlıklarına yönelik tehdit olarak algılamakta, demokrasi ve değişim taleplerine uzak durmaktaydılar. Kısaca Türkiye gibi çok partili bir demokratik yapıya geçiş yapmalarını, kendileri açısından sorunlu bulmaktaydılar. Bu yüzden Türk Modelini kabul etme noktasında çok istekli görünmemekteydiler. Yine de Ortadoğu sorununun çözümü olarak Türkiye'nin demokratikleşmeye yönelik attığı adımlar doğrultusunda Türk tarzını Müslüman devletlere ihraç etmenin yolları aranmaya başlandı. Bu konudaki en önemli gelişmeler ise, 2002'de iktidara gelen Ak Parti döneminde olmuştu.

AK Parti Dönemi'nde Türk Modeli Tartışmaları

AK Parti çoğunlukla İslamcı bir iktidar olarak Batı'da tanımlanmaktadır. Günümüzde çoğu Müslüman ülkede model uygulama olarak görülen/gösterilen AK Parti ise kendisini İslamcı olarak tanımlamamaktadır. Ancak İslam ile ilişkisi kendini seküler/laikçi olarak niteleyen partiler gibi de değildir. Dolayısıyla AK Parti dönemi uygulamalarının ne olduğunun belirlenmesi için Müslüman, İslami ve İslamcı terimlerinin açıklamasına ihtiyaç bulunmaktadır. Çünkü İslam'la ilişkili toplumsal ve siyasi hareketleri ele alan çalışmalarda kimi zaman bu kavramlar birbirinin yerine geçecek şekilde kullanılabilir. Oysa bunlar farklı gerçeklik alanlarına tekabül eden kavramlardır. Haliyle bu üç kavramın analizi AK Parti dönemi Türk Modeli'nin tanımlanması yönünde işlevsel olacaktır.

İslam sözcüğü; analitik bir kavram olarak Müslüman toplumlardaki sosyopolitik hareketleri izah etmede yeterli olmamaktadır. Müslüman sözcüğü ise, İslam dinini yaşayan ve ona bağlı olan bireyleri nitelemektedir. Dolayısıyla Müslüman kavramı; ne bir dindarlık ve bir ideolojik yönelim sergilemekte, ne de İslam'la ilişkili siyasi bir angajmanın ifadesi olmaktadır. Kişiler Müslüman olduğundan, Müslümanların gerçekleştirdiği hareketler ya da benimsedikleri siyasi davalar, mutlaka dinî kimlikleriyle bağlantılı olarak değerlendirilmemektedir (Bayraktar ve Durgun, 2011: 37). Bundan ötürü Müslüman siyasetler terimi de çok fazla bir şey ifade etmemektedir. Çünkü terim; dinî ve kültürel aidiyet ile siyasi angajman arasındaki büyük mesafeyi göz ardı etmektedir. Bu noktada İslamcılık kavramı daha elverişli olup, din ve kültür kodu olarak benimsenen İslam'la, onun siyasete uyarlanmasını ayırt etmemize imkân veren bir açılım getirmektedir. Nitekim toplumsal alandaki sosyopolitik hareketler, İslam'ın belli bir yorumunun etkinliğini artırarak yeniden İslamileştirme sürecinin önünü açtıkları

ölçüde, İslamcı olarak nitelendirilebilmektedirler. İslamcı nitelendirmesinin İslam'a gönderme yapan tüm siyasi faaliyetleri tanımlamak için kullanılması sosyolojik olarak anlamlı olmaktadır. Çünkü analiz birimi olarak İslam'ı değil, aktörlerin İslam'la kurduğu ilişkiyi ön plana çıkarmaktadır. Bu bakımdan farklı İslamcı siyasetler söz konusu olabilmektedir. Bu siyasetlerin her biri çatışma ve değişim faaliyetlerini meşrulaştırmak için İslami simgelere, sembollere ve geleneklere göndermeler yapmaktadırlar. Kendi hayatları için bir anlamlandırma çerçevesi olarak benimsedikleri "İslami hayat" biçimini; toplumsal sorunlara, adaletsizliklere ve baskılara çözüm getiren bir ütopya olarak dile getirmektedirler. Her ne kadar "İslami ütopya" tasarımı, kişiden kişiye, İslamcı bir gruptan ötekine değişse de İslam adına ve onun aracılığıyla kurulan siyasi ve sosyal girişimler, aktörlerin İslamcı olarak tanımlanmasında yeterli olmaktadır. Bu yüzden İslamcı terimi, kişilere etki etme ve toplumsal düzeni İslami ahlaka uygun bir biçimde değiştirme arayışından dolayı, bilinçli bir teşebbüse gönderme yapması yönünden önemlidir (Yankaya, 2014: 25). Çünkü burada bir kolektif bilincin yaratılması ve temsil edilmesinin yanı sıra, İslam'la ilişkili birtakım çıkarlar etrafında kümelenerek sosyal değişimi gerçekleştirmek isteği söz konusudur. İslami terim ise, aktörlerin kendilerini toplumsal alanda konumlandırma süreçlerinde İslam'ın sembollerinin bir sosyal ve ahlak unsuru olarak ortaya koyulma durumunu tanımlamaktadır. İslami aktörler, İslamcı aktörlerden farklı olarak toplumsal düzeni İslamlaştırma amacı gütmemektedirler. Onlar demokratik siyasal düzen kapsamında ortaya çıkan imkanlardan yararlanmaya çalışırlar; yani ideolojik değil, pragmatisttirler (Kubicek, 2013: 71).

Kavramsal açıklamalardan sonra genel olarak Türkiye'de din ve siyaset ilişkisine baktığımızda bunu üç aşama içerisinde kategorize etmemiz mümkündür. İlk aşama; pozitivist mantık çerçevesinde laiklik uygulaması doğrultusunda 1924'ten 1970'lere kadar, genel olarak dinin özel alana hapsedildiği ve vicdan işi olarak görüldüğü dönemdir. 1946'da çok partili hayata geçiş ve 1950 seçimleriyle iktidara gelen Demokrat Parti, marjinalleştirilmiş ya da marjinalleştirilmeye çalışılan toplumsal güçleri demokratik siyasetin içine katmaya başlamıştı. Diğer bir ifadeyle, çok partili demokratik siyasal sistem açılımla, devlet ile muhalif toplumsal güçler arasında köprüler kurularak, İslami muhalefet çoğunlukla siyasetin kurumsal çerçevesi içinde tutularak, Türkiye'de İslami aktörler devlet ile yeni buluşma noktaları oluşturmuş ve seçkinler ile halk arasındaki uçurumlar da daralmış oldu (Turam, 2011: 55). Bu durumdan ötürü, diğer Müslüman ülkelerden daha önce demokratik siyaset uygulamasına geçen Türkiye'deki İslami grupların siyaset ile ilişkileri farklı olmuştur. Nitekim Türkiye'deki İslami muhalefet çok partili siyasal yaşamın imkanlarını fark etmesiyle genel olarak iktidar arayışlarında, demokratik siyaseti devrimci siyasetlerin önüne geçirmiş ve bu bakışı günümüze kadar da yaygın bir bakış olarak öne çıkarmış oldular. Bununla beraber Türkiye'de yine de bazı küçük marjinal İslami gruplar ya da cemaatler de devrimci siyasetlerle iktidarı ele geçirmek arayışından da geri kalmamışlardır. Buradan da anlaşılacağı üzere başka ülkelerdeki *İslamcılar*ın büyük çoğunluğundan farklı olarak Türkiye'deki yeni *İslami aktörler*, otoriter Cumhuriyetçi anlayıştan liberal demokrasiye geçişin ön saflarında yer almışlardır. Türk İslami aktörler, Cumhuriyet'in hoşgörüsüz hallerinden duydukları rahatsızlığı dile getirme yolları aramaya başladıkça, proaktif olarak Cumhuriyeti yeniden sorgulamışlar, bu sorgulamayla birlikte laik Türkiye Cumhuriyeti'ne eklememeleri hızlandığı gibi, demokratikleşme şartlarını müzakere eden taraflardan biri haline gelmişlerdi (Bayraktar ve Durgun, 2011: 77). Diğer bir ifadeyle, İslami aktörlerin odaklandıkları nokta, geçmişte İslam'ı baskılayıp marjinalleştiren Türk devletinin despot yönünün azaltılması olmuştur. İkinci aşama, İslami karşı-seçkinlerin kolektif ve ideolojik mobilizasyonu, İslam'ın demokratik anlamda siyasallaşmasına denk gelen dönemdir. Nitekim Türkiye'de İslami diye bilinen muhalefet 1970'lerden itibaren rekabetçi seçim sistemine dahil olmuşlardı. İslami ve laik aktörler arasında müzakere ve iş birliği kurulması, 1980'lere dek, neredeyse imkânsız durumda kalmışken, 1980'den itibaren devam eden üçüncü aşamada ise, Türk Devleti ile İslam arasındaki etkileşimler, 20. yüzyılın son çeyreğinde ve 21. yüzyılda hız kazanmaya ve siyasal kültürün her alanına da nüfuz etmeye başlamıştı. Laikliğin karakteristik özelliği olan İslam ve Cumhuriyet arasındaki düşmanca ayrılıklar, bu zamandan sonra eleştiri ve sorguya daha ciddi bir şekilde tabi tutularak, İslami aktörler ve devlet, müzakere eden, hatta iş birliği yapan ortaklar haline gelmişlerdi (Turam, 2011: 25). Bu durum, aynı zamanda İslam'ın dogmatik, ideolojik yorumlarından ve devlet denetiminden kurtulmaya başladığı, kendine has ve değişken yeni İslami burjuvazinin oluştuğu da dönemdi (Yankaya, 2014: 253). Nitekim 1980 sonrasında, değişen siyasi iklimin de etkisiyle, giderek kuvvetlenen İslami burjuvazinin ekonomik yaşamının tüm yönlerini, artık İslami tercihler belirlememektedir. Burada din olarak İslam ile ilişkisini aktörlerin kendisi karar vermektedir. Artık yeni

dönemde din topyekûn hayata müdahil olmamaktadır. İslam'ın giderek küreselleşme ve kapitalizmle eklemlenmesiyle ortaya çıkan İslami seçicilikler, aktörlerin İslam'la ilişkisine göre parçalı bir şekilde gelişmekte ve çoğulcu bir yaklaşım sergilediklerini görüyoruz. Yani yeni durumla din olarak İslam, aktörün eylemlerine bütüncül olarak etki etmezken, ancak söyleminde ortaya çıkabilmekte, hatta aktörün tutumlarını yönlendirirken söylemde ortaya konmayabilmekte ya da bazı alanlardaki faaliyetleri yönlendirebilirken, diğer alanlarda izine dahi rastlanmayabilmektedir. Kimi zamanda kişinin benlik tanımına şekil verirken, toplumla ilişkilerinde kendini göstermeyebilmektedir. Sonuç olarak İslam'la olan ilişkisini hangi alanda ve ne oranda olacağına karar veren bireyin kendisi olmaktadır (Yankaya, 2014: 254). Böylece toplulukçu bakıştan, bireyin öne çıkarıldığı bireyci bakışa geçiş yapılarak, grup ya da cemaatçi normların tahakküm zincirleri kırılmaya başlandı. Bu şekilde meydana gelen gelişmelerle, İslam'la ilişkilenede bireyselleşmenin artışı; kişinin düşünce dünyasına, mantığına ve sorgulamalarına da yansımış, bu da sekülerleşmenin ta kendisi olmuştur. Zira gelinen nokta ki İslami yönelim, kendini Tanrı'ya adanarak kendinden ve bu dünyadan vazgeçmeyi vazetmemekte, tam tersine dünyevileşmektedir (Aykaç ve Durgun, 2021: 10).

Yeni aşamada artık İslami seçicilikler, özel yaşamla kamusal yaşamın kesişme noktasında üretildikleri için bu iki alanın sürekli bir dönüşüm içinde hareket ettiklerini göstermektedirler. Bu şekilde İslami dindarlıkla, değişen küresel piyasa toplumunun kurallarının buluşma noktaları arasındaki düzenlemeler, bireyin düşünselliğine tabi olarak her an yeniden düzenlenebilmektedir. Nitekim günümüzdeki İslami aktörler öznelliklerini ister bireysel ister kolektif olsun İslami seçicilikler aracılığıyla ortaya rahatça koyabilmektedirler. Elbette bu durum, siyasal İslamcı bir düzende olmamaktadır. Bu durum bireysel ve kolektif tercihlerin kamusal alanda ifade edilmesine imkân veren demokratik ve liberal düzende olmaktadır (Yankaya, 2014: 257). Diğer bir ifadeyle, İslam'ın yakın zamandaki dirilişi ya da kamusal alana girişi, bu zamana kadar laik rejimin ona tahsis ettiği özel alandan çıkışıyla mümkün olmuş, bu da sivil toplum ve demokrasinin gelişimiyle gerçekleşmişti. Bu şekilde Türkiye'de İslami eylemcilik çok çeşitlilik göstermiş ve kamusal alanı genişletmiş ve kuvvetlendirmişti (Turam, 2011: 30). Oysa bu döneme kadar Türkiye'de çok yüksek olmasa da tüm Müslüman dünyasında İslami grup ve hareketler devrimci araçlarla iktidarı elde etmek arayışında olmuşlardı. Dolayısıyla, Türkiye'de İslam; Türk demokrasisini ve siyaset alanını İslamlaştırmak için kamusal alana girmemektedir. Yani İslami aktörler yönetim biçimini İslamlaştırmaktense, din hürriyetlerini müzakere edip inanç temelli yaşam tarzlarını meşrulaştırmaya ya da genişletmeye önem vermişlerdi (Aykaç ve Durgun, 2021: 11). Çünkü geldiğimiz nokta da din ile olan ilişkilerde, ideolojik, cemaatçi bakışa göre daha serbest ilişkiler söz konusu olup, bu da din ile olan ilişkilerde daha rahat ve çatışmacı olmayan, uzlaşmacı bir ortam sağlamaktadır. Bu durumun oluşumunda konjonktürün önemli etkisi bulunmaktadır. Nitekim Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle, önceki çatışma alanları yerini yeni çatışma alanlarına bırakmıştı. Önceki dönemlerdeki ideolojik gerilimler eski gücünü kaybederek, yeni dönemde öne çıkan daha çok İslam ve Batı çatışması olmuştu. Türkiye ise bu zamana kadar sahip olduğu demokrasisi, modernleşme uygulaması ile İslami prensiplerin arasındaki çelişkileri belli bir ölçüde de olsa senteze ulaştırmıştı. Nisbi sentezleme başarısından dolayı, Türkiye üzerine yapılan tartışmalar ya da model olarak sunulmasında öne çıkarılmaya çalışılan özellikler, dönem dönem farklılıklar göstermişti. Nitekim 1980 ve 1990'lardaki Türk Modeli tartışmaları dolaşıma girdiğinde; anti-Sovyet yöneliminden dolayı, ekonomik liberalizm ve çok partililik temaları daha fazla ön plandayken, Afganistan'da yükselen Taliban hareketi ve İran'ın tek rakip olarak kalması, 2000'li yıllardaki Türk modeli kavramının laik tonunun öne çıkmasına neden olmuştu.

Genelde Türk Devletinin cumhuriyet tarihi boyunca siyasal alanda dinî kökenli hareketlere karşı sempati beslemediği bilinen bir gerçekliktir. Bu durum devletin çeşitli tarihlerdeki uygulamalarıyla da görülebilmektedir. AK Parti'nin iktidara gelmesinden önce de Türk siyasal alanında benzer gelişmeler yaşanmıştı. 1997 yılında, postmodern darbe olarak bilinen darbe ile AK Parti kurucularının büyük ölçüde içinden geldiği Refah Partisi ve 2001'de Fazilet Partisi mahkeme kararlarıyla yasaklanmıştı. Ancak bu yasaklamalar dinî yönü öne çıkan partilerin İslam ile ilişkin siyaset yapma biçimlerinde değişimlere yol açtıkları da bir gerçektir. Nitekim bu yasaklamaların sonucunda Refah Partisi'nin İslamcı söylemi, mirasçısı olan partilerde terk edilmiş ve bunun yerine "ılımlı ve dinî içerikli olmayan", siyasal sistemle daha uyumlu pragmatik bir söylem hâkim olmuştur. Meydana gelen bu gelişmelerle Türkiye 2000'li yıllarda iki büyük dönüşüm geçirmiş oldu. Bunlardan biri; Türkiye'deki koyu laikçiliğin daha müsamahakâr sekülerlik alternatifleri geliştirmiş olması, diğeri de İslami toplumsal güçlerin

marjinal ve kültür karşıtı konumlarını terk ederek daha orta yolcu ve iş birliğine daha açık bir anlayışı benimsemiş olmalarıydı. Yeni durumla, artık bir İslami devlet değil, ahlaklı, faziletli ve inançlı bir toplum özlemi duyulmaktaydı. 2002 yılında Türkiye’de iktidara İslam yanlısı olarak tanımlanan Adalet ve Kalkınma Partisi-AK Parti gelmişti. Bu partinin siyasal hayatta yer alışı kolay olmamıştı. Zira parti daha kuruluş aşamasından itibaren İslamcı bir parti nitelenmesine maruz kalmıştı. Siyasal söylemlerinde yer almamasına rağmen, Türkiye’nin mevcut laiklik anlayışına meydan okuyan ve dinî düzen tesis etmeyi amaçlayan bir parti olarak görülmüştü. Ancak AK Parti sanılanın aksine hem kendisi hem de geldiği gelenek açısından siyasal alanda daha büyük rol talep eden İslami kimliği harekete geçirmenin aracı olmuştur. Ak Parti’nin kurucu kadrosu “Millî Görüş gömleğini çıkardıklarını” ifade etseler de o geleneğin mirası üzerinden gelen insanların kurdukları parti olmalarından ötürü, siyasal sistem açısından güven sorunları vardı. Bununla beraber zorluklara siyasal çözüm üretme noktasında bağlı oldukları gelenekten farklı bir strateji arayışları vardı. Nitekim partinin genel başkanı Recep Tayyip Erdoğan özcü ve devrimci bir bakış yerine, ABD modeline dayanan daha yumuşak ve müsamahakâr bir din-siyaset ya da laiklik anlayışını öne çıkarma arayışındaydı. Ancak bu yaklaşım, farklı değerlendirmelere yol açmıştı. Kimileri Erdoğan’ın bu yaklaşımını takiye olarak, kimileri de Türkiye’de İslamcılığın sonunu işaret ettiğini vurgulamıştı. Bununla beraber AK Parti’nin Millî Görüş geleneğinden farklılaşmanın ifadesi olarak öne çıkardığı “Müslüman Demokrat” ve “Muhafazakâr Demokrat” terimleri Türkiye bağlamında AK Parti’nin yalnızca geçici bir demokrasi uygulayıcısı değil, demokratik idealleri ve dünya görüşünü benimsemiş bir parti olduğu yönüne dikkat çekilerek, “liberallikle” nitelendirilmiştir.

AK Parti’nin uygulamaya geçirmeye çalıştığı siyaset anlayışıyla, yıllarca Türk Modeli Cumhuriyet’in ilk yıllarında olduğu üzere Kemalizm olarak ya da Batılışmacı modernist amaçlara varmak için devletçi, otoriter laik düzen olarak ele alınması anlayışını da değiştirmeye başladı. Otoriter yapıdan uzaklaşarak demokratik siyasal sistemi yerleştirmeye çalışan siyaset tarzıyla, Arap ve Müslüman coğrafyalara model olarak öne sürülmeye başlandı. AK Parti öncesi daha çok laikçi ve Kemalist güçlerin vesayetindeki siyaset, AK Parti dönemi ile etkinliği kaybolarak yukarıdan aşağıya doğru bir siyaset yapma biçiminden, aşağıdan yukarıya doğru siyaset biçimine geçiş yapmıştı. Ekonomideki gelişmeler, AB’ye açılan kapılar ve bir dizi anayasal iyileştirmeler, siyasal özgürlüklerin genişlemesine ve demokratik siyasetin güçlenmesine yol açtı. İslamcı diye bilinen bir partinin öncülüğünde yapılan bu değişimlerle, İslam ile demokrasinin birlikteliği noktasında Müslüman coğrafyalar da model olarak öne sürülmüş oldu (Kubicek, 2013: 69).

AK Parti’nin İslamcı olarak nitelenmesinin önüne geçmek ve sistem partisi olduğunu gösterebilmek için Avrupa’da çoğu ülke de mevcut olan Hıristiyan Demokrat partiler gibi bir parti ya da iktidar partisi olduğunu belirtmek için öne sürdüğü “Müslüman Demokrasi” kavramı, Batı dünyasının da başlangıçta kabul görmüştü. Bu tanımlamayla birlikte aslında AK Parti; seküler bir düzen içerisinde Avrupa’nın Hıristiyan Demokrat Partileri’nin Müslüman dünyasındaki bir versiyonu olduğunu gösterme arayışındaydı. Bu şekilde uzun yıllar İslamcılar ve laikçiler diye ayrılan ve de ülke içerisinde sorun teşkil eden gerilimlerden uzak durma gayreti söz konusuydu. Nitekim AK Parti Müslüman Demokrat kimliği ile alternatif bir düzen arayışında değil, mevcut düzen içerisinde siyaset yapma peşindeydi. Bu amaçla laiklik uygulamasına farklı bir yaklaşım getirmeye çalıştı. 2002 Kasım’ında Başbakan Erdoğan iktidara geldiğinde Türk Modeli kavramı dindar bir Müslüman siyasetçinin yönetimi altında seküler bir demokrasiye sahip olunabileceğinin göstergesi olarak sunulmuştu. AK Parti’nin seçim zaferi sonrası, George W. Bush yönetimi Türkiye’nin Müslüman Demokrat ya da İlimli İslam yönüne dikkat çekerek, AK Parti’nin siyaset yaklaşımına destek vermiş, AB’ye giriş konusunda Türkiye’ye yardımcı olmaya çalışmışlardı. Batı’nın Türkiye’ye bu dönemdeki destekleri, seküler bir demokrasi içerisinde başarılı İslami bir yönetim modeli sergilemesi ve onun İslam coğrafyası konusunda işe yarar bir örnek olarak görülmesindendi. Nitekim eski büyükelçi ve siyasi işler sekreteri Marc Grossman’da ABD’nin Türkiye ile ilgili vizyonunu; demokratik, seküler ve İslami olarak tanımlaması, bu durumun işaretiydi. Benzer ifadeler başka yetkililer tarafından da paylaşılmıştı. Aralık 2002’de Savunma Bakan Yardımcısı Paul Wolfowitz, Uluslararası Stratejik Çalışmaları Enstitüsü’nde -IISS yaptığı konuşmada; Modern Türkiye’yi demokratik sistemle uyumlu bir İslam anlayışına sahip ülke olarak tanımlamıştı. Wolfowitz 2002’de iş başına gelen AK Parti hükümetini dindar bir liderin yönetiminde İslam ile uyumlu demokratik bir yapıya sahip olmasının merkezî rol oynayacağı yaklaşımı içerisindeydi (Friedman, 2015: 3). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere ABD’nin Türk Modeli vizyonu yeniden biçimlenmişti. Ancak yeni versiyon Türk Modeli; 1990’lardakinden daha az Türkçülük içermekte olup, seküler demokratik

bir düzen içerisinde İslami değerlere saygılı, sosyal devlet siyasetine meyyal ve piyasa ekonomisi özelliklerine haiz bir tasarımı olarak öne çıkarılmıştı (Shlykov, 2018: 131).

Ancak Batı dünyasında Erdoğan'ın takip ettiği "Müslüman demokrat" siyasetine övgüler yapılması ve Türkiye'deki demokrasi uygulamasına Müslüman yaftası yapıştırılması, ülke içerisinde rahatsızlıklara da sebebiyet verebilmekteydi. Ağırlıklı olarak dindar bir topluma sahip Amerika Birleşik Devletleri Hıristiyan bir demokrasi olarak nitelendirilmezken, Türkiye'nin bu şekilde nitelenmesi, iç siyasette tartışmalara neden olmaktadır. Üst düzey devlet erkanı, Türk Modeli kavramının kullanımından sakınmaya ve rejim ihraç eden bir ülke görünümünü vermemeye çalışır bir tutum içerisinde bulduklarından, Türkiye'nin Müslüman bir demokrasi olarak tanımlanmasından rahatsızlık duyuyorlardı. Diğer bir ifadeyle, dışarıdan İslam ve demokrasi konusunda başarılı görülen ve bu amaçla öne sürülen Türk Modeli'nin bir siyasal araç olarak öne sürülmesinde tereddütler vardı. Çünkü devletin zirvesinin bu konudaki kafaları karıştıktı. Erdoğan da bunun böyle algılanması taraftarı değildi. 2004 yılında ABD ziyaretinde, İslam'ın ılımlı ve ılımlı olmayacak şekilde nitelenmesini doğru bulmadığını söylüyordu. Aslında bu ifade ile siyaseten meşrulaştırma aracı olarak kullandığı Müslüman Demokrat kavramını ya da İslam ve demokrasi uyumlaştırma veya sentezleme söylemlerini de bir anlamda sonlandırmış oluyordu (Shlykov, 2018: 131). Bu biraz da zorunluluktan kaynaklanan bir durumdu. Çünkü dönemin siyasi konjonktürü buna uygun değildi. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer, "Türkiye ne İslam Cumhuriyetidir ne de ılımlı İslam'dır" diyerek konu ile ilgili rahatsızlığını en üst düzeyde ifade etmişti (Shlykov, 2018: 130).

Türk Modeli tartışmalarının tekrar alevlenmesi 2000'li yılların sonu, yani 2010'lı yılların başında olmuştur. Özellikle Ortadoğu'da kitle hareketlerinin boy göstermesi, Batı'da ve Arap Dünyası'nda Türk Modelini tekrar gündeme taşımıştı. Onlara göre Türkiye'nin siyasal sistemi Müslüman ülkeler için büyük bir potansiyel taşıymaktaydı. Zira Müslüman ülkeler çoğunlukla; krallık, Tek Parti Diktatoryası, askerî diktatörlük ya da otoriter dinî figürler tarafından yönetilmekte ve muhalif dinî hareketler de sık sık radikalizmle irtibatlandırılarak bastırılmaktadır. Bundan dolayı, bu tarz ülkelerin siyasal istikrarı için Türkiye tekrar model olarak öne çıkarılmıştı (Kubicek, 2013: 70). Bilhassa bu durum Arap Baharı döneminde daha da artmıştı. Bu durum dışarıda olduğu kadar Türkiye içerisinde de dillendirilmişti. Nitekim dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül ve Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, Türkiye'nin çağdaş kültürel kimliği, demokratik seküler yapısı ile bir model teşkil edebileceğini ifade etmişlerdi. Benzer durum Müslüman ülkeler için de geçerliydi. Mısır'ın eski Silahlı Kuvvetler Yüksek Konsey Başkanı Muhammet Huseyin Tantawi, 2011 Şubat'ında, Türkiye örneği ülkesi için esin kaynağı olduğunu beyan etmişti. Tunus'da Al-Nahda(Gannuşi) ve Libya'da 2011-2012 yıllarında Geçici Konsey Başkanı olan Mustafa Abdul Celil'de demokratik siyaset ve kalkınma için Türkiye örneğinin hem kendileri ve hem de bölge ülkeleri için model olabileceğini belirtmişlerdi. Daha önce de vurgulandığı üzere Batılı ülkelerde de benzer beyanlar söz konusuydu. George W. Bush, Barack Obama ve NATO Genel Sekreteri Anders Fogh Rasmussen otoriter yapıdan demokratik bir yapıya geçiş yapmak için Müslüman ülkelere Türkiye'yi model ülke olarak öne sürmüşlerdi. 2011 yılında dönemin ABD Dış İşleri Bakanı Hillary Clinton Orta Doğu ve Kuzey Afrika halklarına Türkiye tecrübesini salık vererek, CNN Türk'e verdiği röportaj da Türkiye'deki demokrasiyi model olarak göstermişti (Shlykov, 2018: 132; Kubicek, 2013: 67; Friedman, 2015: 5). Bütün bu gelişmeler karşısında Türk Modeli kavramı; 2010'lu yıllarda, 1990'lar ve 2000'lerin başlarına göre daha cazip gelmekteydi. Hatta birçok Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri Erdoğan'ın "adalet ve kalkınma" kavramlarını kendi ülkelerindeki siyasi oluşumlara (Libya ve Tunus'ta; Adalet ve Kalkınma Partileri, Mısır'da Hürriyet ve Adalet Partisi, Suriye'de Adalet ve Kalkınma Hareketi vs.) vermişlerdi (Friedman, 2015: 4; Shlykov, 2018: 134).

Ülke dışından AK Parti dönemi Türkiye uygulamasına gelen övgü ve desteklerle, AK Parti iktidarının takip ettiği siyaset konusunda bir özgüven oluşmuştu. Nitekim Erdoğan'ın 2011 Mısır ve Tunus ziyaretinde; "Devlet sekülerdir, ama vatandaşlar dindarlıklarını muhafaza edebilirler. Bir Müslüman seküler bir devleti başarıyla yönetebilir. Türkiye'de mevcut olan bu durumu sizler de ülkelerinizde yapabilirsiniz" sözleri büyük yankı uyandırmış ve İslamcı çevreler tarafında eleştiri konusu yapılmıştı. Bu ifadeler, aynı zamanda Erdoğan'ın siyasetinin İslamcılık siyaseti olmadığını da bir ifadesi oluyordu (Shlykov, 2018: 134). Nitekim 20 yılı aşkın iktidarda bulunan AK Parti'nin icraatındaki referanslar İslam değil, daha iyi yönetim ve istikrarlı ekonomik büyüme olmuştur. Dolayısıyla Müslüman ülkelerde İslamcı diye nitelenen birçok partinin aksine, Türkiye'de radikalizme

ödün verilmemiş, evrimci bir değişim anlayışı içerisinde, sosyal mühendisliğe yönelmeyerek, halka dayalı bir siyaset takip edilme gayreti ön plana çıkarılmıştır (Shlykov, 2018: 129; Kubicek, 2013: 71).

AK Parti'nin AB kriterleri doğrultusundaki demokratikleşme çabaları, onlara hem ülke içi siyasette meşru bir zemin hazırlamış hem de seleflerinin kaderini yaşamamalarını sağlamıştı. Elbette bu değişimi AK Parti'nin yola çıkarken sahiplendiği muhafazakâr demokrat yaklaşımı sağlamıştı. Nitekim AK Parti'nin siyasi söyleminde; demokrasi, insan hakları ve hukukun üstünlüğü gibi kavramlar, İslam'dan daha fazla öne çıkarılmıştı. Dinin kutsal ve ortak bir değer olduğu ifade edilerek, siyasal hesaplar adına kullanılmaması gerektiği, kullanılması durumunda ise toplumu böleceği anlayışı ön plana çıkarılmıştı. Yani AK Parti İslami kimliği demokratikleşme doğrultusunda yeniden tarif ederek, AB'ci demokratikleşme sürecinin toplumsal barışı ve bir arada yaşamı teminat altına alacağını savunmuş, bu amaçla; demokratikleşme çabalarına hız vermiş ve hukuk devletinin tesisi gibi politikaları parti programına almıştı (Yankaya, 2014: 127). Bu durum onu seleflerinden ve çağdaşlarından farklı kılmaktaydı. Bu şekilde AK Parti iktidara geldiğinden beri güçlü ideolojik yükümlülükler altına girmekten ve ihtilafa düşmekten kaçınmış ve konumunu diğer siyasi liderlerin beklentilerine uyumlandırmaya çalışmış oldu. Bu özelliğiyle AK Parti Batı'da, özellikle de ABD'de, ılımlı ve demokrasi yanlısı olarak kabul görmüştü. Arkasına aldığı uluslararası siyasal destekle AK Parti iktidarının ilk yıllarında ekonomiye de istikrar kazandırılmış ve süratle demokratik reform yasaları çıkarılmıştı (Turam, 2011: 21). Nitekim bu doğrultuda ilk zamanlarında Türkiye'de demokrasinin pekiştirilmesinde ve Türkiye'nin AB'ye entegre olmasında önemli adımlar atılmış, bu anlamda modernite ile İslami kimliği uzlaştırma çabaları ön planda tutulmuştu. İslami rengine rağmen Türk Devletinin laik karakterinin kökünü kazıyacak ve demokratik kurumlara meydan okuyacak radikal, sistem karşıtı hareketlere taviz verilmemeye dikkat edilmişti (Kalyvas, 2013: 200). Nitekim AB kaynaklı reform paketlerinin birinde ordunun siyasete müdahil olmasında aracı kurum olan ve de Türk demokrasisinin üzerinde 1960 Darbesi sonrası gölge gibi duran Milli Güvenlik Kurulu'nun yapısı ve işlevi, Kopenhag siyasi kriterlerine uyum adı altında değiştirilmiştir (Lagendijk, 2013: 189). Bütün bunlar AK Parti iktidarının daha önceki seleflerinden farklı bir siyasi strateji izlemesinden kaynaklanmaktaydı. Özcü ve dogmatik bir tavır yerine, diğer toplumsal kesimlerin, siyasi liderlerin de beklentilerine uyum gösterecek bir etkileşim politikası takip etmesi, AK Parti ile öncekileri arasındaki en büyük farktı. İslam ile devlet arasında AK Parti iktidarları arasında ortaya çıkan uyum; laik ve İslami aktörleri birbirlerine yakınlaştırmıştı. Diğer bir ifadeyle, milliyetçilik ve ortak uluslararası gayeler, İslami ve laik aktörler arasındaki diyalogu ve güven ilişkilerini takviye etmişti (Turam, 2011: 178).

Dindar ve muhafazakâr olarak bilinen AK Parti seçmenlerinin büyük bir bölümü de laikçi düzenin Türk toplumu üzerindeki tahakkümünün, daha fazla demokrasi ve daha az vesayet ile giderilebileceğine inandıklarından, AK Parti'nin demokratikleşme yönündeki çalışmalarına destek vermişlerdir. Bunun içindir ki birçok analist AK Parti'nin "post İslamcı" bir parti örneği sergilediğine inanmaktadır. Burada din, bir ilham kaynağı olarak dünyadaki birçok Hıristiyan Demokrat Parti'de olduğu gibi AK Parti'de de aynı şekilde önemli kabul edilmekle birlikte, günlük siyasette tanımlayıcı ya da yol gösterici bir özellik olarak görülmemiştir (Lagendijk, 2013: 183). Zaten AK Parti liderleri de İslam teorisyenleri değildirler. İdeoloji onları çoğunlukla ilgilendirmemektedir. Onlar daha çok günlük yaşayan İslam'ı düzenlemekle ilgilenmişlerdir. Bu da devletin İslami bir gündem empoze etmesiyle ilgili bir konu değildir (Cizre, 2013: 130). Nitekim AK Parti'nin 20 yılı aşkın seçim başarısı, Türkiye'de İslamcılığın artışına neden olmamıştır.

Bugün çoğu Ortadoğu ülkeleri İslami aktörlerle otoriter devletlerarasındaki iletişim ve etkileşimin zayıflığı ya da yokluğunun ceremesini çekmektedir. Oysa yerel katılımının gayet canlı olmasına ve itirazların dile getirilebilmesine rağmen, çoğu Müslüman ülkelerde devletlerle toplumları birbirine bağlayan dikey kanallar tarihsel olarak kopuk bulunmaktadır. Bölgedeki devletlerin büyük bölümü İslami ve sair güçlerle kurumsal etkileşim kanallarını yok etmekle kalmamış, alternatif müzakere yollarının da önünü kesmişlerdir. Otoriter idarenin gölgesinde İslami aktörler ya susturulmuşlar ya da ellerinde duyarsız idarecilere seslerini duyurabilmenin tek çaresi olarak isyana maruz bırakılmışlardır. Böyle bir iktidar ortamı içerisinde çatışmacı toplumsal aktörlere de değişimin potansiyel güçleri gözüyle bakılmasına yol açmış, hatta toplumsal ve siyasi dönüşüm konusunda, genellikle radikallerin ve devrimcilerin sert siyasi idareyle giriştikleri başarısız mücadelelerden medet umulmuştur. Böylesi

bakışın olumsuz sonucuysa, çatışmacı olmayan toplumsal aktörlerin ihmal edilmesi olmuştur (Turam, 2011: 188).

Gelinen nokta itibariyle baktığımızda moderniteyi anlamada Batı'nın kullandığı ve kutsal olanla dünyevi olanı birbirinden ayıran siyasi lügat artık geçerliliğini çoktan kaybetmiştir. Nitekim modernleşme yaklaşımındaki klasik dinin geçmiş zamanın kalıntısı olduğu görüşünden artık kurtulmamız gerekmektedir. Çünkü din, bireysel ve toplumsal eylemleri biçimlendiren bir unsur olarak varlığını devam ettirmektedir. Her inançta olduğu gibi İslam dini de modern yaşamın karmaşasıyla ve istikrarsızlığıyla iç içe geçerek ve modern İslami aktörler aracılığıyla kamusal alanı biçimlendirmeye devam etmektedir. Zaten Türkiye'de modernleşmenin ve İslami burjuvazinin oluşumu dine rağmen gerçekleşmediğini, tersine dinin yorumlanmasıyla ve deneyimlenmesiyle ya da dindarlığın ortaya konuş biçimlerinin dönüşmesiyle gerçekleşmiştir. Özellikle İslami burjuvazi günümüzde İslam'ın kamusal yüzlerinden biri olarak güçlü bir şekilde ortaya çıkışı, aynı zamanda dinle ilişkilendirme biçiminin hikayesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Gelinen durum itibariyle, İslami ılımlılık ve demokratik kurumları derinleştirme kombinasyonu, yeni bir Türk Modeli'ne yapılan referansları güçlendirdiği gibi, onu özgül bir Müslümanlık düşüncesi olarak öne çıkarmıştır. Bu düşünceye göre, İslam evrensel bir kitabı olan evrensel bir dindir. Müslüman aleminde görülen sapmalar ise, yaşam tarzları ve kültürel farklılıklardan ileri gelmektedir. Bu durumda Türkiye'nin sunduğu din siyaset ilişkileri biçimi; İslamcılığın sonunu ve seküler Müslüman aktörlerin sahneye çıkışının ilanı olmaktadır (Turam, 2011: 186).

Bugün Türk Modeli'nin Batı dünyası tarafından 2010'lu yıllarda olduğu gibi öne sürülmemesi veya önerilmemesindeki esas sorun, 2011'li yıllarda başlayan ve de bilhassa 15 Temmuz Darbe Teşebbüsü sonrası daha da artan Türkiye'nin Batıya mesafeli olan siyasi tutumudur. Her ne kadar diplomatik ilişkilerde Batılı ülkelerle olan mesafeli davranış mevcut olsa da siyasal yapılanma bakımından değişen bir durum söz konusu değildir. Çünkü Erdoğan hükümeti için Türkiye'nin erişmesi gereken esas seviye Avrupa'nın düzeyidir.

AK Parti ilk yıllarında Avrupa rüyası altında kazandığı seçimlerde; İslam ile demokrasinin uyumlu birlikteliği, sivil halkların genişliği, ekonomik büyüme gibi özellikler üzerine öne çıkardığı model; daha sonraki dönemlerde Türkiye'nin Afrika ve Avrasya ekseninde merkezî bir devlet olacak Yeni Türkiye vizyonu ile, yani geçmiş emperyal nostalji ile yer değiştirmişti. Bundan dolayı, Batı'da ve Rusya'da Türk Modeli tartışmaları yerini yeni Osmanlıcılık (Neo-Ottomanizm) ya da Pantürkizm rüyası gibi tartışmalara bırakmıştır (Shylkov, 2018: 137).

Sonuç

Genelde "Türk Modeli" terimi ile Müslüman bir toplumda; laik bir siyasal yapı, serbest piyasa anlayışı, çok partili siyasal sistem ve Batı ile yakın ilişkiler içinde olmak ifade edilmiştir. Batı, özellikle ABD başta olmak üzere, genelde Türkiye tarzı modernleşme sürecini Türk Cumhuriyetleri ve Müslüman/Arap coğrafyalarla ilgili olarak desteklemiştir. Türk Dünyası açısından baktığımızda Türkiye, SSCB'nin ani çözümlüğüne hazırlıklı olmasa da Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarını kazanmasını bir imkân olarak karşılamış ve onları uluslararası arenada elini güçlendirecek doğal müttefikler olarak görmüştü. Özellikle Soğuk Savaş sonrası dönemde bir ara Türkiye'nin öneminin azalması durumuna karşılık, Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını kazanması, uluslararası camiaya Türkiye'nin stratejik pozisyonunun ne kadar önemli olduğunu gösterme imkânı sunmuş oldu. Yani SSCB'nin çözülüşü Türkiye'nin eline uluslararası alanda yeni fırsatlar sunmuştu. Bu fırsatlar Türkiye'yi model ülke konumuna getirmişti. Aslında hangi ülkenin model olabileceği konusu tartışılmamış değildi. Ancak konunun uzmanları Arap ülkelerinin hiçbirinin bir devlet modeli oluşturma konumuna sahip olmadığını dile getirerek, sadece iki ülkenin istisna teşkil ettiğini; bunlardan birinin Türkiye, diğerinin ise İran olduğunu ifade etmişlerdi. Ancak İran'ın sahip olduğu siyasal anlayış sorunlu bulunmuştu. Bunun yanında İran'ın mezhebî anlamda Şii olması ve Şiiilerin de dünyada toplam Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturmaması gerekçesiyle, Türk Modeli daha önem kazanmıştı. Bu durum Batı'nın da işine gelmekteydi. Çünkü bu ülkeler Batı karşıtı İran yerine, Batı ile yakın ilişki ve müttefiklik içinde olan Türkiye'yi daha uygun bulmuşlardı. Ayrıca Türk Cumhuriyetleri de Türk Modeline daha sıcak yaklaşmışlardı. Nitekim bu yakınlaşmalar sonuç vermiş ve bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri İran modelini reddetmişlerdi.

Bununla beraber siyasi olarak etnik ve dinî sorunları olan, ekonomik olarak da sıkıntıları olan Türkiye, oynamak istenilen rol model için çok hazır değildi, Batı'nın sermayesine, teknolojisine ve siyasi desteğine ihtiyacı vardı. Yetersizlik durumundan ötürü Türk Cumhuriyetlerinin Türk Modeline ilgileri zamanla azalmaya başladı. Uluslararası alanda Türk Cumhuriyetlerin giderek dünyayla ilişkilerini güçlendirmeleriyle Türkiye ile ilişkilerinde azalma olmuş ve Batı ile kendi ilişkilerini aracısız kurar olmuşlardı. Bu durum Batı açısından bir dış politika aracı olarak görülen Türk Modelinin işlevini tamamladığını ve artık ona ihtiyaç kalmadığı anlamına geliyordu. Diğer bir ifadeyle, Batı; Rusya'nın yakın çevre politikasını ve İran'ın bölgedeki tesirinin boyutlarını fark ettikten sonra, Türk Modeline desteğini sona erdirmişti. Türkiye'de bu ülkelere model olma noktasında önemli desteğini kaybetmişti. Yine de model olma noktasında, belli ölçüde de olsa Türkiye'nin etkisinden söz edilebilir. Türk Cumhuriyetleri Türk Modelinin laik, pazar ekonomisi ve Batı ile yakın iş birliği yönlerini memnuniyetle karşılamalarına karşın, demokrasi ile ilgili kısmında çekincelere sahiptiler. Özellikle Türkmenistan ve Özbekistan zamana ihtiyaçları olduğunu ileri sürerek, demokratik reformlar konusunda isteksiz davranmışlardı. Bununla beraber kültürel ve politik sahada bazı kazanımlar da elde edilmiş, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Cumhurbaşkanları arasındaki zirveler yapılmıştı. Bu durum son yıllarda daha da ileriye taşınarak Türk Devletler Teşkilatı halini alacak boyuta taşınmıştır.

SSCB sonrası bağımsızlığını kazanan Türk Cumhuriyetleri açısından bu gelişmeler olurken, sonraki yıllarda Türk Modelinin Türk olmayan İslam dünyası için de örnek olabileceği tartışmaları yaşanmıştır. Müslüman dünyada modern bir olgu olarak ortaya çıkan İslamcı hareketler, siyasi sistemleri dönüştürmekte başarısız olmuşlardı. Çünkü İslamcı hareketlerin birçoğu radikalleşerek, içinde buldukları ülkelerde despotik bir yapıya bürünmüşlerdi. Dolayısıyla birçok İslam ülkesinde değişim sesleri ve demokratikleşme talepleri uzun süre kesilmeden artmaya devam etmiştir. Batı açısından da İslam dünyasının kendi kültürel değerleri ve mevcut potansiyellerini kullanarak modern dünyaya katılması önemsendiğinden, onlara öncülük edecek somut bir modelin varlığı da kaçınılmaz görülüyordu. Haliyle Türkiye bu alanda da model bir ülke olarak öne çıkarılmıştır. Cumhuriyet'in başında devlet öncülüğünde Batılı seküler ilkeler doğrultusundaki modernleşme anlayışına dayalı olarak öne çıkarılan Türk Modeli, 21. yüzyılda daha çok sahip olduğu demokratik özellikleriyle tevarüs etmişti. Dolayısıyla genişleyen içeriğiyle, 21. yüzyıldaki Türk Modeli ile Müslüman coğrafyalara verilmek istenen asıl mesaj; devletlerin sistem karşıtı davranışları cezalandırıp ılımlılığı ödüllendireceği ve İslamcı radikal hareketlerin rekabetçi bir siyasi arenanın oyuncusu olarak sisteme dahil edileceği ve bu şekilde liberalleşme, demokratikleşme ve toplumsal entegrasyonun da sağlanmış olacağıdır.

Türk Modelinin devamlı dönüşümü ve tamamlanmamış karakteristik yapısı; onu bölge ülkeleri nezdinde cazip kılmakta, Türkiye'nin başarı ve başarısızlıklarından dersler çıkarmalarını sağlamaktadır. Nitekim uluslararası ve bölgesel düzeyde siyasi uygulayıcılar açısından Türkiye örnek olay olarak görülmeye devam etmektedir. 1990'lı yıllarda, Türk Cumhuriyetlere Türkçülük ile liberalizmin başarılı sentezlemesinin örneği olarak öne çıkarılan model anlayışı, 2000'li yıllarda ise radikal İslamcılığa alternatif ve İslam ile demokrasinin özgün bir uygulaması olarak sunulmuştu. 2010'lu yıllardan sonra ise, yükselen ekonomisi, demokratik değerlere dayalı siyasal sistemi, İslami değerleri koruyucu tavrı ve özellikle toplumsal seferberliğe dayalı başarılı bir modernleşme uygulamasıyla Orta Doğu ülkeleri açısından Türk Modeli bir deniz feneri görevi görmeye başlamıştır.

Kısaca Batı dünyasında Türk Modeli tartışmaları, başlangıçta Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Batı endeksli siyasetlerine uygun hareket ettiği zaman öne çıkarılan ve yaygınlaştırılmasına destek verilen bir söylem olarak karşımıza çıkmıştır. Batı endeksli politika söz konusu olmadığı zaman ise Türkiye Devleti Türk dünyası açısından Turancı, Müslüman coğrafyalar içinde Neo-Osmanlıcı ya da Pan-İslamist emeller taşımakla, yani yayılmacı politika takip etmekle itham edilmiştir. Ancak son yıllarda AK Parti'nin iktidara gelmesiyle hem Türk hem de Türk olmayan Müslüman coğrafyalarda; sahip olduğu demokrasi, kalkınma anlayışıyla daha öncesinde olmayan ya da Batı desteğini arkasına almayan, kendiliğinden farklı bir model olma durumu söz konusudur. Uluslararası desteği olamayan yeni durumun daha çok halklar nezdinde ilgisi bulunmaktadır. Bu durum Türkiye'nin model olma noktasındaki cazibesinin hala güçlü olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

- Aykaç, B.; Durgun, Ş. (2021). "Islamism in Turkey from a Socio-Political Aspect: Post-Islamism Oriented Approaches". *Journal of Public Affairs*.
- Bal, İ. (2000). "Uluslararası Politikada Türk Modelinin Yükselişi ve Düşüşü". *Bilig*. 14.
- Bayraktar, G.; Durgun, Ş. (2011). *Islam And Politics*. Ankara: A Kitap.
- Cizre, Ü. (2013). "Yeni Bir Siyaset Tarzı: Türk Silahlı Kuvvetleri, Toplum ve AK Parti", *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik*. Der., Ahmet T. Kuru- Alfred Stepan. Çev., Hande Tatoğlu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çiftçi, İ. (2006). Uluslararası İlişkilerde 'Öteki' Kavramı ve Avrupa Birliği ile İslam Konferansı Örgütü'nün 2002 İstanbul Buluşmasında 'Türk Modeli' Söylemi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Durmuş, M.; Yılmaz, H. (2012). "Son Yirmi Yılda Türkiye'nin Orta Asya'ya Yönelik Dış Politikası ve Bölgedeki Faaliyetleri", *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri Türk Dilli Halklar-Türkiye ile İlişkiler*. Ed., Ayşegül Aydıngün-Çiğdem Balım. Ankara: T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Friedman, D. (August 25, 2015). "The Turkish Model: The History of a Misleading Idea". *Center for American Progress*.
- Kahveci, H.; Kuşçu Bonnenfant, I. (2023) "Turkish Foreign Policy Towards Central Asia: An Unfolding of Regionalism and Soft Power". *All Azimuth*. 2 (2), 2023.
- Kalyvas, Stathis N. (2013). "Avrupalı Hıristiyan Demokrat Partiler Işığında "Türk Modeli"', *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik*. Der., Ahmet T. Kuru- Alfred Stepan. Çev., Hande Tatoğlu. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kazancıgil, A. (2006). "Anti-Emperyalist Bağımsızlık İdeolojisi ve Üçüncü Dünya Ulusçuluğu Olarak Kemalizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Kemalizm*. Ed., Tanıl Bora-Murat Gültekingil. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kirman, M A. (2003). "Küresel Bir Model Olarak Türkiye ve Türk Müslümanlığının İmkânı". *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 2.
- Kubicek, P. (2013). "Debating The Merits Of The "Turkish Model" For Democratization İn The Middle East". *Alternatives Turkish Journal of International Relations*. 12 (3).
- Legendijk, J. (2013). "Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Katılımı ve Adalet ve Kalkınma Partisi'nin Rolü", *Türkiye'de Demokrasi, İslam ve Laiklik*. Der., Ahmet T. Kuru- Alfred Stepan. Çev., Hande Tatoğlu, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Mango, A. (1993). "The Turkish Model". *Middle Eastern Studies*. 29 (4).
- Shlykov, P. V. (2018). "The "Turkish Model" in Historical Perspective From Integration With Europe To De-Westernization". *Russia in Global Affairs*. 16 (2).
- Turam, B. (2011). *Türkiye'de İslam ve Devlet -Demokrasi, Etkileşim, Dönüşüm*. Çev., Pelin Tünaydın, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yankaya, D. (2014). *Yeni İslami Burjuvazi-Türk Modeli*. Çev., Melike Işık Durmaz. İstanbul: İletişim Yayınları.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların "Kaynaklar" başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Bingöl, Y. (2024). "New Presidential System of Türkiye: A Sample Model for Stable and Effective Government?". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 51-58.

Araştırma Makalesi

NEW PRESIDENTIAL SYSTEM OF TÜRKİYE: A SAMPLE MODEL FOR STABLE AND EFFECTIVE GOVERNMENT?*

Türkiye'nin Yeni Başkanlık Sistemi: İstikrarlı ve Etkin Yönetim İçin Örnek Bir Model?

Yılmaz BİNGÖL**

Abstract

Mongolian semi-presidential political system which has long suffered from institutional dilemmas and instabilities is very similar to the former political system of Türkiye, which was so-called parliamentary system, but worked just like a semi-presidential system. This paper will explore the newly adopted Turkish presidential system as a search to find out whether or not it would be an applicable model for the cases like Mongolia which have long suffered from political instability. In this regard, I will first draw the situation of Türkiye under the former parliamentary system and show the vulnerability of the political system until 2017 when presidential system was adopted. Then, I will indicate basic characteristics of newly adopted presidential system of Türkiye and how it deals with gridlock. I will argue that Turkish presidential system is a unique political system which brought about stability and efficiency, and thus may be a sample model for the cases like Mongolia having inefficient and instable political environment.

Keywords: Türkiye, Mongolia, Political System, Presidentialism, Semi-Presidentialism, Gridlock, Stability.

Öz

Yarı başkanlık sistemine dayanan ve büyük oranda kurumsal sorunlar ve istikrarsızlıklarla yürüyen Moğolistan siyasal sistemi, parlamenter sistem olarak adlandırılan, ancak yarı başkanlık sistemi gibi işleyen Türkiye'nin eski siyasal sistemi ile büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu çalışmamızda Moğolistan gibi sıklıkla siyasal istikrarsızlık yaşayan ülkeler için bir çözüm olarak önerilebilecek Türkiye'nin yeni başkanlık sistemi üzerinde durulacaktır. Bu bağlamda öncelikle parlamenter sistem altında Türkiye'deki durum özetlenecek ve başkanlık sisteminin kabul edildiği 2017 yılına kadar Türkiye siyasal sisteminin kırılganlıkları irdelenecektir. Daha sonra Türkiye başkanlık sisteminin temel özellikleri ön plana çıkarılarak özellikle Türkiye başkanlık sisteminin Amerikan başkanlık sistemi başta olmak üzere çoğu siyasal sistemde sıklıkla görülen kilitlenme

* An earlier version of this paper was presented at Trans-Altai Sustainability Dialogue on April 25-26, 2024, Ulaanbataar, Mongolia.

Geliş Tarihi / Received: 14.05.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 05.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1484013>

** Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University Department of Political Science and Public Administration Faculty of Political Sciences, ybingol@yahoo.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-9077-6798>

sorununu nasıl çözdüğü ortaya konulacaktır. Bu çalışma Türkiye başkanlık sisteminin etkin ve istikrarlı yönetimler doğuran özgün bir model olduğunu ve dolayısıyla Moğolistan gibi siyasal istikrarsızlık ve kilitlenme sorunu yaşayan ülkeler için örnek bir model olabileceği tezine dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Moğolistan, Siyasal Sistem, Başkanlık, Yarı-Başkanlık, Kilitlenme, İstikrar.*

Introduction

In a recently completed Ph. D. Dissertation under my supervision titled “Institutional Dilemma in Semi-Presidentialism: The Mongolian Case,” Mr Uurtsaikh Batbayar (2023) examines the effect of semi-presidentialism on institutional dilemmas and instabilities in the Mongolian case. Indicating that semi-presidentialism creates different effects on the form of the state structure in the process of democratic transition and consolidation, Mr. Batbayar argues that semi-presidentialism exacerbates institutional dilemmas and creates political instability. According to Batbayar and Bingöl (2022), semi-presidentialism creates four main situations: cohabitation, a divided minority government, a divided government, and a unified majority government depending on the results of the presidential and parliamentary elections. Covering four situations of semi-presidentialism that occurred in Mongolia from 1992 to 2020, Batbayar and Bingöl (2022) argue that institutional dilemmas between the president, parliament, and government institutions led to governmental and political instability, but did not result in the retreat or collapse of democracy in Mongolia.

Mongolian case has indeed remind me of the former political system of Türkiye, which was so-called parliamentary system, but worked just like a semi-presidential system. Therefore, in this paper, I will explore the newly adopted Turkish presidential system as a search to find out whether or not it would be an applicable model for the cases like Mongolia which have long suffered from political instability. In this regard, I will first draw the situation of Türkiye under the former parliamentary system and show the vulnerability of the political system until 2017 when presidential system was adopted. Then, I will indicate basic characteristics of newly adopted presidential system of Türkiye and how it deals with gridlock. I will argue that Turkish presidential system is a unique political system which brought about stability and efficiency, and thus may be a sample model for the cases like Mongolia having inefficient and instable political environment.

The Former Parliamentary System of Türkiye: Quest for Change

The primary reason why the search for a change in the government system came to Türkiye’s agenda was the frequent system crises. Türkiye had a tutelage system of government, the foundations of which were laid by the constitutions made after the coups. This tendency, which was institutionalized with the 1961 Constitution, turned into a bureaucratic oligarchy with the 1982 Constitution. Bureaucratic tutelage institutions established by the constitution created mechanisms that repressed the democratic will based on the elections with anti-democratic methods.

The general characteristic of the former parliamentary system, which operates under the pressure and control of tutelage institutions, was a political system lacking stability, short-term governments, military interventions and economic or financial crises. There were frequent incompatibilities between the dual-headed executive branch consisting of the authorized but irresponsible President and the Prime Minister together with the Council of Ministers. Dual headedness in the executive branch always had the potential to create a crisis. It was clearly seen that this system, except for some exceptional periods, could not keep up with the needs of the developing Türkiye and the needs of the age. The parliamentary system, which constantly had produced instability and crisis, played a major role in the acceleration of the search for a new presidential system.

With the 1982 Constitution, a powerful but irresponsible Presidency had already been created. The legitimacy of the President was strengthened when the President was directly elected by the people for the first time in 2014. Because, it was elected by the people, a presidency emerged that was accountable to the people and used its powers with the legitimacy it received from the people. After these radical regulations, the system started to work like a semi-presidential system.

In this context, the AK Party government claimed that the main purpose of the demand for change in the government system was to strengthen the principle of democracy and the rule of law. It was claimed that the last remnants of the bureaucratic tutelage structures, which dominated the national will with the 1961 and 1982 Constitutions and have been the focus of undemocratic interventions in politics to date, would be eliminated. Turkey's presidential system would democratize the parliamentary government system in the current version of the 1982 Constitution, which weakened the legislature and created bureaucratic tutelage over civil politics and would eliminate the dual-headedness in the executive and provide a stable and effective government model with a strong single-headed executive.

The new government system would strengthen the characteristics of the Republic of Türkiye as a democratic, secular and social state of law. (Karatepe, Ş., Alkan, H., Atar, Y., Bingöl, Y., Durgun G.B., 2017).

At the time when the presidential system discussions were held, 65 governments had been established in the Republic of Türkiye in 95 years. The average term of office of the governments of the Republic of Türkiye, some of which cannot even receive a vote of confidence from the parliament, was below 1.5 years. During the same period, government crises, the inability to elect the President and the Chair of the Parliament by the parliament due to political disagreements, transfers of MPs, and short-term coalitions became chronic problems of Turkish political life. The former parliamentary system produced governments that came to power through elections but were not powerful enough to rule. Political conflicts caused by crises arising from the lack of strong governments in the elected parliament were filled by tutelage institutions. Economic and social crises caused by government instability resulting from the former parliamentary system were used as justification for coups and memorandums that interrupted the democratic regime in the 1970's and 1990's.

In a normal parliamentary system, presidents, in principle, are irresponsible and have symbolic powers. However, when the 1982 Constitution was made, the office of the President was strengthened in order to maintain the influence of military tutelage in the civilian period. While making such an arrangement, it was thought that the tradition of the "president with military-origin", which started with the 1961 coup, would be continued. However, this fiction was overturned in favor of democracy in 1989, when a civilian Turgut Özal, was elected President for the first time. With the election by the people in 2014, the President became the most powerful organ of the political system. The elected Prime Minister, who relied on the majority of the Parliament and received a vote of confidence from the Parliament as required by the former parliamentary system, was one of the powerful organs of the political system. Both responsible and irresponsible heads of the executive were elected and had broad powers changed the nature of the parliamentary system. After these regulations, it can be said that Türkiye was governed by a semi-presidential system rather than a parliamentary system.

A conflict between the elected office of the President, which has strong powers, and the Prime Minister, who is powerful due to the system, was turning directly into an executive crisis, and from there, into a political and constitutional crisis. Moreover, the fact that government formation depended on a high vote rate brought with it the danger that coalition governments would deepen such a crisis. The June 2015 elections brought Türkiye face to face again with this crisis that had been constantly experienced in the 1970s and 1990s. This crisis had been solved when the people gave the majority to a single party to form a government on the election rerun on November 1, 2015.

Since the president was elected by the people and had large-scale powers, Türkiye was no longer governed by the classical parliamentary system. Although, two important steps were taken towards a single-headed government system. It was not sustainable for Türkiye to be governed by a double-headed executive. The Constitutional Amendment, which was accepted in the Parliament in 2017 with the approval after referendum, would change the system and solve the problem of ineffective and instable government. With the new presidential system, the constitutional status of the legislative and executive bodies were reorganized in a way that they derive their legitimacy directly from the people and are accountable to the public.

The New Presidential System of Türkiye

In a presidential system, the executive branch is single-headed. The president, directly elected by the people, is the head of both the state and the government. In a presidential system, the parliament, which exercises legislative power, and the president, who exercises executive power, are separate. However, they are independent bodies with some harmony and cooperation mechanisms. The presidential system is based on the principle of separation of powers. The system works in balance as the legislative, executive and judicial bodies, mutually control each other without having no organic connection to one another.

The implementation of the presidential system coincides with the development of representative democracy. The principles of this system were determined by the constituent assembly, which gathered in Philadelphia in 1787 and made the United States Constitution. The presidential system was first

implemented in the United States of America with the entry into force of the Constitution made by the Constituent Assembly in 1788. Over time, approximately 50 countries in the world especially Latin American countries, have adopted the presidential system.

With the presidential system introduced by the Constitutional Amendment on April 16, 2017, the powers of the Turkish Grand National Assembly to form a government were transferred to the President, who was directly elected by the people. The president might or not be a party member. President has executive authority and duty as head of state and head of government. He carries out his executive duties with the vice presidents and ministers he appoints. Ministers must be elected from outside the parliament. With the abolition of the office of Prime Minister, the President gained the title of both head of the state and head of the government.

The President also exercises his legislative power through decrees, provided that they do not violate the constitution, law and basic rights and freedoms. Decrees issued by the President may be invalidated or annulled by the Parliament or the Judiciary.

Check-and-Balance Mechanisms in the Turkish Presidential System

President Recep Tayyip Erdoğan's advisor Şükrü Karatepe et al. (2017) claim that the check and balance mechanisms in the Turkish Presidential system are more and more effective than the former parliamentary system. Since the principle of separation of power is clearly defined in the presidential system, the executive led by the President can be more effectively supervised by the Parliament.

The legislature, which is directly elected, is the one that controls the government, not the one that determines it. The budget prepared by the executive can only come into force with the approval of the legislature. Control of the budget also belongs to the legislature. The independence and impartiality of the judiciary is regulated by the guarantee of a judge. The judiciary is a balancing element that it has the authority to supervise all transactions and actions of the executive and administration. In the new system, the Constitutional Court, in its capacity as the Supreme Court, is envisaged to have the authority to justify the President, vice presidents and ministers accused by the legislative body.

The power of the President to issue decrees is balanced both with the supervision of the Constitutional Court and the actions of the legislative body. If a law is passed regarding the area regulated by the decree, the decrees are annulled. The President, who is the head of the executive, also has the authority to approve the laws passed by the Grand National Assembly of Turkey, send them back, or apply to the Constitutional Court for their annulment. However, as is usually the case in presidential systems, a two-thirds majority was not required for the returned laws to be accepted as they were in the parliament; a simple majority was deemed sufficient. This makes the Parliament more powerful vis-à-vis the President, unlike the American presidential system.

A Unique Presidential Model Solving Deadlock Problem

The presidential system, adopted by referendum on April 16, 2017, is a unique model designed to overcome the deadlock problem frequently encountered in contemporary democratic regimes. In fact, the primary reason why the presidential system came to Türkiye's agenda was the deadlock crisis experienced by the former parliamentary system.

“Deadlock”, conceptualized also as gridlock or political stalemate in the political science literature, is seen as an important problem of both parliamentary and presidential systems. Political deadlock can manifest in different ways. In bicameral presidential systems, deadlock may occur in cases where the majority in the two houses of Congress is held by different parties and parties or members of the legislature disagree on the issue of passing certain laws. On the other hand, political deadlock in presidential systems may be due to the fact that one or both houses of the legislature and the president, who constitutes the executive, are from different parties or have different political preferences. In the American presidential system, the deadlock between the legislature and the executive emerges as a result of the President's veto power and filibuster practices, which mean that Senate members occupy the parliamentary rostrum indefinitely. In parliamentary systems, deadlock usually occurs when a political party cannot obtain a majority in the Parliament to form a government on its own. Recently, in many countries, especially in the United States, efforts to resolve the deadlock problem have intensified with

proposals such as switching to a unicameral system, the Senate's filibuster, and limiting the President's veto power.

Although the deadlock seen in bicameral systems has not been experienced in Türkiye due to the single-chamber Parliament, the crises caused by the conflicts between the bureaucratic tutelage institutions, the foundations of which were laid by the 1961 and 1982 coup constitutions, and the representatives of the civil politics, have hindered the democratic functioning of the system. Having experienced coalitions in the 1970s and 1990s, Türkiye had to be governed by weak and unstable governments. The political system, which was locked when a single party could not obtain the majority in the Parliament as a result of the general elections held on June 7, 2015, was opened in the re-elections held on November 1, 2015, and a possible political crisis was prevented.

One of the most important issues that causes deadlock in the former parliamentary system was the double-headed executive. There had been frequent incompatibilities between the authorized but unaccountable president and the dual-headed executive branch consisting of the prime minister and the council of ministers. With the 1982 Constitution, a powerful Presidential office equipped with important powers was created. Since the President was directly elected by the people for the first time in 2014, a Presidency emerged that is accountable to the people and uses its powers to the fullest with the legitimacy it receives from there. Therefore, Türkiye's former system consisted of two powerful branches of the executive branch, functioning almost like a semi-presidential system. This system can only be called "a genetically modified parliamentary system" (Bingöl, 2017). Since both sides of the double-headed executive were authoritative and powerful, deriving their legitimacy from the people, it was very likely that the system would be locked in case of disagreement. The deadlock caused by double-headedness in the executive branch always has the potential to produce a crisis.

The general feature of the former system, which operated under the pressure and control of tutelage institutions, had weak and unstable coalition potential, and consisted of a double-headed executive. There had been unstable governments, military interventions and economic and financial crises. It was clearly seen that this system, except for some exceptional periods, could not keep up with the needs of a developing Türkiye and the requirements of the age. It was aimed to strengthen the principle of democracy and the rule of law with the presidential system that adopted by referendum on April 16, 2017. On the other hand, introduction of presidential system in Türkiye was aimed to liquidate the bureaucratic tutelage structures created by the 1961 and 1982 Constitutions, to eliminate the dual-headedness in the executive, and form a stable and effective system with a strong single-headed executive. It was envisaged to create a government model.

Conclusion

The Presidential system, which can be considered as Türkiye's unique contribution to the presidential system, has adopted the rules of "legislative and executive determination by direct election by the people" and "single-headed executive power", which are the general characteristics of presidential systems. However, in the Turkish Presidential system, some different and unique designs have been envisaged to eliminate the political deadlock, which is frequently seen in presidential systems and is stated as a disadvantage of this system in the political science literature.

Unlike the American presidential system, in the Turkish presidential system, the rule of holding the Presidential and Turkish Grand National Assembly elections simultaneously has been adopted in order to establish a stable government, to support the formation of a harmonious cooperation between the legislature and the executive, and therefore to prevent the system from getting locked. Again, within this framework, the fact that the President and the Grand National Assembly of Turkey are mutually authorized to renew elections in the Presidential system aims to overcome the deadlock crisis that may arise between the legislature and the executive and to motivate them to work together in harmony. Moreover, in the presidential system, if the Parliament does not accept the Budget Law presented by the President, it comes into force at the valuation rate, which can be considered as a systemic mechanism to prevent the deadlock between the legislature and the executive, which is seen as a disadvantage in the political science literature on presidential systems.

The Turkish presidential system is a well-designed, original model in this context, aimed at preventing the system crises that contemporary democratic regimes have experienced and are likely to

experience. Countries experiencing deadlock problems and instable governments may take this unique model of Türkiye as a sample.

References

Batbayar, U. (2023). Institutional Dilemma in Semi-Presidentialism: The Mongolian Case, Ankara Yildirim Beyazit University Graduate School of Social Sciences (Unpublished Ph. D. Dissertation), Ankara.

Batbayar, U.; Bingöl, Y. (2022). “The Concerning Democratic Consolidation in Mongolia”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 6 (1), 1-16.

Bingöl, Y. (2017). “Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi: Kilitlenmeyi Açmak ya da Açmamak”. *Yeni Birlik Gazetesi (Turkish Daily)*. 14 Nisan.

Karatepe, Ş.; Alkan, H.; Atar, Y.; Bingöl, Y. and Durgun G. B. (2017). *Sorularla Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi*. Ankara: Memur-Sen Yayınları, No: 24.

CONTRIBUTION LEVELS OF THE AUTHORS: First Author 100%.

ETHICS COMMISSION APPROVAL: There is no need for ethics commission approval in the study.

FINANCIAL SUPPORT: No financial support was received in the study.

CONFLICT OF INTEREST: There is no potential conflict of interest in the study.

COPYRIGHT AND SIMILARITY REPORT: The authors own the copyright of their works published in the journal; the similarity report of the study has been received.

COMPLIANCE WITH SCIENTIFIC AND ETHICAL PRINCIPLES: It has been declared that scientific and ethical principles have been followed during the preparation of this study and all studies used are stated under the heading “References”.

Tunçer-Kılavuz, İ. (2024). “Türkiye’s Asia Anew Initiative, Connectivity Projects in Eurasia and Türkiye-Mongolia Relations”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 59-70.

Araştırma Makalesi

TÜRKİYE’S ASIA ANEW INITIATIVE, CONNECTIVITY PROJECTS IN EURASIA AND TÜRKİYE-MONGOLIA RELATIONS*

Türkiye’nin Yeniden Asya Girişimi, Avrasya’da Bağlantısallık Projeleri ve Türkiye-Moğolistan İlişkileri

İdil TUNÇER-KILAVUZ**

Abstract

This article analyzes Türkiye’s growing engagement with Asia, exploring its recent initiatives and evolving relationships in the region. Beginning with an examination of Türkiye’s Asia Anew Initiative, this article examines Türkiye’s connectivity projects across Eurasia. Furthermore, it delves into the institutionalization of relations within the Organization of Turkic States. The article then focuses on the relations between Türkiye and Mongolia, highlighting their deep-rooted historical and cultural connections. The article discusses Türkiye’s proactive role in promoting the ‘Middle Corridor’, envisioning Türkiye as a pivotal logistics and energy hub linking Europe and Asia. It examines Türkiye’s efforts to enhance connectivity and institutionalize relations in the region. Emphasizing Türkiye’s broader engagement with Asian acountries, the article advocates for strengthened cooperation between Türkiye and Mongolia. This article argues that collaboration between Turks and Mongols holds significant potential in the present context. Strengthening cooperation between Türkiye and Mongolia is crucial, particularly in fostering connectivity projects, bolstering economic ties, and ensuring regional peace and stability.

Keywords: Asia Anew Initiative, Middle Corridor, Connectivity, The Organization of Turkic States, Türkiye, Mongolia.

Öz

Bu makale, Türkiye’nin Asya bölgesindeki son girişimlerini ve Asya’yla gelişen ilişkilerini analiz etmektedir. Türkiye’nin Yeniden Asya Girişimi’nin incelenmesiyle başlayan bu makale, Türkiye’nin Avrasya genelindeki bağlantısallık projelerini değerlendirmektedir. Türk Devletleri Teşkilatı içerisindeki ilişkilerin kurumsallaştırılması konusu da makalede incelenmektedir. Makale daha sonra Türkiye ile Moğolistan arasındaki ilişkilere odaklanarak, iki ülke arasındaki köklü tarihi ve kültürel yakınlıklara dikkat çekmektedir. Türkiye’nin ‘Orta Koridor’ projesini tartışan makale, Türkiye’nin kendisini Avrupa ile Asya’yı birbirine bağlayan önemli bir lojistik ve enerji merkezi olarak konumlandırmasını da analiz etmekte ve Türkiye’nin bölgedeki bağlantısallığı artırma ve ilişkileri kurumsallaştırma çabalarını incelemektedir. Türkiye’nin Asya ülkeleriyle geliştirdiği daha

*Geliş Tarihi / Received: 09.05.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 05.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1481435>

** Assoc. Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, idal.kilavuz@medeniyet.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/000-0002-9226-05-84>

geniş kapsamlı ilişkilerinin vurgulandığı makale, Türkiye ile Moğolistan arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesini, iki ülke arasındaki iş birliğinin önemli bir potansiyel taşıdığını savunmaktadır. Türkiye ile Moğolistan arasındaki iş birliğinin güçlendirilmesi, özellikle bağlantısallık projelerinin geliştirilmesi, ekonomik bağların güçlendirilmesi, bölgesel barış ve istikrarın sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Yeniden Asya Girişimi, Orta Koridor, Bağlantısallık, Türk Devletleri Teşkilatı, Türkiye, Moğolistan.*

Introduction

This article analyzes Türkiye's growing engagement with Asia, exploring its recent initiatives and evolving relationships in the region. Beginning with an examination of Türkiye's Asia Anew Initiative, this article examines Türkiye's connectivity projects across Eurasia. Furthermore, it delves into the institutionalization of relations within the Organization of Turkic States in Asia. The article then focuses on the relations between Türkiye and Mongolia, highlighting their deep-rooted historical and cultural connections.

The article discusses Türkiye's proactive role in promoting the 'Middle Corridor', envisioning Türkiye as a pivotal logistics and energy hub linking Europe and Asia. It examines Türkiye's efforts to enhance connectivity and institutionalize relations in the region. Emphasizing Türkiye's broader engagement with Asian countries, the article advocates for strengthened cooperation between Türkiye and Mongolia. This article argues that collaboration between Turks and Mongols holds significant potential in the present context. Strengthening cooperation between Türkiye and Mongolia is crucial, particularly in fostering connectivity projects, bolstering economic ties, and ensuring regional peace and stability. Against the backdrop of global challenges and a shifting international landscape, including the Russia-Ukraine war, the Israel-Palestine conflict, the prevailing food and energy crises, and the escalating US-China competition, the article underscores the importance of fostering cooperation and solidarity among nations to address contemporary issues and promote regional stability and prosperity.

Türkiye's Asia Anew Initiative

The Turkish Foreign Ministry, during the eleventh Turkish Ambassadors' Conference in 2019, introduced the Asia Anew diplomatic initiative, outlining its core objective of establishing Türkiye as a connecting link between Asia and Europe, essentially assuming the role of a key actor in the Eurasian context.

Türkiye's growing importance with respect to Asia is evident in various aspects such as increasing trade and diplomatic engagement, expanding tourism, technology transfers, and the rising energy exports to Türkiye. Furthermore, Türkiye holds deep historical, cultural, ethnic, and religious ties with countries in Asia, marking the very roots of Türkiye's history and identity.

In August 2019, Ankara officially launched the 'Asia Anew Initiative' with the intention of capitalizing on the emerging opportunities and potential for collaboration within the Asian region. Government officials highlight the dual European and Asian heritage of Türkiye and frame their interest in Asia as a practical strategic shift. Additionally, Türkiye has been actively promoting the Türkiye's 'Middle Corridor' within its Belt and Road Initiative (BRI), aiming to establish Türkiye as a pivotal logistics and energy hub connecting Europe and Asia (Akçay and Changgang, 2023). China's President Xi Jinping unveiled the Belt and Road Initiative in Kazakhstan in 2013, and China has since invested more than one trillion US dollars in BRI-related development and infrastructure projects across 149 countries (Haas, 2023).

After the September Shanghai Cooperation Organization (SCO) summit in Uzbekistan, Turkish President Recep Tayyip Erdogan officially expressed Türkiye's intent to transition from being a dialogue member to obtaining full membership in the Shanghai Cooperation Organization. The SCO, which is predominantly under China's leadership, functions as an intergovernmental organization focused on addressing political, economic, and security issues in the Eurasian region. Türkiye's decision underscores its expanding influence in the Eurasian region and its broader strategic goals.

President Erdogan has emphasized Türkiye's desire to obtain full membership in the SCO. During the 22nd Council of Heads of State meeting of the SCO in Samarkand in September 2022, Erdogan reaffirmed this commitment. However, he opted to highlight an emphasis on enhanced cooperation rather than explicitly mentioning full membership. Türkiye was originally designated as a "dialogue partner" in 2012 and, in 2017, it assumed the presidency of the SCO Energy Club, marking the first instance of a non-member state taking on such a role within this organization (Baba and Erşen, 2023).

Recently, Turkish businesses have shown a growing interest in Southeast Asia as an attractive destination. The share of Turkish foreign trade with this region has significantly risen to 16%, particularly following the establishment of free trade agreements between Türkiye, Malaysia, and

Singapore from 2015 to 2017. Within the framework of the Association of Southeast Asian Nations (ASEAN), the Foreign Economic Relations Board of Türkiye (DEİK), a prominent Turkish business association, has launched a collaborative working group with business councils representing Vietnam, the Philippines, Thailand, Malaysia, Indonesia, Cambodia, and Singapore. This initiative aims to strengthen connections across various sectors, including energy, sustainable development, tourism, investment, and e-commerce (Baba and Erşen, 2023).

Türkiye's Role in Eurasian Connectivity

Currently, we are in a period characterized by significant changes in global trade routes, energy corridors, and methods of resource and goods transportation. Every country is eager to be part of the process that shapes these trade routes and corridors and is determined not to be left out. All countries share a common objective of establishing themselves as pivotal points in the trade and energy connections between Asia and Europe. Countries are highly motivated to participate in these endeavors because not being involved would mean they would miss out on opportunities to invest in infrastructure and draw capital to their regions. These initiatives involve building ports, railways, and moving substantial resources, which are likely to attract significant investments when they pass through a particular country. Maintaining peaceful conditions and fostering stability are crucial components in pursuing this goal. The most appropriate places for investing in railways and ports are those with peace, stability and clearly defined borders.

Türkiye actively seeks to bolster regional and economic connectivity through its involvement in China's Belt and Road Initiative (Hussain, 2021). A pivotal component of this endeavor is Türkiye's own Middle Corridor project, designed to rekindle the ancient Silk Road. This corridor traverses the South Caucasus and the Caspian Sea, forging a vital link between China, Central Asia, and Europe. Türkiye is enthusiastic about integrating its Middle Corridor with the BRI, envisioning it as a complementary route. According to Türkiye's Ministry of Foreign Affairs, this alignment could significantly reduce travel time, facilitating swift transit for Chinese goods. To achieve this, Ankara aims to extend the Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway, inaugurated in October 2017, further into Kazakhstan and Turkmenistan through the Caspian Sea. Notably, a Turkish company constructed Turkmenistan's Turkmenbashi International Seaport on the Caspian, which commenced operations in 2018 (Köstem, 2019).

The Middle Corridor, also known as the Trans-Caspian International Transport Route (TITR), is a complex transportation network that links China to both Türkiye and Europe. This extensive route covers areas such as Kazakhstan, the Caspian Sea, Azerbaijan, and Georgia, and it's estimated to have an annual capacity for transporting between 75,000 to 100,000 containers. Of particular significance is the BTK railway, sometimes called the "Turkish New Silk Road," which originates from the Alat port in Baku, Azerbaijan, located on the Caspian Sea, passes through Georgia, and eventually reaches Kars, Türkiye, thus providing access to European markets. Türkiye has been actively promoting the development of the Middle Corridor and has formed agreements with Azerbaijan, China, Georgia, and Kazakhstan to improve this crucial transportation route. As a result, there has been a noteworthy increase in the transportation of cargo trains from Türkiye to China via the Middle Corridor (Devonshire-Ellis, 2023).

The Middle Corridor plays a pivotal role in connecting Europe and China. This comprehensive network involves Türkiye, Azerbaijan, Georgia, as well as Central Asian nations such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan. Central Asian countries can access European markets through this corridor, while Türkiye and Azerbaijan serve as crucial transit hubs. Moreover, the Middle Corridor aligns seamlessly with China's Belt and Road Initiative. Türkiye and China formally acknowledged this synergy by signing a Memorandum of Understanding during the G-20 Leaders Summit in Antalya in November 2015 (Gupta, 2022).

Türkiye's keen interest in participating in the BRI extends beyond the allure of attracting investment from China's substantial program. It is also fueled by the expectation that BRI can drastically reduce transport time for Turkish products and services bound for East and South Asia. President Erdoğan actively engaged in BRI forums in 2017 and 2019 to further these interests. Türkiye has initiated several major infrastructure and transport projects, including the Yavuz Sultan Selim and

Osmangazi Bridges, Eurasia Tunnel, Marmaray commuter rail line, Baku-Tbilisi-Kars and Edirne-Kars railways, and Filyos, Çandarlı, and Mersin container ports. The launch of the Baku-Tbilisi-Kars railway in October 2017 marked a significant milestone, as the first train successfully transported Turkish goods to China by December 2020 (Baba and Erşen, 2023). The Marmaray tunnel in Istanbul became the first underwater railway in the world, linking Beijing and London via the Bosphorus Strait (Eldem, 2022).

Türkiye places great emphasis on the multimodal method of cargo transportation, facilitating the movement of goods from their source to destination through various modes of transportation under a single contract or bill of lading. This approach offers a range of benefits, such as streamlined service, efficient shipment tracking, and cost-effective logistics coordination. Türkiye actively promotes these advantages through bilateral, trilateral, and multilateral initiatives, capitalizing on its strategic geographical position at the crossroads of the Europe-Asia-Africa trade triangle (Eldem, 2022).

In Ankara's perspective, the Middle Corridor emerges as an appealing trade route, offering both direct access to Eurasia and an opportunity for Turkic states to reduce their dependence on external transit routes. Türkiye champions these initiatives, aiming to play a central role in regional and global trade.

Following the Azerbaijani victory in the Second Nagorno-Karabakh War, a pivotal development emerged with the agreement that marked the war's conclusion: the establishment of the "Zangezur Corridor." This corridor is set to forge a vital link between Türkiye and Azerbaijan, facilitating the seamless transportation of goods between Nakhchivan—an Azerbaijani exclave nestled alongside Türkiye—and the mainland of Azerbaijan. In doing so, it will inaugurate an uninterrupted trans-Caspian trade route, effectively shortening existing trade routes. This strategic passage will create a direct avenue to the Caspian basin and Central Asia, contributing significantly to regional economic connectivity, transcontinental integration, and assuming a crucial role in facilitating transportation between Europe and Asia (Baba and Erşen, 2023).

The Organization of Turkic States

Türkiye has firmly established itself as one of the world's top 20 economies, assuming a significant role in its region while fostering substantial capacities for collaboration with Central Asia. The rapport between Türkiye and Central Asian nations is multifaceted, motivated by the desire to nurture close ties, cultivate new markets, boost trade, expand exports, secure energy resources, attract foreign investments, and address geopolitical and security concerns.

The evolving global landscape, characterized by a transition towards a multipolar world, coupled with shifts in both economic and geopolitical power dynamics, has spurred Ankara to reorient its focus toward Central Asia. Ankara's renewed emphasis on this region is underscored by its strategic aim to position Türkiye as a strategic nexus for logistics and energy, effectively bridging Europe and Asia. Türkiye's historical and linguistic affinities have created an enduring kinship with Central Asia, prompting a pragmatic approach to bolster bilateral relations with the Central Asian countries through commercial, economic, and developmental partnerships (Kahveci and Kuşçu, 2023).

Over recent years, Türkiye has significantly bolstered its economic and commercial engagement with Central Asian nations. These nations, in turn, view Türkiye as a trustworthy economic and geopolitical partner. Türkiye's persistent quest for strategic autonomy, changing global power dynamics, and the Central Asian governments' aspiration to pursue multi-vector foreign policies have collectively fueled Türkiye's growing involvement in Central Asia. Since the 1990s, Türkiye's active presence in Central Asia has strengthened cultural, trade, and diplomatic ties. Notably, the Cooperation Council of Turkic Speaking States, Türkiye's multilateral coordinating body, is progressing toward full institutionalization as the Organization of Turkic States (OTS) (Alaranta and Silvan, 2022).

Analyzing Türkiye's relations with Central Asian states is especially pertinent in light of the "Eurasian shift" in Turkish foreign policy. Crucially, Türkiye's drive for enhanced regional and economic connectivity is a key facet of its strategy. Ankara aspires to extend its influence and role in both Eurasian and global markets by connecting China, Central Asia, and Europe. Türkiye's endeavors to enhance East-West connectivity in the South Caucasus and Central Asia have garnered a positive reception in Beijing as well.

Türkiye continues to execute a regional policy that encompasses the expansion of trade and economic cooperation, the improvement of connectivity, and the pursuit of markets in Central Asia and beyond. Türkiye's diplomatic and military engagements, underscored by trade and defense agreements, have witnessed a notable upswing since 2020, making it a significant partner for all Central Asian states. Since their independence in 1991, the Central Asian republics have been committed to a multi-vector foreign policy to balance relations with major powers, with Türkiye emerging as a key partner in this pursuit, which also has good relations with Russia and China in the region.

Türkiye, together with Central Asian nations, is actively working to augment energy supplies from the region and ensure seamless transit and access to markets in both Asia and Europe. Türkiye's objectives in Central Asia center on expanding trade and economic cooperation, enhancing connectivity routes, and accessing Central Asian markets. Türkiye is not just an economic partner but also a strategic collaborator.

Central Asia has assumed a paramount position in Türkiye's foreign and economic policy, evident in numerous high-level visits by politicians and officials to Turkic nations, an expanding web of economic connections, and the institutionalization of both bilateral and multilateral relations. This robust multilateral collaboration has propelled Türkiye into a prominent political force in Eurasia.

Asia's significance for Türkiye is ever-increasing, as evidenced by burgeoning trade and diplomatic ties, surging tourism, technology transfers, and escalating energy exports. Türkiye's profound cultural, ethnic, and religious ties to Central Asia, in particular, serve as the bedrock of its historical identity and the starting point for its rich heritage.

In the wake of the Soviet Union's collapse, Ankara took the initiative to strengthen cultural and economic bonds, leading to the establishment of the Turkish Cooperation and Coordination Agency (TİKA) in 1991. A pivotal moment arrived in 2009 when the Cooperation Council of Turkic Speaking States, known as the Turkic Council, was formally instituted. On November 12, 2021, during the 8th summit in Istanbul, the Council underwent a significant transformation, renaming itself the Organization of Turkic States. This evolution marked a substantial step in bolstering cooperation between Türkiye and Central Asia. The Council comprises five member nations: Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Türkiye, and Uzbekistan, alongside two observer states, Hungary and Turkmenistan. Uzbekistan joined the group in 2019, while Turkmenistan assumed an observer status in 2021, signaling its increased engagement. Furthermore, the Turkish Republic of Northern Cyprus joined as an observer in 2022, and Ukraine and Afghanistan submitted applications for observer status in 2020 and 2021, respectively (Aydın, 2022).

Collectively, these states encompass around 170 million inhabitants, boasting a combined gross domestic product (GDP) nearing 1.5 trillion US dollars, and their trade volume reaches an estimated 16 billion dollars. Hungary, with a population of 9.7 million, holds a GDP of 176 billion US dollars, while Turkmenistan, with a population of 5.85 million, boasts a GDP of 54 billion US dollars as of 2022 (Aydın, 2022). The change of the Turkic Council's name emerged as a direct outcome of the eighth summit, signifying its shift from an informal cultural association to a political and economic organization. Türkiye's increasingly active role in Central Asia has drawn keen interest from the region's governments.

Ankara is strategically positioning itself as a pivotal energy transit hub with a focus on receiving gas from the region and Turkmenistan via the Trans-Anatolian Natural Gas Pipeline (TANAP). Furthermore, the agreement between Azerbaijan and Turkmenistan to collaboratively exploit the Dostluk gas field beneath the Caspian Sea and jointly develop the Kepez/Serdar field represents a significant milestone in the trilateral cooperation for exploring, developing, and implementing the Trans-Caspian pipeline (Konarzewska, 2021). Ashgabat and Baku are currently exploring the possibility of the Trans-Caspian Gas Pipeline, a project designed to link Turkmenistan on the eastern coast with Azerbaijan on the western coast. Additionally, Ankara is actively seeking to augment the transportation of Kazakh oil through the Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) pipeline. The scale of Türkiye's investment in Central Asia has now exceeded US\$85 billion, encompassing substantial projects such as the redevelopment of the Turkmenbashi Caspian Seaport (Konarzewska, 2021).

During the most recent Organization of Turkic States summit held in Samarkand in November 2022, a notable topic of conversation was the proposed TURANCEZ free trade zone. In addition to this, there have been other propositions, including the establishment of a Turkic Common Market and the creation of a regional Turkic Development & Investment Bank. If these come to fruition, it will significantly enhance the economic integration of Central Asia with Türkiye (Konarzewska, 2021).

Türkiye is actively working to expand and diversify its cooperative endeavors in the region through various mechanisms, including high-level reciprocal visits, joint economic commissions, trade councils, and strategic cooperation at the highest levels. Türkiye has elevated its relationships with Uzbekistan, Kazakhstan, and Kyrgyzstan to the level of strategic partnerships, while its ties with Turkmenistan and Tajikistan are progressively advancing.

The Turkic organization's appeal to the Central Asian nations lies in its potential to enhance trade, stimulate economic growth, and expand transportation infrastructure. Consequently, the countries of Central Asia have proactively embraced this regional alliance to deepen their ties with Türkiye. The organization has made significant strides in the past few years, with over fifteen nations expressing their desire to obtain observer status within the Organization of Turkic States, highlighting the attention and significance it has garnered (Gupta, 2022).

The Organization of Turkic States has established a cooperation protocol focused on transportation development and, in 2013, formed a coordination council aimed at enhancing regional connectivity. Subsequently, the organization introduced the Turkic World Vision-2040, a strategy designed to integrate member states into regional and global supply and value chains via the Middle Corridor (Eldem, 2022).

Good Governance in the Organization of Turkic States

The 2040 vision document of the Organization of the Turkic States underscores key principles such as good governance, pluralism, inclusiveness, accountability, and transparency. Given that five of the member countries are former Soviet republics, addressing democratic challenges has remained a focal point for the past three decades. Moreover, discussions surrounding democracy enhancement and system reform often evoke perceptions of Western-centric interventions.

While the 2040 vision document does not overlook these issues and defers to the national processes of member states, it also highlights the supportive role that the Organization of Turkic States can play. For instance, the document includes statements such as “supporting member states’ social and institutional reforms” and “promoting democratic governance as a general principle.” Similarly, the emphasis on “strengthening all aspects of good governance, including human rights, the rule of law, inclusive institutions, transparency, efficiency, accountability, and the fight against corruption” is noteworthy in this regard (Sarıkaya, 2021).

The document underscores the significance of good governance, pluralism, inclusiveness, accountability, and transparency. It emphasizes the support for economic, social, and institutional reforms within member states to foster prosperity. Additionally, there is a call to promote democratic governance for the socio-economic development and welfare of citizens. The document stresses the need to strengthen all aspects of good governance, including human rights, the rule of law, inclusive institutions, transparency, efficiency, accountability, and the fight against corruption. It advocates for supporting programs aimed at enhancing the capacity of public institutions to provide good governance and public services, as well as bolstering the rule of law, judicial systems, legal infrastructure, and institutional capacities within member states (Turkic World Vision 2040).

Russia and China

Türkiye has also fostered positive relations with other significant regional players, notably Russia and China. In recent years, Türkiye and Russia have not only deepened their economic and political bonds but Türkiye has also refrained from imposing sanctions on Russia. Beyond their political ties, the two nations have strengthened their economic connections, with Russia standing as one of Türkiye's major energy suppliers. Notably, Türkiye's inaugural nuclear power plant is being constructed by Russia's state atomic energy company, Rosatom. In the case of Türkiye and China, their robust bilateral relationship aligns with their respective foreign policy objectives. China values Türkiye's strategic

location, positioned along a pivotal route for China's Belt and Road Initiative (BRI), and serving as a crossroads between Eurasia, the Middle East, and the Mediterranean (Donnellon-May, 2022).

Following the formal enhancement of bilateral relations in 2010, China has increasingly played a prominent role in Türkiye's foreign policy landscape, leading to bolstered political, economic, military, and security ties between the two nations. China has demonstrated keen interest in trade and military equipment, making it one of Türkiye's foremost import partners among individual countries. In 2021, the bilateral trade volume between Türkiye and China amounted to a substantial \$32 billion, marking a remarkable increase from the \$1 billion recorded in 2001. Subsequent to a strategic cooperation agreement in 2010, both countries also inked a memorandum regarding the Trans-Caspian International Transport Route (TITR), which is designed to complement the Belt and Road Initiative. Furthermore, President Erdogan has made multiple visits to Beijing, including attending the opening ceremony of the 2017 BRI Forum (Donnellon-May, 2022).

Mongolia and Türkiye Relations

Geopolitically, Mongolia stands as a landlocked country situated at the heart of the Asian continent, sharing borders with two major powers, the Russian Federation and the People's Republic of China. This strategic positioning renders Mongolia a pivotal juncture, bridging Northeast Asia to Central Asia and facilitating direct connectivity from East Asia to Europe via the shortest routes. Consequently, Mongolia serves as a crucial nexus for air travel, railway networks, transportation routes, and communication channels, akin to a bridge linking the East with the West (Chuluunbaatar, 2021).

Given Mongolia's geographical location between Russia and China, coupled with its landlocked nature, connectivity initiatives emerge as appealing prospects for the country. Mongolia itself actively seeks participation in such projects, including the Belt and Road Initiative (BRI). Mongolia can also connect to Central Asia and then reach European markets via Türkiye. This strategic move holds the promise of expanding Mongolia's international trade avenues and diversifying its economic base (Mendee, 2020).

Despite the historical and cultural bonds shared between Türkiye and Mongolia, economic relations between the two countries have yet to reach their full potential. The current level of economic engagement falls short of expectations, underscoring the need to bolster economic ties. Increasing bilateral trade emerges as a key imperative in enhancing economic cooperation between Türkiye and Mongolia, thereby maximizing mutual benefits and fostering sustained growth (Chuluunbaatar, 2021).

The historical and cultural bonds between the Turkish and Mongolian nations trace back to antiquity, forming a rich shared heritage and state tradition. A notable example of this unity is evident in the Great Hun Empire, which brought together the Turks and the Mongols under a single flag for the first time in history. The capitals of the Hun Empire, Gokturk and Uyghur Khanates, were situated within the territory of Mongolia, serving as focal points of this enduring alliance. This tradition of collaboration persisted through subsequent epochs, encompassing the European Huns, Gokturk, and Uyghur Khanates, and reached its zenith with the emergence of the Mongol Empire under the leadership of Genghis Khan. The significant contribution of Turkic tribes to the Mongol Empire's ascent to global prominence solidified the cultural affinity and commonalities shared between the Turks and Mongols. Consequently, Western literature has often portrayed Turks and Mongols as the same people, reflecting the deep-rooted connections between these two peoples. The dissolution of the Mongol Empire gave rise to successor states such as the Chagatai Khanate, the Golden Horde, and the Ilkhanid State, where individuals from Turkic tribes assumed pivotal roles across various spheres of military, government, bureaucracy, commerce, and academia, underscoring the enduring legacy of Turkish-Mongol cooperation and influence (Uyar, 2020).

Today, as in historical epochs, collaboration between Turks and Mongols holds the potential to yield successful alliances. Therefore, it would be prudent for Mongolia to consider joining the Organization of Turkic States, even if as an observer member. Mongolia and Türkiye share a longstanding tradition of good relations, characterized by mutual support within the framework of international organizations and bilateral and multilateral cooperation. Türkiye has consistently advocated for Mongolia's involvement in organizations such as the OSCE and its partnership with NATO, underscoring the depth of bilateral cooperation. This tradition of successful collaboration

extends to the United Nations, where both countries continue to work in tandem to address global challenges and advance shared interests.

The deep-rooted historical and cultural connections between Türkiye and Mongolia have instilled a profound significance in their bilateral relations, prompting concerted efforts to fortify cooperation between the two nations. Indeed, in a testament to the importance Mongolia places on its relationship with Türkiye, the Mongolian parliament updated its foreign policy concept on February 10, 2011, designating Türkiye as its “third neighbor”, alongside prominent countries such as the United States, the European Union, Japan, South Korea, and India. This inclusion underscores Mongolia's recognition of Türkiye as an important partner and serves as a tangible indicator of the strategic value the country attributes to its ties with Türkiye.

Mongolia stands out as the sole Eurasian nation to have undergone a comprehensive and peaceful transformation across its political, economic, and social spheres in the post-Cold War era. This remarkable transition encompasses the establishment of a democratic system, fostering harmonious civil-military relations, maintaining a balance of power within democracy, implementing inclusive power-sharing mechanisms, conducting transparent elections, empowering local governance structures, and upholding important freedoms such as freedom of the press and freedom of the internet. These achievements collectively underscore Mongolia's commitment to democratic principles and its resilience in navigating complex transitions with peace and stability.

Mongolia actively engages in international politics, exemplified by its longstanding membership in prominent global organizations. Since 1961, Mongolia has been a member of the United Nations, contributing to discussions and initiatives on the world stage. Additionally, Mongolia holds membership in the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE), where it serves as the furthest country in Northeast Asia. Furthermore, Mongolia holds observer status in the Shanghai Cooperation Organization, facilitating diplomatic dialogue and collaboration with member states. Notably, Mongolia is a global partner of NATO, reflecting its commitment to fostering international security and cooperation. Through its balanced foreign policy approach, Mongolia effectively navigates complex geopolitical dynamics, earning recognition for its diplomatic acumen and constructive engagement on the global stage (Kalan, 2018).

Furthermore, Mongolia's relations with the USA, Japan, Germany, and South Korea are evolving positively. Since 1990, Mongolia has made significant strides in establishing a multi-party, pluralist, and democratic system. In its foreign policy approach, Mongolia emphasizes maintaining balanced relations with its two powerful neighbors, China and Russia (Ulagpan, 2021).

Enhancing cooperation between Türkiye and Mongolia is imperative across various fronts, including connectivity projects, economic and commercial relations, and the maintenance of peace and security. In today's evolving international landscape, characterized by the emergence of a multipolar system, several pressing global challenges demand concerted action. The ongoing Russia-Ukraine war, the Israel-Palestine conflict, the global food and energy crises, and the escalating competition between the United States and China underscore the complexities of the current international order. The post-World War II framework is increasingly strained, signaling the need for a major reconfiguration. In such a milieu, fostering cooperation and solidarity among friendly nations becomes all the more crucial in navigating these turbulent times and forging a path towards a more stable and equitable global order.

Conclusion

In the short term, Ankara's regional strategy will maintain its focus on enhancing connectivity, energy projects, and the Organization of Turkic States. Key developments to monitor in the near future include the Turkmenistan's potential involvement in the Southern Gas Corridor, and China's Belt and Road Initiative projects in the region and the Organization of Turkic States (Köstem, 2019).

Türkiye's existing affiliations with the Shanghai Cooperation Organization as a dialogue partner, its enthusiastic embrace of a substantial role in China's Belt and Road Initiative through the Middle Corridor endeavor, and its strong ties with Central Asian countries, efforts to improve relations with other Asian countries within the framework of the Asia Anew Initiative highlight its importance in the region. Türkiye's leadership role in the Organization of the Turkic States can play a crucial part in linking

this regional organization with larger European and Asian projects, underscoring Türkiye's potential as a pivotal regional power located at the crossroads of Europe and Asia. Ankara sees its strategic position between these two continents as a valuable asset, positioning it as a central "hub" for logistics and production (Adar, 2022).

As Türkiye works to enhance its presence in Central Asia and Asia in general, aiming to foster greater regional connectivity and economic collaboration, the country is actively working on establishing viable alternative trade routes. This effort to create new trade pathways and elevate Türkiye's involvement in Asia is in line with its cultural and economic outreach in the region. Türkiye is reinforcing its foreign policy objectives and positioning itself as a vital "link" between Asia, Europe, and the Middle East.

Türkiye's ascent as a Eurasian power is poised to create new trade opportunities and regional connectivity for Asian countries, facilitating the transportation of goods and potentially people across the region. Simultaneously, Türkiye's involvement offers increased access to European and global markets for Asian countries, allowing them to advance their own interests as well.

Within this broader context, Türkiye's pursuit of greater geopolitical influence on the world stage aligns with its desire to pursue autonomous foreign policy objectives that serve its own geopolitical goals. The quest for increased strategic autonomy by Türkiye, coupled with many Asian states' preference for a multi-vector foreign policy to resist dominance by any single power, serves as a crucial long-term factor drawing Türkiye and the region's states into closer cooperation.

Ankara's deep cultural ties with the Asian countries, combined with their eagerness to diversify their foreign relations, afford Türkiye increased leverage in the region. Türkiye's interest in enhancing Eurasian connectivity stems from its commitment to promoting peace and prosperity, improving commercial access to countries in the region, bolstering supply chain resilience, and diversifying energy sources.

Given the current geopolitical climate, there is a growing need for new alternative routes connecting Asia and Europe, making connectivity a strategically vital area of mutual interest for further cooperation. The economic benefits that the Middle Corridor's inclusion could bring may contribute to long-term stability and prosperity in the region. The enhanced connectivity, economic relations, and energy cooperation presents an opportunity for collaborative efforts aimed at promoting peace, stability and development in the region.

References

"Turkic World Vision 2040", available at <https://turkicstates.org/assets/pdf/haberler/turkic-world-vision-2040-2396-97.pdf> (19 January, 2024).

Adar, S. (2022). "Turkey's Eurasian Ambitions at a Time of Geopolitical Uncertainty", *CEPS Explainer*, available at https://cdn.ceps.eu/wp-content/uploads/2022/11/2022-05_Turkeys-Eurasian-ambitions.pdf. (18 July, 2023).

Akçay, N. and Changgang G. (2023). "Türkiye's Middle Corridor and China's BRI: Identification and Assessment". *Insight Turkey*. 25 (1), 63-74.

Alaranta, T. and Silvan K. (2022). "Turkey in Central Asia: Possibilities and Limits of A Greater Role", FIIA: Finish Institute of International Affairs, Briefing Paper, no.328, available at https://www.fiaa.fi/wp-content/uploads/2022/01/bp328_toni-alaranta-kristiina-silvan_turkey-in-central-asia.pdf. (17 December, 2023).

Aydın, Y. (2022). "Turkey and Central Asia: One Nation, Six States?", Qantara.de, available at <https://en.qantara.de/content/turkey-and-central-asia-one-nation-six-states>. (25 December, 2023).

Baba, G. and Erşen E. (2023). "Turkey and the Greater Eurasian Partnership: Opportunities and Challenges in 'Amalgamated' Regionalism". *Uluslararası İlişkiler Dergisi*. 20 (79), 123-141.

- Chuluunbaatar, T. (2021). "Tarihi Komşular Moğolistan ve Türkiye Cumhuriyeti Arasındaki İkili İlişkiler ve Stratejik Ortaklık Olanakları". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 5 (2), 165-178.
- Devonshire-Ellis, C. (2023). "Türkiye's Multilateral Trade with Central Asia: Current Situation and Future Prospects", *Silk Road Briefing*, available at <https://www.silkroadbriefing.com/news/2023/05/22/turkiyes-multilateral-trade-with-central-asia-current-situation-and-future-prospects/> (26 January, 2024).
- Donnellon-May, G. (2022). "Turkey's Growing Influence in Central Asia", *The Diplomat*, available at <https://thediplomat.com/2022/10/turkeys-growing-influence-in-central-asia/> (12 June, 2023).
- Eldem, T. (2022). "Russia's War on Ukraine and the rise of the Middle Corridor as a third vector of Eurasian connectivity: Connecting Europe and Asia via Central Asia, the Caucasus and Turkey", *SWP Comment* (64/2022), 28.10.2022, available at <https://www.swp-berlin.org/10.18449/2022C64/> (9 December, 2023).
- Gupta, P. K. (2022). "Organization of Turkic States: An Instrument of Turkey's Central Asia Policy", Vivekananda International Foundation, August 29, 2022, available at https://www.vifindia.org/article/2022/august/29/organization-of-turkic-states-an-instrument-of-turkeys-central-asia-policy#_ednref8 (14 December, 2022).
- Haas, D. (2023). "An Alternative to Russia and China: Turkey's Role in the South Caucasus and Central Asia", *Emerging Europe*, June 28, 2023, available at <https://emerging-europe.com/news/an-alternative-to-russia-and-china-turkeys-role-in-the-south-caucasus-and-central-asia/> (11 February, 2023).
- Hussain, E. (2021). "The Belt and Road Initiative and the Middle Corridor: Complementarity or Competition?". *Insight Turkey*. 23 (3), 233-250.
- Kahveci, H. and Kuşçu Bonnenfant, I. (2023). "Turkish Foreign Policy Towards Central Asia: An Unfolding of Regionalism and Soft Power". *All Azimuth*. 2 (2), 195-218.
- Kalan, E. (2018). "Moğolistan'ın Türkiye ile Türk Dünyası İlişkilerindeki Yeri ve İlişkilerin Geleceğine Yönelik Yeni Perspektifler", Millî Politikalar Enstitüsü, 19.12, 2018, available at <http://www.turpav.org/milli-politikalar-enstitusu/dis-politika/mogolistan-in-turkiye-ile-turk-dunyasi-iliskilerindeki-yeri-ve-iliskilerin-gelecegine-yonelik-yeni-p.html> (16 June, 2023).
- Konarzewska, N. (2021). "The 'Dostluk' Deal: Boosting Pan-Turkic Energy Cooperation", *The Turkey Analyst*, June 1, 2021, available at <https://www.turkeyanalyst.org/publications/turkey-analyst-articles/item/666-the-dostluk-deal-boosting-pan-turkic-energy-cooperation.html> (17 May, 2022).
- Köstem, S. (2019). "The Power of the Quiet? Turkey's Central Asia Strategy", ISPI: Italian Institute for International Political Studies, 1 October 2019, available at <https://www.ispionline.it/en/publication/power-quiet-turkeys-central-asia-strategy-24069> (19 April, 2021).
- Mendee, J. (2020). *The Belt and Road Initiative and Mongolia*, Friedrich-Ebert-Stiftung Mongolia, Mongolian Institute for Innovative Policies.
- Sarıkaya, Y. (2021). "Türki Cumhuriyetler'den Türk Devletleri Teşkilatı'na 30 Yılın Muhasebesi", *TASAV Dış Politika ve Güvenlik Araştırmaları Merkezi*, Değerlendirme No:38, 20 Aralık 2021, <https://www.tasav.org/index.php/turki-cumhuriyetler-den-turk-devletleri-teskilati-na-30-yilin-muhasebesi.html> (12 Decemner, 2022).
- Ulagpan, Y. (2021). "Belt and Road Initiative: Opportunities and Challenges for Mongolia". *The Asia-Pacific Journal*. 19 (3).
- Uyar, M. (2020). *Moğollar ve Türkler: Tarihsel Bağlar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

CONTRIBUTION LEVELS OF THE AUTHORS: First Author 100%.

ETHICS COMMISSION APPROVAL: There is no need for ethics commission approval in the study.

FINANCIAL SUPPORT: No financial support was received in the study.

CONFLICT OF INTEREST: There is no potential conflict of interest in the study.

COPYRIGHT AND SIMILARITY REPORT: The authors own the copyright of their works published in the journal; the similarity report of the study has been received.

COMPLIANCE WITH SCIENTIFIC AND ETHICAL PRINCIPLES: It has been declared that scientific and ethical principles have been followed during the preparation of this study and all studies used are stated under the heading “References”.

Narşap, M. (2024). "Bozkır Kùltür Tarihi Araştırmalarında Pazırık Kurganları". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 71-88.

Araştırma Makalesi

BOZKIR KùLTÜR TARİHİ ARAşTIRMALARINDA PAZIRIK KURGANLARI*

Pazyryk Kurgans in The Study of Steppe Cultural History

Mazhar NARşAP**

Öz

Toplumlar, yaşadıkları coğrafyanın koşullarına uygun bir yaşam tarzı benimseyerek kùltürlerini oluşturmuşlardır. Ormanlarda yaşayanlar, asalak kùltürü; tarıma uygun yerlerde yaşayanlar, yerleşik kùltürü; hayvancılığa elverişli yerlerde yaşayanlar ise göçebe kùltürü meydana getirmişlerdir. Bu kùltürlerin yanı sıra Avrasya coğrafyasında yaşayan bozkır kavimleri, o coğrafyanın şartları neticesinde kendilerine has olan konargöçer kùltürü ortaya çıkarmışlardır. Bu konargöçer kùltürdeki göçebelik, basit bir göçebe yaşamı olmayıp yaylak ve kışlak arasında yapılan sistemli bir göç hareketidir. Konargöçer yaşamı benimsemiş olan bozkır kavimlerinin tarih ve kùltürlerinin araştırılmasında sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklar kullanılmaktadır. Bozkır kavimlerine dair arkeolojik kaynakların başında kurganlar gelmektedir. Yięma tepe mezar olan kurganların içi bozkır insanının gündelik hayatındaki evi olan çadırın düzeni gibi tasarlandığı için kurganlarda yapılan kazılarda bozkır insanının sosyal, askerî, dinî ve ekonomik hayatı hakkında önemli bilgiler sağlayacak pek çok kalıntı ve buluntu elde edilmiştir. Bu kurganlardan biri de Pazırık kurganlarıdır. Pazırık kurganları, Altay bölgesinde yer almaktadır. Bölgede irili ufaklı çok sayıda kurgan bulunuyor olsa da çalışmada bu kurganlardan sadece beş büyük kurgan ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bozkır, Konargöçer, Kurgan, Pazırık, Kùltür.

Abstract

Societies have formed their cultures by adopting a lifestyle appropriate to the conditions of the geography they live in. Those who live in forests have created a parasitic culture, those who live in places suitable for agriculture have created a settled culture and those who live in places suitable for animal husbandry have created a nomadic culture. In addition to these cultures, the steppe tribes living in Eurasia have created their own nomadic culture as a result of the conditions of the geography. Nomadism in this nomadic culture is not a simple nomadic life, but a systematic migration movement between pasture and winter. Oral, written and archaeological sources

* Geliş Tarihi / Received: 11.01.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 26.04.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1417986>

** Dr., narsapmazhar5@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-5104-2054>

are used in the research of the history and culture of the steppe tribes who adopted nomadic life. Kurgans are one of the primary archaeological sources on steppe tribes. Because the interior of the kurgans, which are masonry hill graves, is designed to resemble the layout of the tent, which is the steppe people's daily housing archaeological excavations in the kurgans have yielded numerous ruins and discoveries that will provide important information about the steppe people's social, military, religious, and economic lives. One of these kurgans is Pazırık kurgans Pazyryk kurgans are located in the Altai region. Although there are many large and small kurgans, five of these kurgans are considered as large kurgans.

Keywords: *Steppe, Nomadic, Kurgan, Pazırık, Culture.*

Giriş

Toplumların kültürlerinin oluşmasında, yaşadıkları coğrafyanın şartları birinci derecede rol oynamıştır. Ormanlarda yaşayanlar ile çölde yaşayan kavimlerin yaşam koşullarının aynı olmaması her iki toplumun oluşturmuş olduğu kültürleri de farklılaştırmıştır. Bu sebeple Çin Seddi'nden, Tuna Nehri'ne kadar olan Avrasya coğrafyasında yaşayan bozkır kavimleri yaşamış oldukları coğrafyanın iklim koşullarına uygun olan konargöçer yaşam tarzını benimsemişlerdir. Konargöçer yaşam tarzı basit bir göçebelik olmayıp, boy beyinin idaresinde yılın belirli zamanlarında hayvanlarına taze ot bulabilmek amacıyla yapılan göç hareketidir. Konargöçer yaşamı benimsemiş olan bozkır kavimleri bu şartlar neticesinde kendilerine has olan bozkır kültürünü diğer bir adı ile atlı göçebe kültürünü ortaya çıkarmışlardır. Bu kültür hakkında sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bilgi sunmaktadır. Bozkır kavimlerinin hem kendi kaynaklarından hem de münasebette buldukları diğer kavimlerin yazılı kaynaklarından kültür tarihlerine dair önemli bilgiler elde edilmektedir.

Bozkır kavimlerinin kültür tarihine dair esas veriler arkeolojik kaynaklardan elde edilmektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Kurgan kelimesini günümüz Türkçesinde karşılayan farklı anlam vardır. Türk Dil Kurumu tarafından hazırlanan Türkçe sözlükte, 'kurgan' kelimesi iki anlama gelmektedir. İlk anlamı, İlk Çağ'da mezar üzerine toprak yığılan küçük tepe, diğer anlamı ise tepe şeklinde mezar, höyük olarak kullanılmıştır (<https://sozluk.gov.tr/>). Bozkır kültür çevresinde kurgan ise bozkır insanı öldüğünde defnedildiği yığma tepe mezarlara verilen addır. Bu ad kelime anlamı olarak, 'korugan' yani korumak manasına gelmektedir. Koruganın da iki anlamı vardır: Birincisi mezar anlamındadır. İkinci anlamı ise şehri koruyan sur duvarlarıdır. Nitekim bozkır kavimlerinin benimsediği konargöçer yaşam tarzına bakıldığı zaman kurganın şehir ile ilgili olan anlamının daha sonraki süreçte kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bozkır coğrafyasında kullanılan kurgan tabiri, mezarda bulunan ölüyü koruması manasına gelmektedir. Bu sebeple bozkır kavimleri için kullanılan anlamı mezardır (Durmuş, 2016: 302).

Bozkır insanının mezarı olan kurganlar, genellikle toplum tarafından kutsal sayılan yerlere yapılmıştır. Bu yerler dağ ve etekleri, yaylalar, ormanlık alanlar, ırmak yatakları ve göl kenarları olabilmektedir. Kurganların çok çeşitli alanlara yapılmasında, bozkır kavimlerinin çok geniş bir coğrafyaya yayılmış olmaları etkili olmuştur (Belli, 2002: 927).

Kurganın nasıl yapıldığını Herodotos, *Historia* adlı eserinin dördüncü bölümünde şu şekilde anlatmaktadır:

"Hükümdarları öldüğü zaman, o bölgede eni boyu bir dörtgen, büyük bir çukur kazılar ve hazır olduğu zaman ölüyü getirirler. Gövde mumla kaplanmıştır; önceden karnı yarılmış, içi boşaltılmış ve maydanoz tohumu, anason ve dövülmüş saparna ve kokulu maddelerle doldurulmuş, sonra dikilmiştir; ölü bir arabaya konur ve başka bir halk topluluğuna götürülür. Bütün halk toplulukları dolaştırıldıktan sonra ölü, imparatorluğun en uzak ülkesi olan Gerrhos ülkesine götürülür; mezar orada kazılmıştır. Mezarın içine çimen yayılır, hükümdar üzerine konur. Ölü, yere saplanmış mızraklarla çevrilir, üzerine ağaçtan bir gölgelik konur, sazlarla örtülür, mezarın içinde boş kalan geniş yerlere eşlerinden birisi, elinden içki içtiği kimse, bir aşçı, silahtarı, uşaklarından birisi, bir haberci ve atları boğulup konulur, kullandığı eşyalardan birer tane ve altın kupalar da konur. Bu tören tamamlanınca herkes mezarın üzerine kürekle toprak atar ve en yüksek tümseği yapmak için birbirleriyle yarış ederler" (Herodotos, 2015: 313).

Herodotos'un, *Historia* adlı eserinde anlattığı kurgan yapımıyla ilgili bilgiler, bozkır coğrafyasında bulunan kurganlarda yapılan kazı çalışmalarından elde edilen arkeolojik veriler ile doğrulanmıştır. Bu da kaynağın önemini artırmıştır. Herodotos'un bahsettiği kurganlar, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan bozkır coğrafyasında sıklıkla görülebilmektedir.

Bozkır coğrafyasında kurgan yapımının sadece milattan önceki dönemlerde değil; milattan sonraki dönemlerde de devam etmiş olduğu kaynaklarda görülmektedir. Örneğin; 9. yüzyılda Abbasi Halifesi tarafından Bulgar Hanı'na elçi olarak gönderilen kafilenin içerisinde bulunan İbn Fadlan, bu sefere ilişkin yazmış olduğu seyahatnamesinde Oğuzlarda ölü gömme geleneğinden şu şekilde bahsetmektedir:

“Oğuzlardan birisi ölürse onun için ev gibi büyük bir çukur kazarlar. Bundan sonra cesedi alıp elbisesini giydirir, kuşağını ve yayını kuşandırır. Eline, içinde nebiz olan ağaçtan bir kadeh verirler, önüne yiyecek dolu bir kap koyarlar. Daha sonra ölüyü çukura oturtup üzerini tavanla örterler. Mezarının üzerine çamurdan bir kubbe gibi tümsek yaparlar. Bundan sonra ölünün hayvanlarının yanına varıp miktarına göre, birden yüze veya iki yüze kadarını kurban ederler. Onların etlerini yerler. Başlarını, ayaklarını, derilerini ve kuyruklarını bir tarafa ayırıp bunları kesilmiş ağaçlar üzerine kabrinin başına asarlar. Bunlar ölünün cennete giderken bineceği hayvanlardır derler. Eğer ölen kimse, sağlığında insan öldürmüş kahraman kimse ise öldürdüğü insanların sayıları kadar, ağaçtan suret yontup bunları kabrinin üzerine dikerler. Bunlar onun hizmetçileridir” (İbn Fadlan, 2022: 36).

Herodotos ve İbn Fadlan’ın tarif ettiği gibi, yapılan pek çok kazı çalışmaları neticesinde de kurganların iki ana unsurdan oluştuğu anlaşılmaktadır. Kurganın birinci kısmı toprak seviyesine kadar açılmış çukur ve oluşturulan odalardan; ikinci kısım ise zemin seviyesi üzerine yığılmış topraktan oluşmaktadır. Odaların üstü tıpkı bir yapının üzeri gibi kalaslarla kapatılmakta, kalaslar ise alttan payandalarla desteklenmektedir. Sağlam bir tavan oluşturulup üzerine toprak yığılmaktadır. Kazılan mezarların üzerine yığılan topraklar kenarlarından dışarıya taşmakta, böylece mezarı korunaklı hâle getirmektedir (Durmuş, 2016: 434).

Bozkır coğrafyasının birçok yerinde kurganlar bulunmaktadır. Bozkır kavimlerinin kurgan bölgelerinden biri de Pazırık bölgesidir. Pazırık bölgesi, Rusya’ya bağlı Gorna Altay Bölgesi’nde Yukarı Altaylar’ın doğu kısmındaki Tuva sınırında yer almaktadır. Söz konusu bu alan Büyük Ulagan sahası içerisinde Greenwihc’e göre 50’44 kuzey, 88’03 doğuda bulunan bir vadidir. Büyük Ulagan Vadisi U şeklinde Pazırık bölgesinin yaklaşık bir km güneyindedir. Ayrıca bölgede bulunan Balyktol Nehri ise Pazırık’ın güneybatı tarafından Büyük Ulagan Vadisi’nin içlerinde akmaktadır (Rudenko, 1970: 1).

Pazırık kurganlarında bulunan eserlerin bozulmadan günümüze kadar gelmesinde bölge ikliminin önemli bir rolü vardır. Şöyle ki kurganlarının bulunduğu bölgenin, yıllık sıcaklık farkları fazla değildir. Düşük bir sıcaklık ortalaması yıl boyunca devam etmektedir. Bölgedeki kış döneminin oldukça uzun sürmesi sıcaklık ortalamasını düşürmektedir. Ayrıca kış boyunca oluşan rüzgârlar bölgede kalın bir kar tabakasının oluşmasını önlemiş ve de aşırı dondurucu soğuklara sebep olmuştur. Kış mevsiminin ardından gelen yaz mevsimi ise oldukça kısa sürmektedir. Bu sebeplerden dolayı kurganların içine giren yağmur ve kar suları kurganların içinde donmuş, böylece kurganlarda bulunan eserler mezara konulduğu ilk günkü gibi korunmuştur (Rudenko, 1970: 7).

Pazırık kurganlarının bulunduğu alanda ilk çalışmalar Messerschmidt tarafından 1722 yılında yapılmıştır. Yapılan bu çalışmalar gezi ve yüzey araştırması şeklindedir. Pazırık kurganlarında yapılan ilk bilimsel kazı ise 1924 yılında Rudenko tarafından yapılmıştır. Ancak yapılan bu kazıda herhangi bir kalıntı ve buluntuya rastlanılmamıştır. Kurganlar üzerinde ilk kapsamlı çalışma ise Rus Devlet Etnografya Müzesi tarafından 1929 yılında yapılmıştır. Söz konusu bölgede yapılan araştırma ve incelemeler sonucunda kırka yakın kurgan tespit edilmiştir. (Görsel 1) Tespit edilen bu kurganlardan Pazırık 1 numaralı kurganı olarak adlandırılan kurgan, Rudenko tarafından açılmıştır. (Görsel 2) Ancak II. Dünya Savaşı’nın çıkması sebebiyle kazı çalışmalarına ara verilmiştir. Savaşın sonunda bölgedeki kurganlar üzerinde çalışmalara devam edilmiştir (Radloff, 1954: 101). İlerleyen süreç içerisinde Rus Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsünün bölgede yapmış olduğu çalışmalarda küçük veya büyük 150 kurgan tespit edilmiştir. Bölgedeki kurganlar genelde bir tepe üzerine veya nehir teraslarına yapılmıştır. Pazırık kurganlarının ancak beş tanesi büyük kurgan sayılmaktadır. Bu kurganlardan; 3 ve 4 numaralı olan kurganlar kuzeyde, 1 ve 2 numaralı olan kurganlar orta kesimde, 5 numaralı olan kurgan ise güneyde yer almaktadır (Rudenko, 1970: 13).

Görsel 1. Pazırık Kurganları Kazılmadan Önceki Halinden Bir Görünüm (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Pazırık kurganları içerisinde 1929 yılında Rudenko tarafından açılan ilk kurgan Pazırık 1 numaralı kurgan olarak adlandırılmaktadır. Bu kurgan, 47-50 m çapında ve 2,2-2,5 m yüksekliğinde taş yığından yapılmış bir kurgandır. Pazırık 1 kurganı üzerinde yapılan çalışmalarda, kurganı koruyan ağaç kütüklerinden oluşan koruma tabakasına rastlanılmıştır. Bu tabakanın 300 kadar tomruktan oluştuğu tespit edilmiştir. Mezar odasının tavanı kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı olarak bulunan üç kiriş üzerine oturtulmuştur. Bu ağaç koruma tabakasının ya da tavanın altında ise 4 m. derinliğe sahip iç içe iki oda ortaya çıkarılmıştır. Mezar odasının üst katmanında ise huş ağacı kabuğu ile karaçam ağacının kabukları ve dumanlı çay çalısının yaprakları bulunmuştur. Mezar odasını meydana getiren ahşap oda ise mezar çukurunun tamamını kaplamamakta ve mezar çukurunun daha geniş olan güney tarafında yer almaktadır (Rudenko, 1970: 15-21 Çoruhlu, 2019: 132).

Pazırık 1 numaralı kurganı Rudenko tarafından kazılmış ancak II. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla kurgan üzerindeki araştırmalara ara verilmiştir. Savaşın sona ermesinden sonra yeniden başlatılan çalışmalar neticesinde Rudenko tarafından 1947-1948 yılları arasında Pazırık 2 numaralı kurganı kazılmıştır. Bu kurganın çapı 36 m, yüksekliği ise 4 m'dir. Kurganın üst tabakası 10 cm kalınlığında, kırık taşlardan oluşmaktadır. Bu taş tabakanın alt kısmındaki toprak tabaka, kütük tabakasının üstünde bulunmaktadır. Bu tabaka aynı zamanda altta bulunan mezar odasını da korumaktadır. Kurganın merkezindeki tahribat, kurganın hırsızlar tarafından soyulduğunu göstermektedir (Rudenko, 1970: 314).

Pazırık 2 numaralı kurganının çatı tabakasında, Pazırık 1 numaralı kurganında olduğu gibi huş ağacı kabuklarıyla kaplanmıştır. Ancak bu tabaka, altı tabakadan oluşmaktadır. Defin odasının tavanını ise dokuz kütük oluşturmaktadır. Bu ahşap tavanı, 2,10 m ile 2,65 m arasında yüksekliğinde ve 35 cm çapında tomruklardan oluşan direkler taşımaktadır. Tavan, mezar odasının güney ve kuzey kesiminde bulunan kirişlere bağlanmıştır. Ancak odanın tavanı ile kirişlerin bulunduğu alan arasında 20,35 cm'lik bir açıklık bulunmaktadır (Rudenko, 1970: 22).

Pazırık 2 numaralı kurganını oluşturan toprak ve kütükten oluşan tabakanın altında ise 4 m derinliğinde ve ölçüleri 7,1x7,8 m olan dikdörtgen bir mezar odası bulunmuştur. Bu mezar odasının tabanı 10 cm kalınlığında kırma taş; bu kırma taş tabakanın üzerinde ise 5 cm kalınlığında ince bir toprak tabaka vardır. Mezar odası iki kısım hâlinde ve ahşaptan yapılmıştır. Bu kurganda da Pazırık 1 numaralı kurganda olduğu gibi odaların arası taş ile doldurulmamış boş bırakılmıştır. Mezar odasına, daha önceden soyguncular tarafından açılan delikten, suların dolması ve bu suların donması neticesinde

mezar odasında bulunan eşyalar kazının yapıldığı tarihe kadar bozulmadan ulaşabilmiştir (Rudenko, 1970: 19).

Pazırık 2 kurganının mezar odasında yapılan çalışmalarda soyguncular tarafından tabuttan çıkarılıp atılmış hâlde bir erkeğin ve bir kadının cesetleri bulunmuştur. Mumyalaanmış olarak bulunan bu cesetler bozkır kültür tarihinde sık rastlanan bir durum olmaması nedeniyle son derece ilgi çekmektedir.

Pazırık 3 numaralı kurganı da, Rudenko tarafından 1948 yılında kazılmıştır. Bu kurgan, 36 m. çapa ve 2,6 m. yüksekliğe sahiptir. Kurganın üzeri doğu-batı şeklinde dizilmiş, dik taşlar ile iki bölüme ayrılmıştır. Kurganın yapımında büyük taş bloklar kullanılmıştır. Mezar odasının üst kısmında ağaç kütük tabakasının üzerinde taş ve kaya parçalarından bir koruma tabakası daha oluşturulmuştur. Yapılan kazı faaliyetlerinde bu taş tabakanın içerisinde tahta kürek, tahta kamalar ve bir arabanın parçaları ile birlikte yedi tekerlek bulunmuştur. Bu tahta küreğin ve kamaların mezar odasının kazılmasında kullanıldığı; arabanın ise mezar odasına defnedilen kişiyi mezar yerine getirdiği düşünülmektedir (Rudenko, 1970: 319 Çoruhlu, 2019: 139).

Görsel-2. Pazırık Kurganları Yapılan Kazı Çalışmaları (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of İron Age Horsemen)

Mezar odasının üzerindeki çatının çökmesini önlemek amacıyla mezar odasının güney ve kuzey tarafına üçer adet ayaklı ahşap direk dikilmiş ve bu ahşap direkler birbirine çapraz bağlama yöntemi ile bağlanarak bir koruma tabakası oluşturulmuştur. Bu tabakanın altında ise dış tarafta kalan odanın çalılardan yapılmış bir tabakası bulunmaktadır. Bu çalı tabakasının altında ise karaçam ve kayın ağacından eşit ölçülerde kesilmiş tomruklar bulunmaktadır. Bu tomrukların arası bölgede bulunan yosunlar ile doldurulmuştur. Böyle bir katmanın yapılmasının sebebi olarak mezar odasının içine yağmur ve kar sularının dolmasının önüne geçmek olduğu düşünülebilir (Rudenko, 1970: 23).

Pazırık 3 numaralı kurganda yapılan çalışmalarda tespit edilen çatının altında mezar odası bulunmuştur. Söz konusu bu kurganda bulunan mezar odası, yer zemininden 5,2 m derinliktedir. Bu kurganın mezar odasının bu derinlikte olmasının nedeni ise kurganın kazıldığı alanın altındaki kumlu zeminin diğer höyüklerin altındakinden daha yumuşak olmasından kaynaklanmaktadır (Rudenko, 1970: 14).

Pazırık 4 numaralı kurganı, 1948 yılında Rudenko tarafından kazılmıştır. Söz konusu bu kurgan 24 m çapa ve 1,5 m yüksekliğe sahiptir. Bu kurganın üzeri doğu-batı yönünde taşlar döşenerek ikiye ayrılmıştır. Kurganı oluşturan tepe şeklindeki toprak tabaka kaldırıldıktan sonra taşlarla dolu 30 m² bir alan ortaya çıkmıştır. Bu taş bloğun içerisinde mezarın kazılması esnasında kullanıldığı düşünülen tahta

kamalar bulunmuştur. Taş bloğun altında ise ağaç kütüklerinin oluşturduğu mezar odasının çatısı yer almaktadır. Mezar odasının çatısını oluşturan ahşap kütüklerin altında kurganın defin odası vardır. Kurganın mezar odası, Pazırık 1 ve 2 numaralı kurganlarında bulunan mezar odalarının iç odalarına büyük oranda benzemektedir. (Rudenko, 1970: 322).

Pazırık 5 numaralı kurganı da 1949 yılında Rudenko tarafından kazılmıştır. Bu kurganın diğer kurganlardan farklı olarak tümseğinin etrafı oldukça geniş aralıklı taşlar ile çember şeklinde çevrilmiştir. Ayrıca bu kurganı diğer Pazırık kurganlarından ayıran başka bir özellik ise diğer kurganlarda olduğu gibi mezar odası iç ve dış odalar olarak düzenlenmemiş olup, tek odadan meydana gelmesidir (Rudenko, 1970: 17). Söz konusu bu kurgan 42 m çapında ve 3,75 m yüksekliğindedir. Kurganın üzeri yaklaşık üç ton ağırlığında kaya parçaları ile kaplanmıştır. Bu tabakanın altında ince bir kütük tabakası bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda mezar odasının kalın kalaslardan oluşan zemin tabakasının doğrudan toprak zemin üzerine yapıldığı tespit edilmiştir. Defin odasının ise hem duvarları hem de tavanı kütüklerden oluşmaktadır. Diğer Pazırık kurganları üzerindeki çatıyı kaplayan huş ağacı kabuğu ile dumanlı çay yapraklarından oluşan katman bu kurganda görülmemiştir (Rudenko, 1970: 322-324).

Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında; kurganların kazımı esnasında kullanılan aletler, kurganların mezar odasına defnedilen kişilerin cesetleri, mezar odasına bırakılan gündelik yaşamda kullanılmış eşyalar, savaş araç ve gereçleri, defin işlemleri öncesi ve sonrasında yapılan ritüellerde kullanılan malzemeler, kurban olarak sunulan atlar gibi birçok kalıntı ve buluntu elde edilmiştir. Bu kalıntı ve buluntular bozkır kavimlerinin sosyal, askerî ekonomik ve dinî yönden birçok kültürel unsuru hakkında bilgiler vermektedir.

Pazırık Buluntularına Göre Sosyal Hayat

Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan kalıntı ve buluntular bozkır insanının sosyal yaşamına dair önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bilgiler içerisinde ilk olarak bozkır insanının giyim kuşamı gelmektedir. Yaşadığı bozkır coğrafyasının şartlarına göre kıyafetler yapan bozkır insanının giyim kuşamı ile ilgili bilgi veren kıyafetler arasında ilk sırada başlık gelmektedir. Kürk ve deriden çeşitli şekillerde başlıklar yapıp giyen bozkır insanının başlığı, diğer kavimlerin başlıklarından farklıdır. Bu farklılıklar yazılı kaynaklarda da belirtilmiştir. Bir bozkır kavmi olan İskitler hakkında bilgi veren Herodotos eserinde onların ok şeklinde başlıklar giymiş olduğunu belirtmektedir. Burada başlığın kıyafet özelliğinden daha çok bir kimlik vasfı taşıdığı görülmektedir.

Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında, 2 numaralı kurganda kahverengi bir başlık parçası; 3 numaralı kurganda ise miğfer şeklinde, ense ve kulakları kapatan bir başlık bulunmuştur. Pazırık kurganlarındaki mezar odalarında bulunan kadınların da başlıkları olduğu tespit edilmiştir (Rudenko, 1970: 89).

Bozkır insanının giyim kuşamda kullanmış olduğu kıyafetlerden biri de kaftandır. Kalın yünden yapılarak dış kıyafet olarak kullanılan kaftan, bir kuşak ya da kemer yardımı ile belden bağlanmaktadır. Bozkır insanını, soğuğa karşı büyük oranda koruyan kaftanlar ayrıca at üzerinde rahat hareket etmesini sağladığı için bozkır süvari giyim tarzına uygundur. Pazırık 2 numaralı kurganında uzunluğu 90 cm olan kısa bir kaftanın arka parçası; (Görsel 3) Pazırık 3 numaralı kurganında ise erkeğe ait olduğu tahmin edilen gömleğe benzer bir kaftan bulunmuştur (Rudenko, 1970: 85).

Görsel 3. Pazırık 2 Numaralı Kurganda Bulunan Adamın Kaftanı (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of İron Age Horsemen)

Bozkır insanının kullanmış olduğu kıyafetlerden biri de gömlektir. Pazırık 2 kurganında kenevir liflerinden dokunmuş keten bir gömlek bulunmuştur. Bozkır insanının, günlük yaşamında kullanmış olduğu kıyafetlerinden bir diğeri ise pantolondur. Pantolon, bozkır süvari giyimine uygun bir kıyafettir. At üzerinde hareket eden bozkır insanının pantolonu, onun hareketlerini kısıtlamayıp rahat hareket etmesini sağlamıştır. Kurganlardan, pantolonlar ile ilgili arkeolojik veriler elde edilmektedir. Pazırık kurganlarında yapılan çalışmalarda pantolon parçaları bulunmuştur. Söz konusu pantolon parçalarının yanı sıra 5 numaralı kurganda bulunan halı üzerinde dokunmuş süvarinin pantolonu da bozkır insanının pantolon kullandığının göstergesi olması açısından dikkate değerdir. Kurganlarda kemer ve kemer parçaları da bulunmuştur. Pazırık 2 numaralı kurganında bulunan, kadına ait olabileceği tahmin edilen, gümüş kemer tokası ile ipliklerden yapılan kemer dikkat çekmektedir (Rudenko, 1970: 100). Bu kalıntı ve buluntuların içerisinde, çorap ve botlar da yer almaktadır. Özellikle Pazırık 2 numaralı kurgan, bu konuda zengin malzemeler vermektedir. Adı geçen kurganda yapılan kazı çalışmalarında bir kadına ait iki çift bot ve çoraplar bulunmuştur. Bulunan bu botlardan birincisinin taban kısmı oldukça orijinaldir. Deriden yapılan ve kırmızıya boyanan çizmenin alt tabanı ve üst kısmı başta lotus çiçeği olmak üzere çeşitli figürlerle süslenmiştir (Görsel 4) (Rudenko, 1970: 95).

Görsel 4. Pazırık Kurganlarında Bulunan Giyim ve Kuşam ile İlgili Buluntular (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of İron Age Horsemen)

Bozkır insanının sosyal yaşamının bir diğeri yeme içmedir. Bozkır kavimlerinin başlıca gıda maddesi ettir. Et ihtiyaçlarını; kuzu, koyun, koç, keçi, erkeç, oğlak, at, deve, tavuk gibi kendi besledikleri

hayvanlar ve kuş, geyik, tavşan ve balık gibi avladıkları hayvanlardan temin etmişlerdir. İçeceklerin başında ise kısrak sütünden yapılan kımız gelmektedir. Pazırık kurganlarında tespit edilen yiyecek ve içecek kültürüne dair verilere Herodotos ve Hippokrates gibi yazılı kaynaklarda da rastlanılmaktadır.

Pazırık 2 numaralı kurganda yapılan kazı çalışmalarında yiyecek içecek ile ilgili arkeolojik malzemeler bulunmuştur. Kurganın defin odasının zemininde, iki ahşap kap bulunmuştur.(Görsel 6) Bulunan bu kapların kımız kabı olduğu düşünülmektedir. Söz konusu kurganda yapılan çalışmalarda dört masa bulunmuştur. (Görsel 5) Masaların üst kısımları üzerinde yapılan incelemelerde, söz konusu masaların üzerine keçi ve at eti konulduğu tespit edilmiştir (Rudenko, 1970: 35).

Görsel 5. Pazırık Kurganlarında Bulunan Mezar Odasına Defnedilen Kişi İçi Üzerine Yemek Bırakılan Masa (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Görsel 6. Pazırık Kurganlarından 2 Numaralı Kurganda Bulunan Kımız Kabı (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Bozkır insanının sosyal yaşamının bir diğer unsuru dokumadır. Bozkır coğrafyasında bulunan birçok kurganda yapılan kazılarda, kurganların içerisinde yer alan mezar odalarının duvarları ve zemini keçe ve halılarla kaplanmış, duvarlarına gündelik hayatta kullanılan kap, kacak, silah gibi pek çok eşya asılmıştır. (Görsel 7) Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında da dokuma örneklerine rastlanılmıştır. Pazırık 2 numaralı kurganında yapılan kazılarda bulunan tabutun içerisine cesedi koymadan önce tabutun içi kalın bir keçe ile örtülmüş ve bunun üzerine uzun tüylü, yumuşak yün bir halı serilmiştir. Tabutun içerisindeki cesetler, halının boşta kalan kenarlarına sarılmış ve ardından tabutun sonuna kadar üzerine özel, güçlü bir kumaş şeridi serilmiş ve siyah keçe kaplanmıştır (Rudenko, 1970: 31). Bozkır insanının, yapmış olduğu dokumalar ile ilgili en önemli veri Pazırık 5 numaralı kurganda bulunan halıdan elde edilmektedir. Atların gömülü olduğu mezar odasının dış kısmındaki odada keçe yaygının yanı sıra bütün olarak ele geçmiş bozkırın en eski halısı bulunmuştur. Burada bulunan halı çeşitli hayvan figürleri ve motiflerle süslenmiş olup günümüzde kullanılan halılarla benzerlik göstermektedir. (Görsel 8)

Görsel 7. Pazırık Kurganlarının Ahşap Mezar Odalarında Bulunan Keçe (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of İron Age Horsemen)

Görsel 8. Pazırık 5 Numaralı Kurganda Bulunan Halı (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of İron Age Horsemen)

Bozkır insanının, sosyal hayatının bir başka unsuru barınmadır. Bozkırda barınma ihtiyacı için göçerevler yapılmıştır. Bu evler hakkında Hippokrates, *Havalar*, *Sular*, *Mevkiler* adlı eserinde iki ya da üç odalı, üzeri keçe ile kaplı rüzgâra ve soğuğa karşı korunaklı iki ya da üç çift öküz tarafından çekilen evler şeklinde bilgi vermektedir. Bozkır coğrafyasında bu evler için “kağrı”, “araba”, “evli-araba”, “göçerev” gibi tabirlerin kullanıldığı görülmektedir (Durmuş, 2016: 90-91). Bozkır insanının, ev olarak kullanmış olduğu arabalara dair yazılı kaynaklarda bilgiler yer aldığı gibi arkeolojik çalışmalarda da bunlara dair kalıntı ve buluntular tespit edilmiştir. Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında da arabaya dair kalıntı ve buluntular ortaya çıkarılmıştır. Bu kurganlardan, Pazırık 1 numaralı kurganda

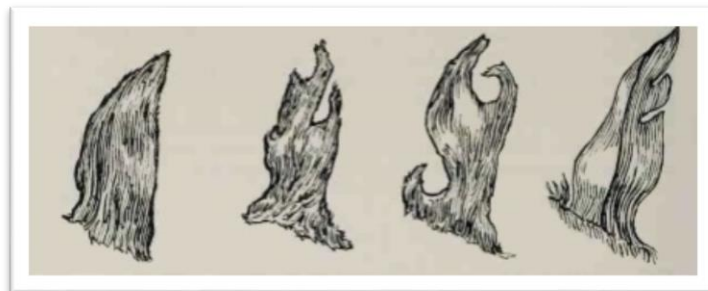
yapılan kazı çalışmalarında bir öküz boyunduruğuna rastlanılmıştır. Bulunan bu boyunduruğun, Herodotos'un, Historia adlı eserinde İskitlerin cenaze törenine dair verdiği bilgiler arasında görülen "Ölen kimse bir arabaya konularak önce kabileleri arasında dolaştırılır sonra da mezara getirilir" (Herodotos, 2015: 313). şeklinde yer alan ifadenin arkeolojik malzeme ile doğrulanması olarak düşünülebilmektedir. Arabaya dair en önemli veri, Pazırık 5 numaralı kurganından elde edilmiştir. Burada yapılan kazı çalışmalarında daha önceki Pazırık kurganlarında kırık ya da sadece tekerlekleri bulunan araba, bu kurganda tam olarak bulunmuştur. (Görsel 9) Hem yazılı hem de arkeolojik kaynaklarda bilgi verilen arabalı evlere dair, kurganlarda elde edilen kalıntı ve buluntular, her ne kadar cenaze törenine ait olsa da bozkır insanının kullanmış olduğu arabaya dair fikir oluşturması açısından da önemlidir.

Görsel 9. Pazırık 5 Numaralı Kurganında Bulunan Araba (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Bozkır insanının sosyal hayatına dair bir başka unsur damga ve endir. Bozkır insanının, hayvanlarını diğer sürülerden ayırt etmek için kullanmış olduğu damga ve enlere ait arkeolojik kaynaklarda sınırlı da olsa bilgiler bulunmaktadır. Damga ile ilgili arkeolojik veri elde edilen kurganlardan biri de Pazırık 1 numaralı kurgandır. Kurgan üzerinde yapılan kazı çalışmalarında mezar odasına defnedilmiş 10 at tespit edilmiştir. Bu atlar üzerinde yapılan incelemelerde ise hepsinin erkek olduğu, yelelerinin kısaltıldığı, bazılarının kuyruklarının bağlanmış olduğu görülmüştür. Ayrıca atların kulaklarında bazı şekillerin yer aldığı tespit edilmiştir. (Görsel 10) Atların kulaklarındaki bu şekiller "en"dir. Atların kulaklarında farklı enler bulunmaktadır. Enlerin farklı olması onların ölen kişinin mezarına ayrı ayrı kişiler tarafından gönderildiğine işaret etmektedir. Hayvanların kulaklarını enlemek suretiyle damgalanması günümüzde de devam etmektedir. (Görsel 11) Bu da kültürel sürekliliğin bir göstergesidir.

Görsel 10. Pazırık Kurganlarında Bulunan Atların Eni (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Görsel 11. Ankara İli Ayaş İlçesinde Bulunan Bir Sürüdeki Koyunun Eni

Bozkır insanının sosyal hayatına ışık tutan bir başka unsur ise müzik aletleridir. Bozkır insanının hayatında müzik önemli bir yer tutmaktadır. Toplu hâlde ya da bireysel olarak şarkılar söylendiği yazılı kaynaklarda yer almaktadır ancak bozkır coğrafyasında müzik daha çok dinsel törenlerde kullanılmıştır. Pazırık 2 ve Pazırık 3 numaralı kurganlarda müzik aletleri bulunmuştur. Bulunan bu müzik aletleri Kam adı verilen din adamlarının cenaze törenlerinde kullandığı davullardır.

Pazırık Buluntularına Göre Askerî Hayat

Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında bozkır insanının askerî hayatına dair önemli kalıntı ve buluntular elde edilmiştir. Bu kalıntı ve buluntular arasında ilk sırada at gelmektedir. At, bozkır insanın askerî yapısında savaşçı unsur olan alplar kadar önemli bir unsurdur. Bozkır coğrafyasında kullanılan atın manevra kabiliyeti ve savaşlardaki hızı büyük bozkır devletlerinin kurulmasında önemli bir rol oynamıştır. Pazırık kurganlarında 7-14 arasında at kalıntısı bulunmuştur. Alınlarına kazma vurularak öldürülen atlar, kurganların mezar odalarında kendileri için ayrılan kısma düzenli ya da düzensiz olarak üst üste defnedilmiştir. Atların iç kısımları, adaleleri, kıl ve derileri korunmuştur. Bozkır insanı, atlarına büyük önem vermiş ve onları en iyi şekilde eyerlemiştir. Kurganlarda görülen koşut takımları sayesinde bozkır insanının atını nasıl eyerlediği anlaşılmaktadır. Pazırık kurganlarında bulunan atların başlarına maskeler takıldığı ve eyerlerinin altına konulan kumaşın çeşitli figürlerle süslediği görülmektedir (Durmuş, 2016: 88).

Pazırık kurganlarında bozkır insanının kullanmış olduğu savaş araç gereçlerine dair kalıntı ve buluntular da tespit edilmiştir. Bunlardan biri oktur. Ok, bozkır kavimlerinin benimsemiş olduğu uzaktan savaş stratejisi için son derecede önemlidir. Pazırık 2 numaralı kurganda kemikten yapılmış iki adet ok ucu bulunmuştur. Pazırık 3 numaralı kurganın mezar odasında ise ok çubukları bulunmuştur. Mezar odasında bulunan ok çubuklarına göre yirmi dört okun olduğu tahmin edilmektedir. 80 cm uzunluğa sahip bu çubukların temren ya da başak adı verilen ön kısmı soyguncular tarafından kırılmış ve başıyla birlikte alınmıştır ancak yine de bu ön kısımlardan baştaki yuvanın 15 mm'ye kadar olduğu sonucuna varılabilmektedir. Ok çubukları 6-7 mm çapında ve çember şeklindedir. Çap olarak, önde bir inceliğe sahip olan ok çubukları daha sonra arka kısımda 9 mm'ye kadar kalınlaşmaktadır. Ok çubuklarının arkasında bulunan ip kalıntılarından okların arkasına tüy takıldığı anlaşılmaktadır (Rudenko, 1970: 217).

Pazırık kurganlarında ok uçlarının bulunmasına rağmen yaya dair herhangi buluntu elde edilememiştir. Ancak Pazırık 5 numaralı kurganda bulunan halı üzerindeki binici tasvirinin sol tarafında asılı bir yay kabı görülmektedir (Rudenko, 1970: 217). Bu yay kabının, yayın yağmur ve sudan ıslanmasını önlemek için kullanıldığı bilinmektedir. Çünkü ıslanan yay üzerinde malzeme gevşemekte ve yayın işlevini yitirmesine sebep olmaktadır. Bütün bunlar Pazırık mezarlarında bulunan insanların da bozkır insanı olduğunu ve yayı kullandıklarını göstermektedir.

Bozkır insanı her ne kadar uzaktan savaş taktiği benimsemiş olsa da yakın dövüşlerde kullanmak üzere hançer, bıçak, kılıç gibi silahlar yapmışlardır. Bozkır insanının kullanmış olduğu bıçaklar Pazırık kurganlarında yapılan kazılarda da elde edilmiştir. Pazırık 2 numaralı kurganın mezar odasının güneydoğu köşesinde demir bir bıçak ve ahşaptan yapılmış iki adet kın bulunmuştur (Rudenko, 1970: 38). Kullanılan yakın dövüş silahlarından birisi de baltadır. Pazırık kurganlarında bulunan lahitlerin dış

yüzeylerinde bulunan balta izleri ve özellikle Pazırık 2 numaralı kurganda bulunan kişinin kafatasındaki darbelerin balta ile oluştuğunun düşünülmesi bu dönemde baltanın kullanıldığını gösterdiği gibi diğer yandan kurganlarda bulunan atların mezara konulması esnasında alınlarına balta ile vurulmak suretiyle öldürülmüş olduklarının tespit edilmesi baltanın kullanıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Bozkır insanı saldırı silahlarının yanı sıra düşmandan gelebilecek saldırılara karşı da savunma silahları yapmıştır. Bunlar kalkanlar ve zırhlardır. Kalkana dair Pazırık kurganlarında veriler bulunmaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalara göre kurganlarda birbirine benzer iki tür kalkan bulunmuştur. Bulunan bu kalkanlardan biri yaklaşık 28-36 cm ebadında küçük bir kalkandır. Bu kalkan yaklaşık 34-35 adet yuvarlak çubuk parçalarının bir araya getirilip birleştirilmesiyle oluşmuştur. Kalkanın yapımında kullanılan bu çubuklar özenle yontulmuş ve ince bir deri tabakasına geçirilmiştir. Bu tarz kalkanlar Pazırık 1, 2 ve 5 numaralı kurganlarda atların eyerlerine bağlı halde bulunmuştur (Rudenko, 1970: 311).

Pazırık kurganlarında bulunan diğer bir kalkan türü ise Pazırık 3 numaralı kurgandan çıkarılmış olan kalkandır. Söz konusu kurganda üç adet bulunan ve diğerler Pazırık kurganlarında bulunan kalkanlara oranla daha büyüktür. Ebatları yaklaşık olarak 53cm- 69cm olan bu kalkanların üst tarafları eğimlidir. Bu kalkanların yapımında da diğerlerinde olduğu gibi özenle yontulmuş yaklaşık 1 cm çaplı tahta çubuklar kullanılmıştır. Bu tahta çubuklar bir deriye geçirilerek birleştirilmişlerdir. Ancak bu kurganda bulunan kalkanlar incelendiği zaman diğer Pazırık kurganlarındaki kalkanlardan farklı olarak iç kısımda iki adet çubuğun çapraz olarak yerleştirildiği görülmektedir (Rudenko, 1970: 219).

Pazırık Buluntularına Göre Ekonomik Hayat

Bozkır insanının ekonomik hayatına dair yazılı kaynaklarda bilgiler bulunmakla birlikte esas bilgiler kurganlardan elde edilmektedir. Pazırık kurganları da bozkır insanının ekonomik hayatına dair önemli veriler sunmaktadır. Bozkır insanının yaşadığı coğrafyanın şartları neticesinde ekonomisinin temelini hayvancılık oluşturmaktadır. Bozkır insanının beslemiş olduğu hayvanlar arasında at ve koyun ilk sırada yer almaktadırlar. Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında kurganlara defnedilmiş farklı sayılarda ve yaşları 17-20 arasında değişen atlar bulunmuştur. Kurganlarda çok sayıda at bulunması bozkır insanının ata ne kadar önem verdiğini gösterdiği gibi bulunan atların hepsinin aygır olması ve yaşlarının ileri derecede olması ise atın bozkır coğrafyasındaki ekonomik değerini ortaya koymaktadır (Durmuş, 2016: 88).

Pazırık kurganlarında koyun ile ilgili kalıntı ve buluntular da elde edilmiştir. Pazırık 2 numaralı kurganında koyun kemikleri bulunmuştur. Diğer Pazırık kurganlarında ise keçe parçaları ve giyim eşyaları, özellikle Pazırık 5 numaralı kurganında halı bulunması koyunun sadece etinden ve sütünden değil; yününden de faydalandığını göstermektedir.

Pazırık kurganlarında yapılan arkeolojik çalışmalarda at ve koyun kalıntılarının yanı sıra öküz arabası parçalarının bulunması öküz beslenildiğine; 5 numaralı kurganda bulunan halının üzerindeki geyik figürleri ise geyiğin bilindiğine işaret etmektedir.

Bozkır insanı hayvancılığın yanı sıra madencilik ile de meşgul olmuştur. Madencilik, bozkır ekonomisinde önemli bir yer tutmuştur. Tarihin en eski dönemlerinden beri çeşitli madenleri tanıyan bozkır insanı onları eriterek ve çeşitli şekiller vererek kullanmıştır. Bu madenler arasında altın, gümüş ve demir önemli bir yer tutmaktadır. Bozkır coğrafyasında bol miktarda altın madeni bulunmaktadır. Altın para gibi değişim aracı olarak kullanılmasının yanı sıra, eritilerek çeşitli süs eşyalarının yapımında da kullanılmıştır. Altından yapılmış objeler Pazırık kurganlarında da bulunmuştur. Ancak Pazırık kurganlarının mezar hırsızları tarafından soyulmuş olmaları sebebiyle altından yapılmış obje sayısı oldukça azdır. Pazırık 2 numaralı kurganında bulunan altın objeler arasında altın bir küpe ve at koşum takımlarının altınla kaplanması da bozkır coğrafyasında altının kullanıldığının kanıtlarıdır (Rudenko, 1970: 106).

Bozkır coğrafyasında kullanılan madenlerden biri de demirdir. Demir, tarihin en erken dönemlerinden itibaren kullanılmaya başlanmıştır. Demirin kullanılmaya başlaması tarihî bir dönüm noktası olarak kabul edilmiş ve kronolojiye uygun olarak demirin kullanılmaya başlandığı bu döneme Demir Çağı adı verilmiştir.

Demirden yapılan silah ve diğer çeşitli eşyaların taş, bakır, tunç gibi diğer madenlerden yapılan silah ve eşyalara göre daha sağlam olması, demirin önemini artırmıştır. Bozkır coğrafyasında yaşayan kavimler de tarihin en erken dönemlerinden itibaren demir madenini keşfetmişler ve onu kullanmaya başlamışlardır. Demir bozkır insanının sosyal, siyasi, askerî ve dinî hayatında önemli rol oynamıştır. Pazırık kurganlarında yapılan kazı çalışmalarında da demirden yapılmış eşyalar tespit edilmiştir. Pazırık 2 numaralı kurganda demirden bir bıçak bulunmuştur. Ayrıca Pazırık kurganlarında bulunan koşum takımlarında demirden yapılmış parçalar kullanılmış olup bunlar gümüş ya da altın ile kaplanmıştır (Rudenko, 1970: 198).

Pazırık Buluntularına Göre Dinî Hayat

Bozkır insanının dinî hayatına dair veriler yazılı kaynaklarda yer aldığı gibi arkeolojik kaynaklar da bu konuda bilgi vermektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Kurganlar bozkır insanının öldüğü zaman defnedildiği yığma tepe mezarlar olmakla birlikte aynı zamanda kutsal mekanlardır. Bu yığma tepe mezarların yapımı, içine cesetle birlikte yerleştirilen eşyalar, ölen kişinin defni öncesinde ve sonrasında yapılan ritüellere dair kalıntı ve buluntular bozkır insanının inanç dünyasına ışık tutmaktadır.

Bozkır kavimlerinde ileri gelen bir kimse vefat ettiğinde ölen kişi çadırına konularak çadırın etrafında at koşuları yapıldığı ve çadırın önüne gelen kişilerin yüzlerini yaralayarak ağladıkları kaynaklarda yer almaktadır (Durmuş, 2016: 301).

Ölen bir kişi için kurganının yapılacağı uygun bir yer bulunduktan sonra mezarın yapımına başlanmaktadır. Toprağın zor kazılması ve coğrafyanın şartları göz önüne alındığında kurganın yapımı uzun sürmektedir. Bu sebeple ölen kişinin vefat tarihi ile defin tarihi arasında bir zaman aralığı bulunmaktadır. Bozkır coğrafyasında ilkbahar ve yazın ölen kişilerin sonbaharda, sonbahar ve kışın ölenlerinde ilkbaharda defnedildikleri kaynaklarda belirtilmektedir (Durmuş, 2016: 303).

Pazırık kurganlarında yapılan incelemelerde kurganların ilkbaharda ya da sonbaharda yapıldığına dair veriler tespit edilmiştir. Pazırık 3 numaralı kurganın mezar odasını kaplayan huş ağacı kabuğu tabakasının şeritleri arasındaki yosun tabakasında beyaz-sarı uyuz otu çiçekleri bulunmuştur. Bu durum bitkinin yazın ilk yarısında toplandığını göstermektedir. Ayrıca aynı yosun tabakasındaki sürgünler erken büyümeye ve ilkbahar/yaz aylarına işaret etmektedir. Kısmen köklenmiş karaçam gövdeleri ve bu kurganın mezar odasını kaplayan tomrukların kabuklarının soyulmuş olması da yine ilkbahar/yaz dönemine işaret etmektedir çünkü yaz sonu ve sonbaharda karaçamın kabuğu geniş şeritler hâlinde soyulamamaktadır. Pazırık 1 ve 2 numaralı kurganlarındaki genç atların köpek dişleri üç buçuk yaşına işaret etmektedir ki bu da kış mevsiminde değil; sonbaharda öldürüldüklerinin bir başka kanıtıdır (Rudenko, 1970: 28). Ölen kişinin vefat tarihi ile defin tarihinin arasında bir zamanın bulunması cesedin bozulacağı düşüncesini akla getirmektedir. Bozkır insanı cesedin çürümesini önlemek amacıyla cesetleri mumyalamıştır. Bir bozkır kavmi olan İskitler hakkında bilgi veren Herodotos eserinde cesedin nasıl mumyalandığı hakkında bilgiler verdiği gibi Pazırık kurganlarında yapılan kazılarda da cesetlerin mumyalanmış olduğu ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca tarihin ilk dönemlerinden mumyalama işlemi bilen bozkır insanı bunu tarihsel süreç içerisinde de devam ettirmiştir. Anadolu Selçuklu sultanlarının da cesetlerinin mumyalanmış olduğu tespit edilmiştir. Bu da kültürel sürekliliğin bir göstergesidir (Durmuş, 2007: 126).

Mumyalanarak defnedileceği tarihe kadar bekletilen cenazeye altından ve değerli taşlardan yapılmış çeşitli plakalar ile süslenmiş bir tören elbisesi hazırlanmış olduğu kurganlarda yapılan kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Kurgan yerinin tespitinden sonra derin bir çukur kazılarak mezar yapımına başlanılmıştır. Mezar çukurları yaklaşık 3-4 m. derinliktedir. Bunda amaç mezar hırsızlarının mezar odalarını tahrip etmesini önlemektir. Derin bir çukur kazıldıktan sonra mezar odası oluşturulmuştur. Her kurganda bir ana mezar odası vardır. Bu ana mezar odası bazen kurganın tam merkezinde bazen de kenarında yer almaktadır. Ana mezar odasının duvarları tomruklar ile çevrilimekte, duvarlar halı ve keçeler ile kaplanmaktadır. Kurgan hazır olduğunda mumyalanmış bir şekilde bekletilen cenaze -Pazırık 5 numaralı kurganında bulunan araba örneğinde olduğu gibi- arabaya konularak akrabalarına veya ona bağlı olan halklara götürülmektedir. En son mezarın olduğu yere getirilen cenaze için, vefat ettiğinde yapılan ritüeller burada da yapılmakta ve din adamları olarak tabir edilen kamlar davullar çalarak dualar

etmişlerdir. Bu davullar yazılı kaynaklarda yer aldığı gibi Pazırık kurganlarında yapılan kazılarda da bunlara ait kalıntı ve buluntular tespit edilmiştir (Rudenko, 1970: 36).

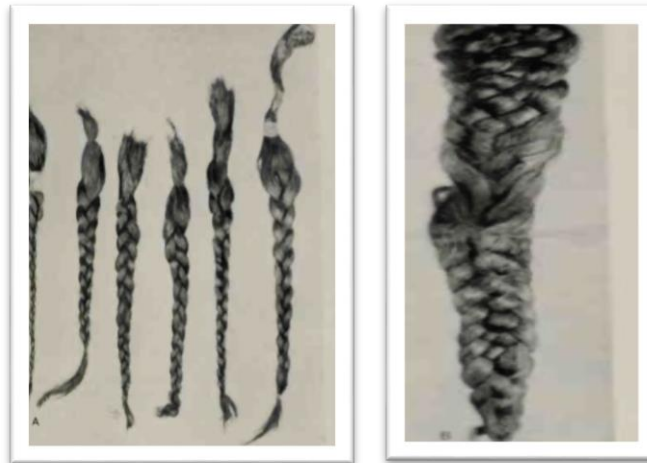
Cenaze için yapılan dinî ritüellerden sonra cenazenin defin işlemine başlanmıştır. Bozkır insanları, vefat eden insanları terk etmek, ateşte yakmak ve toprağa gömmek şeklinde üç farklı yöntem ile defnetmiştir. Bozkır coğrafyasındaki kurganların sayı olarak çokluğu göz önüne alındığında toprağa gömme şeklinin daha yaygın olduğu söylenebilmektedir. Defin için hazırlanmış olan cenaze daha önceden ağaçtan oyulmuş ve içine kürk yerleştirilmiş bir tabuta konularak mezar odasına indirilmiştir. (Görsel 12) Mezar odasının derin olması sebebiyle tabutun indirilmesi için tabutun uç kısımlarına açılan deliklere halatlar bağlanarak indirilmesi daha kolay hâle getirilmiştir. Daha sonra mezar odasının içerisine bırakılan silahlar, mutfak eşyaları ve yiyeceklerden sonra diğer kısmına da atlar defnedilmiştir. Pazırık kurganlarında yapılan kazılarda mezar odasına bırakılan masalardaki yiyecek kalıntıları, kırmızı kabı, atlar ve tabutun bulunması bozkır insanının kültür tarihine dair bilgi verdiği gibi yazılı kaynaklar da bu hususta verilen bilgileri doğrulamaktadır.

Görsel 12. Pazırık Kurganlarının Mezar Odalarındaki Ahşap Tabut (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Pazırık kurganlarındaki atlar ayrı bir önem arz etmektedir. Kurganlarda yapılan kazılarda sayıları 7-14 arasında değişen 17-20 yaş aralığında erkek atlara dair kalıntı ve buluntular tespit edilmiştir. Kurganlarda bulunan atların hepsinin aygır ve yaşlı olması ekonomik değerini göstermektedir. Ayrıca kurganlarda bulunan atların farklı enlere sahip olması onların her birinin cenaze törenine katılan boylar tarafından sunulduğunu gösterdiği gibi kuyruklarının bağlı olması,(Görsel 13) perçemlerinin kesilmiş olması da bozkırda yas tutma alameti olarak görülmektedir (Durmuş, 2007: 118).

Görsel 13. Pazırık Kurganlarından At Kuyrukları (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Kurgana cenazenin indirilmesi ve atların defnedilmesinden sonra törene katılan insanların mezarın üzerine kürekle topraklar atarak yığma bir tepe yaptıklarını Herodotos, *Historia* adlı eserinde anlatmaktadır (Herodotos, 2015: 313). Herodotos eserinde, defin işlemlerinden sonra törene katılanların arınma ritüeli düzenlediklerini söylemektedir. Bu arınma ritüelinde bir kişinin sığabileceği şekilde küçük bir çadır kurulmuş ve bu çadırın ortasına içinde kızgın taşların bulunduğu bir tekne konulmuştur. Çadırın içine giren kimse bu taşların üzerine kenevir tohumları atarak onlardan çıkan buhar ile arınma ritüeli gerçekleştirmektedir. Arınma ritüelinde kullanıldığı düşünülen çadır Pazırık 2 numaralı kurganında bulunmuştur. (Görsel 14) Kurganda kenevir tohumları içeren bir şişenin bulunmuş olması da son derece önemlidir. Sadece Pazırık 2 numaralı kurganında değil Pazırık bölgesinde bulunan diğer kurganlarda da kenevir tütsülemek için buhurdanlık var olduğu tahmin edilmektedir. Diğer kurganlarda bulunan buhurdanlık tamamen çalınmıştır (Rudenko, 1970: 286).

Görsel 14. Pazırık Kurganlarından 2 Numaralı Kurganda Bulunan Bronz Kazan ve Defin Sonrası Yapılan Ritüellerdeki Demir Çubuklar (Rudenko, Frozen Tombs of Siberia The Pazyryk Bruials of Iron Age Horsemen)

Bilge Kağan Anıtlığında yapılan kazı çalışmaları esnasında sunak taşına yakın bir yerde çıkarılan üç ayaklı kazan parçalarının Herodotos'un eserinde belirttiği ve Pazırık kurganında bulunan buhur çadırında kullanılan kaba benzerlik göstermesi, Göktürk döneminde de böyle bir arınma ritüelinin olabileceğini düşündürmektedir (Durmuş, 2007: 130).

Cenaze defnedildikten sonra yapılan bu arınma ritüeli ile birlikte defin işlemi sona ermektedir. Ancak kurgan yılın belirli zamanlarında ziyaret edilmekte kurbanlar kesilerek yemek verilmektedir. Kurganlarda yapılan kazılarda tespit edilen üst tabakalardaki kemikler bunun göstergesidir.

Bozkır insanı öldüğü zaman defnedildiği kurganlar gündelik hayatta kullanılan çadırlar gibi düzenlenmiştir. Bozkır insanının kurganları çadır gibi düzenlenmesi ölümden sonra da bir hayatın olduğunu bir başka ifadeyle ahiret inancının var olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Bozkır insanının kültür tarihi hakkında sözlü, yazılı ve arkeolojik kaynaklardan bilgi elde edilmektedir. Arkeolojik kaynakların başında ise kurganlar gelmektedir. Kurgan, bozkır insanının öldüğü zaman defnedildiği yığma tepe mezarlardır. Kurganların en önemlilerinden biri de Pazırık kurganlarıdır. Söz konusu kurganların buldukları coğrafyanın iklim koşullarının oldukça soğuk olmasından dolayı mezar odalarının içlerine sızan kar ve yağmur sularının donması, kalıntıların defnedildiği tarihteki orijinalliğini korumasını sağlamış bu da kurganın önemini artırmıştır. Pazırık kurganları, birçok kurgandan oluşmaktadır. Bu çalışmada beş ana büyük kurgan ele alınmıştır. Pazırık kurganları da diğer kurganlar gibi mezar özelliğinden dolayı her ne kadar inanç dünyasına dair veriler sunuyor olsa da bozkır insanının yapmış olduğu kurganlar gündelik hayatta kullandığı çadırları gibi düzenlenmiş olduğu için yeme içme, giyim kuşam, damgalar, müzik aletleri gibi sosyal hayata; at, ok, yay ve diğer savaş araç gereçleri ile askerî hayata; madenler ve hayvan kemikleri ile ekonomik hayata;

kurganın mezar odasında tespit edilen defin şekli, mezar odasının yapımı, defin öncesi ve sonrasına ait ritüel kalıntıları da dinî hayata ışık tutmaktadır. Pazırık kurganlarında bulunan kalıntı ve buluntular bozkır insanının kültür tarihine dair bilgiler verdiği gibi yazılı kaynaklarda verilen bilgileri de doğrulaması açısından somut veriler sunmaktadır. Ayrıca söz konusu veriler tarihsel süreç içerisinde de takip edilebilme bu da bozkır coğrafyasında bir kültürel sürekliliğin olduğunu göstermektedir.

Kaynaklar

Ataç, G. (basım tarihi ve yeri yok). *İskitlerde Hekimlik*.

Belli, O. (2002). “Eski Çağ ve Orta Çağ’da Türkler’de Kurgan Yapma Geleneği”. *Türkler Ansiklopedisi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 3/ 927-931.

Çoruhlu, Y. (2019). *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Diyarbakırlı, N. (1972). *Hun Sanatı*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Kültür Yayınları.

Durmuş, İ. (2007). *İskitler*. Ankara: Kaynak Yayınları.

Durmuş, İ. (2016). *Türk Kültürüne Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Herodotos. (2015). *Herodotos Tarihi*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Hippokrates. (1995). *Airs, Water, Places*. Cambridge: Harvard University Press.

İbn Fadlan (2022). *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. Çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Kafesoğlu, İ. (2010). *Türk Millî Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Ögel, B. (2014). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Rudenko, S. (1970). *Frozen Tombs Of Siberia*. London.

Togan, Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Yayınları.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar % 100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların “Kaynaklar” başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Ökten, K. (2024). "II. Dünya Savaşı Sonrası İnan Azerbaycanı'nda Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşu ve Yıkılışında Sovyetler Birliği'nin Rolünün Değerlendirilmesi". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 89-102.

Lisansüstü Tez Makalesi

**II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI İNAN AZERBAJYCANI'NDA AZERBAJYCAN
MİLLÎ HÜKÜMETİ'NİN KURULUŞU VE YIKILIŞINDA SOVYETLER
BİRLİĞİ'NİN ROLÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ***

*Evaluation of The Role of The Soviet Union in The Establishment and Collapse of The Azerbaijani
National Government in Iranian Azerbaijan after World War II*

Kazım ÖKTEN**

Öz

II. Dünya Savaşı'nda İnan, İngiltere, Sovyetler Birliği ve ABD tarafından, işgal edildi. İşgal sonrası Sovyetler, İnan Azerbaycanı üzerinde nüfuzunu artırıcı birtakım faaliyetlerde bulundu. Bu faaliyetlerin bir sonucu olarak 12 Aralık 1945'te İnan Azerbaycanı'nda Azerbaycan Millî Hükümeti (AMH) kuruldu. Bu makalenin kapsamı; II. Dünya Savaşı başından AMH'nin yıkılışına kadar Sovyetlerin İnan Azerbaycanı'na yönelik politikalarını oluşturan etkenleri ortaya koymaktır. Çalışmanın ana amacı; AMH'nin kuruluşunda ve yıkılışında Sovyetler Birliği'nin rolünü değerlendirmektir. Çalışmanın tarihi gerçeklere uygun olmasını sağlamak için arşiv belgelerinde özellikle konuyu açıklayıcı metinlere başvuruldu. Birincil kaynakların dışında atıf yapılan eserlerin çoğunlukla arşiv belgelerine dayanılarak yazılmış olmasına dikkat edildi. İnan Azerbaycanı, Sovyetler için güney sınırlarının ve Sovyet Azerbaycanı'ndaki petrolerin emniyeti için stratejik öneme sahipti. Savaş bitiminde ABD ve İngiltere önceden varılan anlaşma gereği birliklerini İnan'dan çıkarırken Sovyetler Birliği, İnan Azerbaycanı üzerindeki emelleri nedeniyle askerini çekmekten kaçındı. Moskova, bu emellerini gerçekleştirmek üzere Sovyet Azerbaycanı Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağırov'u görevlendirdi. Azerbaycan Millî Hükümeti, Bağırov'un amacı doğrultusunda tasarlandı ve Stalin tarafından kabul gördü. 1946 yılı baharında ABD ve İngiltere'nin, diplomatik baskısı ile Sovyetler askerî birliklerini İnan'dan çıkarmak zorunda kaldı. Azerbaycan Millî Hükümeti, Sovyetlerin askerî birliklerini İnan'dan çekmesi ile desteğini kaybetti ve kuruluşundan bir yıl sonra yıkıldı.

Anahtar Kelimeler: II. Dünya Savaşı, İnan Azerbaycanı, Azerbaycan Millî Hükümeti, Stalin, Bağırov.

Abstract

During World War II, İnan was occupied by Britain, the Soviet Union and the USA. After the occupation, the Soviets carried out a number of activities to increase their influence over Iranian Azerbaijan. As a result of these

* Geliş Tarihi / Received: 29.05.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 15.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1491901>

** Doktor Adayı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, kazimokten@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0009-0006-8472-2343>

activities, the Azerbaijan National Government (ANG) was established in Iranian Azerbaijan on December 12, 1945. The scope of this article is to reveal the factors that formed the Soviet policies towards Iranian Azerbaijan from the beginning of World War II until the collapse of ANG. The main purpose of the study is to evaluate the role of the Soviet Union in the establishment and collapse of ANG. In order to ensure that the study was in line with historical facts, archive documents, especially explanatory texts on the subject, were consulted. Apart from primary sources, care was taken to ensure that the works cited were mostly written based on archive documents. Iranian Azerbaijan was of strategic importance for the Soviets for the security of their southern borders and oil reserves in Soviet Azerbaijan. At the end of the war, while the USA and the UK removed their troops from Iran in accordance with the previously reached agreement, the Soviet Union refrained from withdrawing its troops due to its ambitions for Iranian Azerbaijan. Moscow appointed the First Secretary of Soviet Azerbaijan, Mir Cafer Bagirov, to realize these ambitions. The Azerbaijan National Government was designed in line with Bagirov's aim and was accepted by Stalin. In the spring of 1946, under diplomatic pressure from the USA and England, the Soviets were forced to remove their military units from Iran. The Azerbaijani National Government lost support after the Soviets withdrew their military units from Iran and collapsed a year after its establishment.

Keywords: *World War II, Iranian Azerbaijan, Azerbaijan National Government, Stalin, Bagirov.*

Giriş

II. Dünya Savaşı öncesi İran, Rıza Şah'ın baskıcı yönetimi altındaydı. Baskıcı yönetime ilave olarak ekonomik sıkıntılar toplumda yozlaşmaya, yoksullaşmaya ve asayişsizliğe neden olmuştu. Halk arasındaki muhalif kıpırdanmalar zorbalıkla bastırılıyordu. Uluslararası ilişkilerde; güneyde İngiltere'nin petrolle ilgilendiği, Almanların da ticari faaliyetler görünümünde istihbarat faaliyetlerini yürüttüğü, ancak çok fazla dikkat çekmeyen bir durumdaydı. Almanya Rusya'ya 22 Haziran 1941'de savaş ilan ettiğinde İran'ın dünya stratejisindeki konumu birdenbire çok önemli bir hale geldi. Savaş boyunca İran, yalnızca Rusya'nın güvenliği açısından hayati öneme sahip olmakla kalmıyor, aynı zamanda Müttefiklerin silah ve teçhizatının Sovyetler Birliği'ne gönderilebileceği tek güvenli ulaşım ağını sağlıyordu (Baqai, March 1948: 62). İran, Avrupa'da düşmanlıkların patlak vermesinin hemen ardından 4 Eylül 1939'da ve yine Almanya'nın Sovyetler Birliği'ne saldırmasının ardından 26 Haziran 1941'de tarafsızlığını resmen ilan etti (Fatemi, 1980: 17). Aslında İran'da Almanya'nın savaşı kazanacağı duygusu hâkimdi. Almanya'nın Kafkasya bölgesinde başarılı olacağı ve nihai Alman zaferinin Rusya tarafından İran'dan alınan Kafkasya ve Türkmenistan bölgelerinin İran'a geri dönüşüyle sonuçlanacağı düşünülüyordu (Wilber, 1981: 131). Genel kanı böyle olmakla birlikte resmî çevreler, Almanya'nın Kafkasya'nın hâkimi olması durumunda İran'ın durumunun ne olacağı konusunda tam bir öngörüye sahip değildi. Bunun bir sonucu olarak İran Hükümeti Moskova'daki Büyükelçisi'ne, Sovyet Hükümeti'ne katı tarafsızlık politikasından ayrılmaya niyetleri olmadığına dair güvence vermesi talimatı verdi (Ext 3703/41/[3r] (5/18), 1941, June 27). Ancak İran'ın tarafsızlık politikası Müttefikler tarafından işgal edilmesine engel olamadı.

İran'daki Alman varlığı ve İran Hükümeti'nin Alman varlığı ile ilgili Müttefiklerin yaptığı ikazlara kayıtsız kalması, işgal için aranan bahanenin bulunmasını kolaylaştırdı. İngiltere ve Rusya tarafından 16 Ağustos 1941'de İran hükümetine verilen eş zamanlı notalarda İran'daki Almanların beşte dördünün sınır dışı edilmesi talebine İran tarafından verilen cevap tatmin edici bulunmadı. Böylece 25 Ağustos'ta şafak vakti Sovyet askeri kuzeyden İran'a girerken, İngiliz askeri Ahvaz'daki petrol sahalarını ve o zaman dünyanın en büyüğü olan Abadan'daki rafineriyi korumak için güneyden girdi (Kuniholm, 1994: 140-141). Sonrasında Başbakan Ahmed Kavam'ın oluruyla ABD, herhangi bir resmî antlaşma olmadan, 1942'nin sonunda müttefiki SSCB'ne askerî yardım göndermek bahanesiyle askerlerini İran'a gönderdi (İvanov, 2021: 375-376).

Bu arada işgal sonrasında Müttefikler, İran hükümeti ile ilişkileri resmî bir temele oturtmak isteğindeydiler. Bunun için aralarında imzalanacak bir anlaşmanın zeminini yavaş yavaş oluşturdular. "Üçlü Anlaşma"nın müzakereleri birkaç ay sürdükten sonra 92 milletvekilinden 80'den fazlası tarafından onaylanan (Coll 28/109/[82r] (163/442), 1942, January 26). İngiliz-Sovyet-İran İttifak Antlaşması, İngiltere, Sovyetler Birliği ve İran arasında 29 Ocak 1942'de (Coll 28/109/[79r] (157/442). 1942, January 29) imzalandı. Bu Antlaşmaya göre; Müttefiklere İran'daki tüm iletişim araçlarını sınırsız kullanma, kontrol etme ve ülkede gerekli gördükleri herhangi bir güçte asker konuşlandırma hakkı tanındı. Bununla birlikte, İran'ın siyasi bağımsızlığı, toprak bütünlüğü ve egemenliği garanti altına alındı. İngilizler ve Ruslar, Almanya ve onunla bağlantılı güçlerle düşmanlıkların sona ermesinden en geç altı ay sonra birliklerini geri çekmeyi taahhüt ettiler (Beaumont, 1981: 218).

II. Dünya Savaşı sonrası İran Azerbaycanı'nda, İran'ın genelinde olduğu gibi zaten kötü olan ekonomik şartların daha da kötüleşmesi, yaşam şartlarının zorlaşması, toplum yapısının yozlaşması, güvenlik güçlerinin asayişli sağlayamaması ve devlet yöneticilerinin baskıcı yönetimi ile beceriksizliği toplum içerisinde rahatsızlıkların çıkmasına ve toplumsal muhalefetin hareketlenmesine neden oldu. "Meşrutiyet Hareketi"nde kahramanlaşan Settar Han ve sonrasındaki Hiyabanî'nin "Azadlık" mücadelesi ile zaten İran tarihinde mevcut olan özgürlük mücadelesi fikri, halk arasında yavaş yavaş filizlenmeye ve sosyo-ekonomik şartlar ile iyice gün yüzüne çıkmaya başladı.

Sovyetler Birliği'nin II. Dünya Savaşı'nda İran Politikası

II. Dünya Savaşı boyunca Sovyetler Birliği'nin İran politikası; savaşın seyrine uygun olarak farklılıklar ve gelişmeler gösterdi. Savaşın başında Almanlarla iş birliği içerisindeyken, Sovyetler için İran açıkça olmasa bile gizliden bazı emellerinin hedefi durumundaydı. Sonrasında Almanların Sovyetlere saldırması İran'a karşı önceliklerinin ve tavrının değişmesine neden oldu. ABD'nin İran

Büyükelçisi Engert bu dönemi Dışişleri'ne gönderdiği raporunda çok öz bir şekilde belirtmektedir (FRUS/1940/Vol.3/Doc.552, 1940, May 10):

“Görünüşe göre Sovyet Büyükelçiliği ve Alman Elçiliği İran’da yakın iş birliği içinde çalışıyor. Her ikisi de farklı amaçlara sahip olsa da Rus-Alman anlayışının kendilerine sağladığı tüm avantajlardan tam olarak yararlanmaya kararlı görünüyor. Almanya, hiç şüphesiz, İngiliz etkisini zayıflatma ve belki de ortadan kaldırma umuduyla, Sovyetleri İran ve Afganistan’a karşı daha saldırgan bir politika benimsemeye teşvik ediyor. Moskova, kolay ganimetler ve kolay diplomatik veya askeri zaferler elde etme ve mümkün olduğu kadar çok ülkede genel bir sosyal ve ekonomik çöküntüye yol açarak Sovyetlerin kapitalizmi devirmeye yönelik daha büyük hedeflerini güvence altına alma şansının cazibesine kapılmış görünüyor”.

Diğer taraftan Şah, güç siyasetinin kaygan zemininde çaresizlik içerisinde kendi politikasını takip ettiği izlenimini vermekten acıklı bir şekilde kaygılanıyordu. Şah’ın baş danışmanları, Sovyetler tarafından kışkırtıcı olarak değerlendirilebilecek herhangi bir eylemden açıkça kaçınıyorlardı (FRUS/1940/Vol.3/Doc.557, 1940, August 9). İran’ın işgali sonrası Şahlık tacını giyen oğul Muhammed Rıza Han’ın durumu selefinden farklı değildi. İranlılara göre; zaten Batı hayranı bir ailede Batı tarzı bir eğitimle büyüyen Muhammed Rıza Han, Sovyet Rusya’nın aksine Batı’nın İran üzerinde tecavüzkâr hedeflerinin olmadığına inanıyordu. Şah’ın en büyük korkusu Sovyet Rusya’nın İran’a saldırmasıydı. Bu korku onun II. Dünya Savaşı boyunca pasif ve Batı’ya karşı teslimiyetçi bir politika izlemesine neden oldu (Jamalzade & Rahiminia, 1398: 34-35).

Savaş başlar başlamaz Sovyetlerin Polonya’yı işgal etmesi, İran’da kendilerinin de işgal edileceği şüphesi ve endişesi uyandırdı. Bu nedenle gizlice İran’ın Sovyet sınır bölgelerini çok modern olmasa da ufak ufak tahkim etmeye çalıştı (FRUS/1940/Vol.3/Doc.546, 1940, January 3). Polonya işgali sonrası Finlandiya’nın da Sovyetlere teslim olması zaten Sovyetlere karşı tedirginlik hisseden yüksek mevkilerdeki İranlıların daha çok tedirgin olmasına neden oldu. Finlandiya’nın direnip Sovyet emellerinin genişletilmesini engelleyebileceği beklentisi içindeydiler. Finlandiya sonrası Sovyetlerin yeni hedeflere yönelmesinden ve sıranın kendilerine gelmesinden çekiniyorlardı. Tam bu noktada Sovyetler Birliği ile İran arasında 25 Mart 1940’ta Tahran’da Ticaret ve Denizcilik Anlaşması’nın imzalanması İranlı resmî çevrelerin memnuniyet duymasına ve bir ölçüde rahatlamasına neden oldu (FRUS/1940/Vol.3/Doc.548, 1940, March 16). Dolayısıyla savaş öncesi Alman-Sovyet iş birliği, Sovyetlerin İran’a yönelik politikası için belirleyici yıllar oldu. Bununla birlikte Stalin’in tasarladığı jeopolitik plan bazı bakımlardan Çarlık Rusya’sı jeopolitik davranışlardan çok farklı değildi: İran hâlâ Rusya, Almanya ve İngiltere çıkarlarının bulunduğu ve potansiyel olarak çatışabileceği bir alandı. Yine de Stalin, 1941 yazına kadar çıkarları ne olursa olsun, İran üzerinden bir çatışma ortamına girmekten kaçındı. Ancak 22 Haziran 1941 sabahı Almanya’nın saldırdığı haberiyle İran algısı da politikası da ciddi değişime uğradı (Scheid, 2000: 80-81).

Bu değişimin ana nedeni Sovyetler Birliği’nin II. Dünya Savaşı nedeniyle öncelikle güney sınırlarının güvenliğinin sağlanması gerekliliğinden kaynaklanıyordu. Bu durum, I. Dünya Savaşı sırasında İran’dan Rus İmparatorluğu’nu tehdit eden Alman-Türk birlikleri tehdidiyle ilişkiliydi. Ayrıca Sovyetlerin savaştaki zaferi netleşene kadar Sovyet istihbarat servisleri, SSCB’nin yenilgisi durumunda Almanya’nın Asya’daki faaliyetlerinin planlaması dâhilinde; Sovyet güneyini yeniden bölme planları gibi çeşitli tehditlere ilişkin raporlar topluyordu (Morozova, 2005: 88). Ayrıca son yıllarda İran’a bir hayli Alman gelmişti. İran’a gelen Almanlar millî amaçları uğruna faaliyet göstermekten çekinmiyorlardı. Hatta Tahran’da İngilizler ve Ruslar aleyhine gizli çalışmalar yürüten bir cemiyet bile kurmuşlardı (DBTDA 501-31455-124448-1, 1939, Eylül 7). Aynı zamanda Bakü, Rus iç savaşı sırasında İngiltere tarafından işgal edilmiş ve 1940 yılında İngiliz ve Fransız genelkurmayları Kafkasya’daki petrol merkezlerinin imhası için planlar yapmıştı. Ayrıca, Bakü’deki petrol yataklarının jeolojik özellikleri nedeniyle, daha güneydeki sahalarda yapılan sondajlar muhtemelen Sovyet topraklarında bulunan sahalardan petrolün çekilmesine ve Sovyet topraklarındaki yatakların ciddi şekilde tükenmesine neden olabilirdi (Lawson, 1989: 318). Sovyetler İran’da Almanların faaliyetlerini ne kadar yakından takip ediyor ve rahatsızlık duyuyorsa bir o kadar da İngiliz faaliyetlerini takip ediyor, bazı uygulamalarından rahatsızlık duyuyordu. SSCB’nin İran Büyükelçisi Smirnov; İngilizlerin İran’a nüfuz etme planlarını ve bu ülkenin yüksek yönetim kademelerini ele geçirme emellerini bildirerek,

İngilizlerin İran'daki eylem programının oldukça geniş bir şekilde uygulandığını ve karşı önlemler zamanında alınmazsa Sovyetlerin çıkarlarına gerçek bir tehdit oluşturabileceğini bildiriyordu (RGASPI, f. 558, op. 11, d. 317, ll. 0005-0013, 1942, April 14). Müttefiklerden her biri diğerlerinin İran'daki faaliyetlerine kuşkuyla baksalar ve birbirlerini kollasalar da günün koşullarına uygun hareket edip savaş süresince ortak hedefe yönelik müşterek hareket edebildiler.

Sonuçta; Sovyetler, Batılı güçlerin İran üzerindeki arzularını kendine tehdit olarak görüyordu. İngiltere, İran'ın güneyindeki siyasi üstünlüğüne yönelik her türlü tehdide karşı duyarlıydı. Savaşta zafer ihtimalinin ufukta belirmesiyle, İngiltere ile SSCB'nin İran'daki iş birliği, fark edilmeden rekabete dönüştü. Rekabet büyük ölçüde gizliydi ve karşıt İranlı grupları destekleme biçimini alıyordu. ABD tarihi, ideolojisi ve ulusal çıkarları nedeniyle İngiltere'nin ve İngiliz destekli İranlıların yanında yer alma eğilimindeydi. Ancak yine ABD'nin tavrı, Savaş sonrası dünyada SSCB ile iş birliğini sürdürme arzusu nedeniyle bir miktar kısıtlanmıştı. Ancak bu kısıtlanma, savaşın sonunda Rusya'nın yayılmacı politikasının gün yüzüne çıkmasıyla ortadan kalktı (Tabari, 1967: 6).

SSCB'nin İran'da Petrol Meselesi Üzerinden Güç Dengesi Mücadelesi

Savaş İran'da yayılmaya başladığında İran'da sadece iki petrol konsensüsü vardı: Bunlardan birincisi Anglo-İran Petrol Şirketi, ikincisi ise daha küçük öneme sahip Kavir-i Khurian Petrol Şirketi. Kavir-i Khurian Rusya ve İran ortaklığı olan bir şirket olmakla birlikte Semnan yakınlarındaki bölgede ihmal edilebilir, çok küçük bir arazide faaliyet gösteriyordu (Lenczowski, 1949: 216). Bu nedenle Sovyetler İran'daki petrol imtiyazını çoğaltmaya ve Müttefiklerin gerisinde kalmamaya çalışıyordu.

1943'te İngiliz ve Amerikan petrol şirketleri temsilcileri İran'da Güney, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinin petrol imtiyazlarını almak için gizlice müzakere ettiler. 1944 yılında Amerikan şirketi ve jeolistlerin ülkeye geldikleri ve geniş bir alanda petrol araştırmaları yapmak üzere anlaştıkları ortaya çıktığında ulusal kamuoyu, buna şiddetle karşı çıktı. Bu gelişmeler karşısında Sovyetler Birliği, Kuzey Petrol İmtiyazını almak üzere Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Sergey Kavtaradze'yi İran'a gönderdi (Amiri, 2020: 160). 25 Eylül 1944'te Sovyet hükümetinin Kuzey petrolünün kullanım hakkının SSCB'ye verilmesine ilişkin notası ve Komisyon'un Kuzey İran'da petrol imtiyazına ilişkin önerileri Başbakan Said'e sunuldu (Hasanlı, 2006: 48). Sonrasında Sovyet Büyükelçisi Maksimov ve Komiser Yardımcısı Kavtaradze, 1 Ekim sabahı Şah'la görüşmelerinde İran'ın kuzeyinde Azerbaycan'dan Horasan'a kadar uzanan 200.000 kilometrekarelik alanda İran Hükümeti'nden beş yıldan az olmamak üzere petrol araması için bazı haklar talep etti (FRUS/1944/Vol.5/Doc.483, 1944, October 2). Ancak hem Şah hem de Başbakan Said herhangi bir petrol imtiyazı vermeye niyetli değildi. Sovyet komisyonunu bir müddet oyaladıktan sonra nitekim 9 Ekim 1944 tarihli İran basını Başbakan'ın bir gün önceki Meclis'in özel oturumunda, Kabinesi'nin tüm petrol imtiyazı müzakerelerini savaş sonrasına ertelemeyi kabul ettiğini duyurdu (FRUS/1944/Vol.5/Doc.485, 1944, October 9).

Sovyetler üzerinde büyük hayal kırıklığı yaratan bu cevap sonrası Sovyet Büyükelçiliği, Said Hükümeti'nin kararının suçunu bireysel olarak Said'e yükleyerek Said'in istifa etmesi yönünde baskı yapmaya başladı. 21 Ekim'de ilk kez, askerî araçlarla ve dikkat çekici bir şekilde silahlanmış önemli miktarda Rus askeri, Tahran'ın belirli bölgelerinde ve özellikle Meclis binası önünde geçit töreni yaptı. Sovyet işgali altındaki bölgede hükümeti zor durumda bırakacak birtakım engelleyici tedbirleri uygulamaya başladı (FRUS/1944/Vol.5/Doc.490, 1944, October 24). İran'daki SSCB Büyükelçiliği'nde, 24 Ekim'de Tahran basınının temsilcileri tarafından, Kavtaradze'nin İran ile müzakerelerin ilerleyişi hakkında bir rapor sunduğu bir basın toplantısı düzenlendi. Toplantıda Kavtaradze, İran ile SSCB arasındaki ilişkilerin eskisi gibi dostane olmaya devam edeceğini; ancak Başbakan Said'in Sovyetler Birliği'ne karşı takındığı vefasız ve düşmanca tutumun, onunla daha fazla iş birliği olasılığını dışladığını söyledi (İzvestiya, 1944, Ekim 29: 4). Bu, bir Sovyet yetkilisinin Said hükümetine karşı yaptığı ilk açık eleştiri beyanıydı (FRUS/1944/Vol.5/Doc.493, 1944, October 25). Bir aydan fazla süren müzakereler sonuç vermeyince Sovyet Hükümet Komisyonu 25 Ekim'de Tahran'dan Moskova'ya döndü. Sovyet hükümetinin komisyonu henüz Tahran'da iken, SSCB'nin İran'daki askerî, diplomatik ve özel idarelerine Said hükümetinin devrilmesi yönünde talimatlar verildi (Hasanlı, 2006: 51). Nitekim Sovyet heyetinin Tahran'dan ayrılması sonrası Sovyet Haber Ajansı TASS'ın bildirdiğine göre; İran'da Hükümet'in Sovyet petrol imtiyazını reddetmesi üzerine Başbakan Said'i hedef alan geniş çaplı gösteriler yapıldı. Yine TASS'a göre bu gösterilere Tahran'da 20.000, Tebriz'de 25.000 kişi katıldı.

Rus basını; Rus hükümetinin artık Başbakan Said ile iş birliği yapmayacağını, Başbakan'ın büyük bir suç işlediğini Sovyetler Birliği-İran ilişkilerini kötüleştirdiğini ve istifa etmesi gerektiğini bildiriyordu (The New York Times, 1944, October 31: 7).

Gelişmeler karşısında Başbakan Said, 9 Kasım 1944 günü istifa etmek zorunda kaldı. İstifa sonrası Said'in önceden İran'ın Londra Büyükelçisine gönderdiği İran hükümetinin petrol hakkında verilen kararını işaret ederek Sovyet hükümetinin aldığı tavrı tenkit eden mektubu Londra radyosunda açığa çıkarıldı. Başbakan Said radyoda; savaşın sona yaklaştığı sırada bir dost devlet temsilcisinin İran hukukuna aykırı olarak zorla bir isteğini kabul ettirmek istemesini gerek Atlantik Beyannamesi'nin gerekse Tahran Konferansı'nın hükümlerine aykırı bulduğunu, İran Hükümeti'nin İran kaynaklarını herhangi bir hükümete vermekte serbest olduğunu ve Sovyet Hükümeti'nin Meclisin itimatını almış olan bir Başbakan'a bu şekilde davranışının üzücü olduğunu ifade etmişti (DBTDA 501-31963-130407-10, 1944, Kasım 25).

Said'in istifası sonrası İran'da yeni hükümet kabinesinin kurulması iki hafta sürdü. 20 Kasım'da Meclis'in kapalı oturumunda yeni kabine başkanlığına Murtazakulu Bayat aday gösterildi. Bayat, 25 Kasım'da Bakanlar Kurulu'nun oluşumunu açıkladı. Yeni kurulan hükümet Sovyetlerin umutlarını karşılamıyordu. SSCB özel servislerinin verdiği bilgiye göre Bayat kabinesi üyelerinin çoğu Seyid Ziyaeddin'inin arkadaşıydı ve İngilizleri destekliyordu (Hasanlı, 2006: 54). Kurulan yeni hükümetten hiç memnun olmayan Sovyetler 2 Aralık'ta ikinci şoku yaşadı. Meclis üyesi Musaddık'ın hazırladığı bir yasa tasarısı Meclis'te kabul edildi. Kabul edilen bu yasaya göre; başbakan veya bakanlar ya da onların vekilleri ve yardımcıları olan kişilerin, komşu ya da uzak ülkelerin resmî ya da gayri resmî temsilcileri ile petrol imtiyazına ilişkin hukuki nitelikte herhangi bir resmî görüşme yapması veya herhangi bir anlaşma imzalaması yasaklandı. Tasarıda ayrıca, bu şartı ihlal eden kişilerin üç yıldan sekiz yıla kadar hapis cezasına çarptırılacağı ve ömür boyu kamu görevinden menedileceği belirtildi (Pravda, 1944, Aralık 6: 4).

Yaşanan bu gelişmeler Sovyetleri rahatsız etmişti. İran siyasetinde İngiliz yanlısı Seyid Ziyaeddin etkisinin çoğaldığını düşünüyorlardı. Rus basını neredeyse her gün Seyid Ziyaeddin aleyhine haber yapıyordu. Örneğin Sovyet İzvestiya Gazetesi 5 Aralık'taki sayısında "*İran'ın Kuzey bölgelerinde Seyid-Ziyaeddin destekçilerinin terör faaliyetleri*" başlığı ile Seyid Ziyaeddin'e suçlamalarda bulundu (İzvestiya, 1944, Aralık 5: 4). Yine aynı gazete 7 Aralık'taki sayısında; 1 Aralık'ta Özgürlük Cephesi'nin düzenlediği kitlesel mitingler ve gösterilerde Tebriz ve çevre yerleşimlerinde nüfusun her kesimini temsilen elli bin kişi katıldığını, bu gösterilerde; devlet içindeki diktatörlük ajanlarından temizlenmesinin, herkesin güvenini kazanacak, özgürlükçü unsurlardan oluşan ulusal bir hükümetin kurulmasının, Seyid Ziyaeddin'in İran'dan sınır dışı edilmesinin talep edildiğini bildirmekteydi (İzvestiya, 1944, Aralık 7: 3). Son yaşananlar, Sovyetlere kendilerince Güney Azerbaycan özelinde esas olmak üzere İran genelinde birtakım girişim ve müdahalelerde bulunma ihtiyacını ortaya çıkarmaktaydı. Yoksa İran'daki mevcut konumunu savaş sonrası koruması ve İran Kuzeyi petrol yatakları ile ilgili söz sahibi olması mümkün olmayacaktı.

Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşunda SSCB'nin Rolü ve Bağırov'un Azerbaycan'daki Girişim ve Faaliyetleri

Sovyetler, petrol anlaşması konusunda hüsrana uğradıktan sonra ve II. Dünya Savaşı'nda istediği gelişmeleri elde etmenin de rahatlığıyla 1944 yılı sonu 1945 yılı başlarında Güney Azerbaycan'daki faaliyetlerini artırmıştı. Bu faaliyetlerinin ana planlayıcısı ve uygulayıcısı Sovyet Azerbaycanı Birinci Sekreteri Mir Cafer Bağırov ve ekibiydi. Bu ekipten biri olan Sovyet Azerbaycanı'nın özel görevli bölge sorumlusu Hasan Hasanov tamamı 67 sayfayı bulan İran Azerbaycanı'na ilişkin raporunu 13 Şubat 1945 tarihinde Bağırov'a ulaştırdı. Raporun sonu İran Azerbaycanı'yla ilgili çözülmesi gerekli konulara ve Sovyetlerin politikasına açıklık kazandırılması istenen sorunlara ayrılmıştı. Raporda; Güney Azerbaycan'da çok sayıda iyi eğitilmiş, dürüst ve sadık kişilerin bulunduğu, bu kişilerin Halk (Tudeh) Partisi'nin liderliğinde, sendikalarda ve devlet kurumlarında çalıştıkları belirtildi. Hasanov raporunda Güney Azerbaycan için düşünülen hareketin ana karakterini şöyle vurguluyordu: "... *Tahran'daki Azerbaycanlılardan Ajir gazetesi redaktörü Pişeveri, gazete redaktörlerinden Şeylyaver, öğretmen Melek gibilerin Tebriz'e gelmelerini sağlamalıyız. Gerekli görülürse Sovyet Azerbaycan'ından bazı görevlilerin buraya çekilmesi olasıdır... Şimdiki konumda Güney Azerbaycan'da ileri sürülecek en*

II. Dünya Savaşı Sonrası İran Azerbaycanı'nda Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşu ve Yıkılışında Sovyetler Birliği'nin Rolünün Değerlendirilmesi

popüler slogan Azerbaycanlıların Fars zulmünden kurtarılması demokratik bir devlet oluşumu ve toprak sorununun çözümlenmesi olabilir” (Hasanlı, 2006: 57-58).

İran'da bulunan Sovyet yetkililerin Moskova'ya gönderdiği raporlar birbirini destekler durumdaydı. Kavtaradze 25 Mayıs 1945'te Dışişleri Bakanı Molotov'a yazdığı raporda; Sovyet birliklerinin İran'dan çekilmesinin ülkede gericiliğin güçlenmesine ve demokratik örgütlerin kaçınılmaz yenilgisine yol açacağını ve bunun sonucunda İran'daki Sovyet etkinliğinin ortadan kalkacağını vurgulayarak, bu durumun oluşmaması için İran'daki birliklerin amaçlarına ulaşılincaya kadar İran'dan çıkarılmasını ertelemeyi teklif etmişti (Yegorova, 1996, May: 8).

Öte yandan, 1945 yılının ortalarında Moskova'ya çeşitli başvurularda bulunan Bağirov, 10 Haziran 1945'te Stalin'e İran'ın kuzeyinde Güney Azerbaycan'da Sovyet sanayi işletmelerinin kurulmasıyla ilgili gizli bir karara imza attırmayı başardı. Kararda, esas olarak Tebriz ve diğer şehirlerde Sovyet Azerbaycan'ın sanayi kuruluşlarının şubelerinin kurulması öngörülmüyordu. 10 Haziran 1945 tarihli Halk Komiserleri Konseyi kararı ile Güney Azerbaycan'ın yakın gelecekte Kuzey Azerbaycan ile birleştirilmesi planlandı. Ardından bu kararın uygulanması için çalışmalar başlatıldı. 11 Haziran 1945'te Güney Azerbaycan ve İran'ın kuzeyindeki diğer vilayetlerle ilgili kararı Molotov, Bağirov, Kavtaradze'ye ve Kremlin'e gönderdiler. 21 Haziran 1945'te Stalin, İran'ın güneyinde petrolle ilgili jeopolitik araştırmalara ilişkin 9168 sayılı Savunma Komitesi Kararını imzaladı. Bu kararda kısaca İran petrol sahalarında jeopolitik araştırma yapmak için SSCB Petrol Komiserliği Azneft Birliği'ne bağlı bir hidrojeoloji dairesi oluşturulması ve İran'da petrolle ilgili jeolojik araştırmaların yapılması talimatı verildi. Bu karar, Haziran 1945'ten itibaren Sovyetler Birliği'nin Güney Azerbaycan özelinde İran'la ilgili politikasının ana unsurunun petrol meselesi olduğunun bir göstergesiydi. 6 Temmuz 1945'te Komünist Parti Merkez Komitesi Siyasi Bürosu uzun bir tereddütten sonra “*Güney Azerbaycan ve Kuzey İran'daki Diğer İllerde Ayrılıkçı Hareket Örgütlenmesine Yönelik Önlemler*” adlı gizli bir karar aldı. Kararda, Azerbaycan'ın İran sınırları içindeki vilayetlerine genişleme hakkı ve ulusal özerklik verilmesi yönünde hazırlıklara başlanması uygun görüldü (Şimşir, 2010: 86-87).

Moskova'nın aldığı bu 6 Temmuz kararları doğrultusunda; İran devleti içinde geniş yetkilere sahip ulusal özerk bir Azerbaycan bölgesi oluşturmak için hazırlık çalışmalarına başlanması, Güney Azerbaycan'da ayrılıkçı harekete önderlik etmek amacıyla “Azerbaycan Demokrat Partisi” (ADP) adı altında demokratik bir parti kurulması, Sovyet yanlısı insanlar ile parti eylemcileri için nefsi müdafaa amacıyla, yabancı üretim silahlarla donanmış muharebe grupları oluşturulması ve tüm bu faaliyetleri finanse etmek için Sovyet Azerbaycan'ı Komünist Parti Merkez Komitesine bir milyon rublelik özel bir fon oluşturulması hususlarında Bağirov talimatlandırıldı (GAPPOD AzR, f.1,op.89,d.90,II.4-5, 1945, July 6).

Talimatı alan Bağirov hemen çalışmalara başlamış, bir hafta sonrasında G. Malenkov'a (SSCB Devlet Savunma Komitesi üyesi) çok gizli şifreli “*Güney Azerbaycan ve İran'ın Kuzey Eyaletlerinde Özel Görevlerin Yürütülmesine Yönelik Önlemler*” talimatnamesini göndermişti (Hasanlı, 2006: 68). Buna göre: ADP'nin oluşturulması amacıyla; Pişeveri ve Kambahşi (Tudeh'in ileri gelenlerinden)'nin, görüşmelerin gerçekleştirilmesi için Bakü'ye ulaşımı organize edilecekti. ADP'nin Tebriz merkezde ve başka yerlerde örgütlenme komiteleri oluşturmak için, bir ay içinde aydınlar, orta sınıf tüccarlar, küçük ve orta seviye toprak sahipleri ve çeşitli demokratik partilerdeki din adamlarından ve ayrıca partisizlerden yetkili demokratik unsurlardan adaylar seçilecekti. Halk Partisi (Tudeh) örgütlerinin dağıtılmasına ve üyelerinin ADP'ye girmesine karar vermesini tavsiye edilecekti. ADP öncelikle Tebriz'de teşkilatlanacak, daha sonra Güney Azerbaycan'ın diğer yerleşim yerlerinde teşkilatlanacaktı. Demokratik basında sistematik olarak ADP hakkında olumlu haberler ile ADP'ye katılma çağruları yapılacaktı. Tebriz düzenleme komitesi için programların ve bir tüzüğün hazırlanması organize edilecekti (GAPPOD AzR, f.1, op.89, d.90, II.9-15, 1945, July 14).

Sovyetler Birliği, Güney Azerbaycan'da ayrılıkçı hareketin hazırlıklarına hızla devam ederken, bölgede hem ekonomik durum hem de siyasi durum birçok yönden zor ve karmaşıktı. Azerbaycan'daki nüfusun sosyo-ekonomik durumunun ciddiyeti, işsizlik, yüksek fiyatlar, başta jandarmanın kuvvetleri olmak üzere devlet görevlilerince uygulanan şiddet, keyfilik ve zulüm halkta yılmınlığa yol açtı. Güney Azerbaycan'daki ekonomik ve sosyal durum son derece zor ve dayanılmazdı. Böyle bir durumda, halk

arasında rejime karşı millî eksenli bir örgüt oluşturma ihtiyacı olmakla birlikte ayrılıkçı bir hareket için siyasi, ekonomik ve sosyal ortam da son derece müsaitti (Rehimli, 2009: 63-67).

Sovyetler, Güney Azerbaycan'ın sosyo-ekonomik çöküşünü kendileri lehine çevirmek için siyasi faaliyetlerin dışında 4. Ordu Komutanlığı vasıtasıyla birtakım toplumsal gelişim ve propaganda faaliyetlerine girişmişlerdi. Askerî doktorlar halkın en yoksul kesimine ücretsiz hasta bakımı ve ilaç yardımı, salgın hastalıklara karşı aşilar yaptılar. Halka kendi ana dillerinde Sovyet filmlerinin gösterimleri yapıldı. Kızıl Ordu'nun sanatsal faaliyetlerine ilişkin ücretsiz konserler verildi. Büyük garnizonların bulunduğu şehirlerde, radyo istasyonlarının bulunduğu merkezde, meydanlara güçlü bir hoparlör yerleştirildi. Bu sayede Moskova, Bakü ve ayrıca yerel programların iletimi organize edildi. “*Vatan Yolunda*”, “*İran Dostu*” ve “*Günün Haberleri*” gazetelerinde makaleler yayımlandı. (GAPPOD, f.1,op.89,d.106, 1945, July).

Sovyet üst yönetimi tarafından ADP'yi kurmak için seçilen Pişeveri, hatıralarında bahsetmese de Hasanlı'ya göre; Parti'nin tüzük hazırlıkları Tebriz'de tamamlandı ve Azerbaycan Komünist (Bolşevik) Partisi Komitesi mevzuatta ekleme ve değişiklikler yaptı. Kısa bir süre sonra, Bağirov, İran-Azerbaycan ilişkilerinin giderek artan hızına ilişkin geniş kapsamlı bir tartışma için Moskova'ya çağrıldı. ADP'nin parti program ve tüzüğü Molotov, Beriya (Devlet Güvenlik Komitesi Başkanı) ve Malenkov tarafından son bir kez daha gözden geçirildi. Bazı küçük değişiklikler dışında parti program ve tüzüğü uygun görüldü. En önemlisi özerklik konusunun programda yer almasıydı. Moskova'dan döndükten hemen sonra Bağirov, programda yapılan eklemeler ve değişikliklerle ilgili konuları Tebriz'deki muhataplara aktardı (Hasanlı, 2006: 77-81).

Güney Azerbaycan'da gelişen olaylar üzerine Merkezî Hükümet'in tedbir alma girişimlerine karşı Sovyetler de tedbir almakta gecikmiyordu. Bağirov tarafından, Güney Azerbaycan'da özerklik hareketinin gelişmesine merkezî hükümetçe müdahale eden kişi ve kuruluşları tasfiye etmek için, yerel halktan silahlı partizan müfrezeleri örgütleyecek, özel eğitilmiş Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden yirmi bir deneyimli Sovyet İçişleri Halk Komiserliği (NKVD) ve Devlet Güvenliği Halk Komiserliği (NKGB) ajanı seçildi. Bu amaca hizmet edecek 75 tarım işçisi NKVD-NKGB elemanları tarafından uzun süredir bir dizi özel savaş görevinin yerine getirilmesi için yetiştiriliyordu. Bu kişiler görev yerlerine gönderilmeden önce Bakü şehrinde siyasi, askerî ve özel eğitimden geçeceklerdi. Operasyonların gizli tutulması için yetiştirilen personel Güney Azerbaycan şehirlerindeki Sovyet askerî birliklerine komutan vekili ve er olarak gönderildi (GAPPOD, f.1, op.89, d. [95], 1945, October 21).

Yapılan hazırlıkların sonunda tarihe “12 Şehriver Bildirisi” olarak geçen 3 Eylül 1945 tarihinde Pişeveri'nin, partinin sözcüsü olan Azerbaycan Gazetesi'nin ilk sayısında “*Fırkamız işe başladı*” (Azerbaycan Gazetesi, 1324, Şehriver 14 1945, Eylül 5) başlığıyla duyurulan ADP kuruldu. Bağirov'un Millî Hükümetin oluşturulması ile ilgili Moskova'dan olur almasıyla da (GAPPOD, f.1, op.89, d. [90], 1945, December 5). 21 Azer (12 Aralık 1945)'de Azerbaycan Millî Hükümeti kuruldu. Azerbaycan Millî Hükümeti kısa süren iktidarında birçok reformu hayata geçirdi. Azerbaycan'da sosyal hayatı ve iş hayatını iyileştirecek ve gelişmesini sağlayacak birçok karar alındı, yasalar çıkarıldı. Özel mülkiyete dokunmadan Azerbaycan'ın sanayileşmesi ve ağır sanayinin kurulması planlandı. Tebriz Üniversitesi kuruldu ve öğretime başladı. Türkçeyi resmî dil ilan etti. “Mal Paylaşımı Kanunu” ve “Müsadere Kanunu”nu (Çeşmazer, 1986: 111) kabul ederek toprak reformuna başladı.

Bununla birlikte iktisadi ve mali sorunların yanında diğer tüm faaliyetlerde Millî Hükümet'in yetişmiş insan gücüne ihtiyacı vardı. Bunun için Millî Hükümet Bağirov vasıtasıyla Moskova'ya yetişmiş insan gücü desteği için müracaat etti (GAPPOD, f.1, op.89, d.90, 1945, December 23). Molotov tarafından görevlendirilenlerin Sovyet kimliklerini saklamaları kaydıyla, Millî Hükümet'in isteğinin karşılanmasının uygun bulunduğu 25 Aralık'ta Bağirov'a bildirildi (GAPPOD, f.1, op.89, d.90., 1945, December 24). Böylelikle özellikle İçişleri Bakanlığı ve istihbarat işlerinde kullanılmak üzere önemli bakanlıklara ve kurumlara Kuzey Azerbaycanlı danışmanlar görevlendirildi.

Millî Hükümet'in kuruluşundan kısaca bahsedilen yukarıdaki satırlardan anlaşılacağı gibi; Hükümet'in kuruluşu öncesinden itibaren her aşamada Sovyetlerin müdahil olduğu görülür. Hâlihazırda ulaşılabilen Sovyet belgeleri; 1941'den 1946 sonuna kadar Sovyetlerin Güney Azerbaycan politikasının oluşmasında ve uygulanmasında en önemli aktörün Mir Cafer Bağirov olduğunu göstermektedir.

II. Dünya Savaşı Sonrası İran Azerbaycanı'nda Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşu ve Yıkılışında Sovyetler Birliği'nin Rolünün Değerlendirilmesi

Bağirov, yüksek mevkilere hırslı birisiydi, Adıgüzel Memmedov Bağirov'un hayatını incelediği eserinde Bağirov'un Güney Azerbaycan politikasındaki ana amacının, İran'da yaşayan Azerbaycanlılara haklarını koruma adı altında özerklik kazandırmak, Azerbaycanlıların yardımıyla Şah rejimine baskı yapmak ve SSCB'nin çıkarlarına fayda sağlamak olduğunu belirterek Bağirov'un asıl hedefinin, Güney Azerbaycan'ı özerklikten egemen bir devlete dönüştürmek ve SSCB topraklarıyla birleştirmek, yani Azerbaycan topraklarını genişletmek olduğunu ifade etmektedir (Memmedov, 2007: 76).

Stalin'e koşulsuz sadık biri olan Bağirov, birleşik bir Azerbaycan görme arzusuyla hareket etse de bu arzusunu Stalin'e açıklama konusunda temkinli davrandı. Aksine davranması zaten mümkün değildi; yoksa başına gelebilecekleri çok iyi biliyordu. Raporlarında açıkça iki Azerbaycan'ın birleşmesini önermedi; ancak Sovyet nüfuzunun büyümesini, kültürel yardımlarının başarısını, ajan ağının boyutunu överek bu seçeneği olasılıklar alanına yerleştirmeye çalıştı. Ama yine de öncelikleri belirleyen, Stalin'di. Bağirov'a İran'daki nüfuzunu artırması; fakat beladan uzak durması yönünde belirsiz bir emir verdi. Stalin ancak diplomasi yolu ile petrol imtiyazı elde etmeyi başaramadığında İran'a karşı Azerbaycan'ı elinde koz olarak tutmaya çalıştı. Stalin ADP'ye tam destek verdiğinde iki seçenektan birini umuyordu: Ya hareket o kadar başarılı olur ki Güney Azerbaycan'ı İran'dan ayırarak hem güvenlik ikilemini hem de petrol arzusunu çözer; ya da Tahran'ı mevcut İran hükümetinden istediği tavizi alacak kadar korkutur. Ancak Demokrat Hareket'in Moskova ve Bakü tarafından tasarlandığı, yaratıldığı ve gidişatı kontrol ettiği bilirse de bu, İran'da bir Azeri millî bilinci geleneğinin olmadığı veya Azerilerin Tahran'daki merkezî hükümete karşı meşru bir şikâyet nedeni olmadığı anlamına gelmemektedir (Scheid Raine, 2010: 30-32).

SSCB'nin Güney Azerbaycan Politikasından Vazgeçmesinde Uluslararası Baskının ve Petrolün Rolü

Azerbaycan Millî Hükümeti'nin reform ve başarılarının doruk noktasındayken İran içerisinde ve uluslararası alanda gerçekleşen gelişmeler rüzgârın tersine dönmesine ve Azerbaycan Millî Hükümeti'nde morallerin bozulmasına neden olmuştu. Öncelikle Güney Azerbaycan olaylarında istenilen başarıyı gösteremeyen Başbakan Hâkimi istifa etmiş, yerine 26 Ocak 1946'da Meclis'te Başbakanlık için yapılan seçimde en yüksek oyu alan Kavam, hükümeti kurmakla görevlendirilmişti. Kavam'a verilen önemli işlerin başında Azerbaycan meselesinin halledilmesi ve Sovyet birliklerinin İran'dan çıkarılması geliyordu (Vahidei rad, 2019 (1398): 122). Kavam, İngiltere, ABD ve SSCB ile dostane ilişkileri, hiçbir ülkeyi küstürmeden bir "*pozitif denge*" politikası içerisinde yürütebilecek beceride bir politikacıydı. Kavam İran'ın toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını koruma ihtiyacı konusunda da ısrarcı ve bunu başarabilecek kabiliyeteydi (Fawcett L. L., 1992: 54). Azerbaycan meselesinin çözümünde Kavam'ın stratejisi; ABD ve İngiltere'nin desteğini alarak Birleşmiş Milletler vasıtasıyla Sovyetlere bir yandan baskı yaparken diğer taraftan Sovyetlerin çok istediği petrol imtiyazını koz olarak kullanarak Sovyet birliklerinin İran'dan çıkışını sağlamak ve Azerbaycan meselesinden uzaklaştırmaktı. Kavam'ın ilk icraatı kendisinden beklendiği üzere Sovyetlerin İran'dan çekilmesi ve Azerbaycan meselesini çözmek üzere Moskova'ya gitmek oldu. Kavam 19 Şubat'tan 7 Mart 1946'ya kadar Rusya'nın başkentinde kaldığı süre boyunca aralarında Stalin ve Molotov'un da bulunduğu çok sayıda üst düzey Rus yetkiliyle görüşmek üzere bir araya geldi (Harper, 2016: 111).

Moskova'daki gelişmeler hem ABD'de hem İngiltere'de günü gününe takip ediliyordu. Kavam'ın Moskova'daki görüşmelerinin olumsuz gitmesi üzerine ABD, 6 Mart 1946'da Sovyetlere bir nota verdi. Notada; II. Dünya Savaşı'nda Japonya'nın 2 Eylül 1945'te teslim olduğu dikkate alındığında 29 Ocak 1942 tarihli İngiliz-Sovyet-İran Antlaşması'na göre Müttefiklerin 2 Mart 1946'dan önce askerlerini İran'dan çekmiş olmaları gerektiği belirtildi (FRUS/1946/Vol.7/Doc.247, 1946, March 5). Rusya'nın tutumundan İngiltere de son derece rahatsızdı. İngiltere, Rusya'nın bitmez tükenmez bir ihtirasın ifadesi olarak açıkça takındığı tavrın hastalıklı bir siyaset oyunu olmayıp, doğrudan doğruya kuvvet kullanımına dayanan bir davranış olduğu düşünüyordu. Bu İngiltere'nin hayati menfaatlerine doğrudan tehditti ve acil önlem alınması gerekiyordu. Alınacak önlemler için II. Dünya Savaşı'nın ana aktörlerinden ve savaş boyunca Sovyetler ile yakın temasta olan İngiltere eski başbakanı Winston Churchill görevlendirildi (DBTDA 534-37170- 148366-45, 1946, Mart 11). Churchill, 5 Mart 1945'te Amerika'nın Funton şehrinde ABD Başkanı Truman'ın da katıldığı ve tarihe "*Demir Perde*" deyiminin ilk defa kullanıldığı ünlü konuşmasını yaptı. Konuşmasında; Sovyet Rusya'nın yakın gelecekte ne yapmayı planladığını ya da onların yayılcı eğilimlerinin sınırlarının neler olduğunu bilmediğini,

kazanılan zafer ile güçlerinin ve doktrinlerinin sınırsız yayılması arzusunda olduklarını söyleyerek muhtemel tehlikeye karşı ABD ve İngiltere'nin güç birliğine ihtiyaç olduğunu vurguladı (Churchill, 2004: 420-423).

ABD için gelişen son durum artık İngilizlere bırakılan Orta Doğu'daki inisiyatifi ele almanın zamanı geldiğini gösteriyordu. Moskova'ya sert ifadelerle bir nota hazırlandı ve birkaç gün içinde toplanacak olan BM Güvenlik Konseyi'ndeki ABD delegasyonuna İran meselesinde Sovyetlere karşı tam bir tavır sergilemesi talimatı verildi. ABD bunu yaparak, dış politikasında ilk kez, daha sonra Truman Doktrini'nde ifadesini bulacak olan komünist saldırganlığa ve yayılmaya karşı kolektif güvenlik politikasına yönelişini göstermiş oldu. 6 Mart notasından sonra 9 Mart'ta tekrar bir nota Moskova'ya iletildi. 9 Mart notası, Sovyet hükümetine önceden yapılan herhangi bir iletişimden çok daha sert ve daha emredici bir dille ifade edilmişti. Daha önceki ABD notasında (6 Mart) ısrar edildiği gibi İran'dan askerlerini çekmek yerine, Sovyet hükümetinin İran'a ilave kuvvetler getirip getirmediğini öğrenmek istediğini belirtti. Eğer Sovyet kuvvetleri artırılıyorsa, ABD hükümeti bunun amaçlarına ilişkin hemen bilgi istiyordu (Rossow, 1956, Winter).

Müttefiklerin söyleminin sertleştiği bir sırada, 1946 yılı Mart'ın 14'ünde Bağirov, Culfa'da (Nahçıvan) Pişeveri başta olmak üzere Millî Hükümet yetkilileri ile görüştü. Oluşan uluslararası baskıdan kaynaklanarak Bağirov, ilk kez Sovyet birliklerinin Kuzey İran'dan çıkabileceği ihtimalini AMH liderlerine aktardı (Hasanlı, 2006: 234). Millî Hükümet ileri gelenleri gibi bu hükümetinin oluşmasının mimarı Bağirov ve Stalin de dâhil herkes biliyordu ki Sovyet desteği olmadan Millî Hükümet'in ayakta kalma imkânı yoktu.

Sovyetlerin üçlü anlaşma gereği İran'dan çıkması gereken tarih olan 2 Mart'tan itibaren olaylar ve açıklamalar baş döndürücü bir hızda gelişti. 14 Mart'ta Bağirov, AMH liderlerine Sovyetlerin çekilme ihtimalini açıkladığına göre; çekilme kararının muhtemelen 3 Mart- 14 Mart arasında verildiği akla gelmektedir; zira daha 3 Mart'ta Sovyet birlikleri Tahran ile Irak ve Türkiye sınırlarına doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Bu sırada yukarıda bahsedilen ABD'nin 6 ve 9 Mart notaları vardır. Bazı araştırmacılar, kayıtlarda bulunamayan Başkan Truman'ın Stalin'e gönderdiği bir ultimatodan bahsetseler de ancak bu hiçbir zaman resmî olarak doğrulanmamıştır. Başkan Truman'ın 24 Nisan 1952 tarihinde yaptığı basın toplantısında; *"1945'te İran'dan çıkarmak için Sovyetler Birliği'nin başkanına bir ultimatoma göndermek zorunda kaldım"* dese de ultimatodun hangi nota ile verildiğinin sorulması üzerine; belgeyi yayımlamayacağını, ultimatodun kamuoyuna açıklanmadığı cevabını verdi. Aynı günün ilerleyen saatlerinde bir Beyaz Saray sözcüsü, Başkan'ın İran hakkındaki sözlerine açıklık getirerek; Joseph Stalin'e hiçbir zaman resmi bir ultimatoma gönderilmediğini, ancak 6 Mart 1946'da Moskova'ya, 29 Ocak 1942 tarihli İngiliz-Sovyet-İran Anlaşması uyarınca kararlaştırılan son tarihten sonra Sovyet birliklerinin İran'da tutulması konusunda ABD'nin tutumunu belirten bir notanın iletildiğini açıkladı (Truman, 1952).

Konuyu Sovyet belgelerini inceleyerek açıklayan Fernande Beatrice Scheid; açıklanan mevcut belgelerin Stalin'in aklında neler olup bittiğine dair tam bir fikir edinilmesine izin vermese de Stalin'in Washington korkusu nedeniyle askerlerini geri çektiği teorisinin şüpheli olduğunu belirtmektedir. Stalin, askerlerinin geri çekilmesi karşılığında petrol ve Azeri özerkliğini takas etme stratejisini, Güvenlik Konseyi veya Washington'dan gelen baskıyı hissetmeden çok önce hazırlamıştı. Plan, konunun Güvenlik Konseyi'nde tartışıldığını görme korkusuyla hızlandırılmıştı. Truman'ın ultimatoma efsanesi, ABD'nin Sovyet rakibini mağlup ettiği pek çok siyasi güreş karşılaşmasının ilki olması nedeniyle siyaseten gündemde tutulmuş olmalıydı (Scheid, 2000: 329-330).

Ayrıca ADP lideri Pişeveri'nin Sovyetlerin kendilerini yüzüstü bıraktıkları yönünde sert eleştirisi üzerine Stalin'in Pişeveri'ye gönderdiği mektup, bu konuya üstü kapalı da olsa açıklık getirmektedir (Hasanlı, 2006: 299-300):

"İngilizler ve Amerikalılar bize, eğer Sovyet birlikleri İran'da kalabiliyorsa, neden İngiliz birlikleri Mısır'da, Suriye'de, Endonezya'da, Yunanistan'da, ayrıca Amerikan birlikleri Çin, İzlanda ve Danimarka'da kalamasın dediler. Bu nedenle, bu aracı İngilizlerin ve Amerikalıların elinden almak, sömürgelerdeki kurtuluş hareketini serbest bırakmak ve böylece özgürlükçü politikamızı daha haklı ve etkili kılmak için İran ve Çin'den asker çekmeye karar verdik... Burada her devrimcinin bildiği tekniği kullandık.

II. Dünya Savaşı Sonrası İran Azerbaycanı'nda Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşu ve Yıkılışında Sovyetler Birliği'nin Rolünün Değerlendirilmesi

Bugün İran'ın durumuna benzer bir durumda, eğer hareketin takip ettiği asgari taleplere ulaşmak istiyorsak, hareketin ilerlemesi, asgari taleplerin ötesine geçmesi ve hükümet için bir tehdit yaratması, hükümet genelinde tavizler verilmesi olasılığını güvence altına alması gerekiyor. Daha çok ileri gitmezseniz, İran'ın mevcut durumunda Kavam hükümetinin şimdi vermek zorunda olduğu tavizleri alma şansınız olabilir. Devrimci hareketlerin yasası budur”.

Neticede; Sovyet Birlikleri 1946 yılı Mayıs ayı içerisinde İran'dan çekilmesini tamamladı. Böylece Azerbaycan Millî Hükümeti kaderi ile baş başa kaldı. Hâmisini kaybeden Millî Hükümet, İran Merkezî Hükümeti'nin baskısına çok fazla dayanamadı. Merkezî Hükümet, Güney Azerbaycan'da gelişen bu özgürlük hareketini çok sert bir şekilde ortadan kaldırdı. 12 Aralık 1945'te İran takvimine göre 21 Azer'de başlayan ve “21 Azer” hareketi olarak bilinen mücadele tam bir yıl sonra son buldu. Bir yılda yapılan tüm kazanımların hepsi yok edildi. Türkçe tekrar yasaklandı. Binlerce kişi yargısız infaz edildi, yine binlercesi Azerbaycan'da kurulan Askerî Sahra Mahkemesi kararı ile idam edildi. Binlerce kişi hapse atıldı veya sürgün edildi.

Sonuç

II. Dünya Savaşı sonrasında İran'ın Müttefikler tarafından işgal edilmesinin bir sonucu olarak Rıza Şah tacını oğluna devretmek zorunda kaldı. Yeni Şah ile birlikte göreceli oluşan serbestlik ortamında uzun yıllar sessiz kalan muhalefet güçlenmeye başladı. Oluşan bu yeni serbestlik ortamından çoğunluk nüfusu Türk olan Güney Azerbaycan da yararlandı. SSCB'nin Güney Azerbaycan'a yönelik özerkliği destekleyen bir politikası olmasaydı bile Güney Azerbaycan'ın siyasi ve toplumsal atmosferi burada milliyetçilik hareketlerinin filizlenmesi için müsaitti. Bununla birlikte Sovyetler Birliği'nin Güney Azerbaycan'ı ilgi alanına alması için birçok nedeni vardı. Öncelikle 1826 Antlaşması ile Azerbaycan, İran ve Rusya arasında Aras Nehri sınır olmak üzere ikiye bölünmüştü. Dolayısıyla Güney Azerbaycan'da olabilecek her türlü sosyo-politik gelişme kuzeydeki akrabaları etkileme durumu vardı. Sovyetler kendi dışında batılı bir gücün Güney Azerbaycan'da söz sahibi olmasını güvenlik meselesi olarak görüyordu. Ayrıca Güney Azerbaycan'daki petrol yataklarının jeolojik olarak kendi sınırları içerisindeki petrol yatakları ile bağlantılı olma ihtimali yüksekti. Bu nedenle Moskova'nın stratejik öneme sahip Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin güvenliğini Güney Azerbaycan'dan başlatması anlaşılabilir bir durumdur.

İran'ın İngiliz ve Sovyet birlikleri tarafından işgal edilmesi ile birlikte başlangıçta Sovyetler Güney Azerbaycan'a yönelik faaliyetlerini artırdı. Bu faaliyetler daha çok bölgeyi tanımaya ve askerî faaliyetleri kolaylaştırıcı etüt ve bilgi toplamaya dönüktü. Bu faaliyetler bölgede direkt olarak ayrılıkçı hareketleri destekleyecek bir niyetle başlamasa da ileriye dönük olması muhtemel senaryoların hazırlığını kapsayacak özellikteydi. İşgal yıllarında Sovyetlerin İran Azerbaycanı'na yönelik politikasının planlayıcısı ve takipçisi olan Bağirov, Güney Azerbaycan'da ayrılıkçı bir hareketin oluşumunu arzu etti ve bu yönde girişimlerde bulundu; ancak hiçbir zaman Stalin tarafından konulan sınırın dışına çıkmadı. Savaşın başlarında Sovyetlere karşı Alman tehdidinin etkisi, Müttefiklerin iyi ilişkilerine ve İran üzerinden gönderecekleri askerî yardıma daha fazla önem vermesi nedenleri ile Moskova, Bağirov'un arzusunu dizginledi ve ileri gitmesine izin vermedi. Ancak savaşta Almanlara karşı zafer kazanmaya başlandığı zaman dondurulmuş ve biriktirilmiş beklentiler yeniden canlandırıldı ve Bağirov'a hareket serbestliği tanındı. Üstelik İngilizlere tanınan petrol imtiyazına benzer bir imtiyaz için 1944 yılında diplomatik girişimde bulunulmuş; ancak başarı elde edilememişti. Bununla birlikte Bağirov'a tanınan serbestliğin sınırı Sovyet ulusal çıkarların zedelenme seviyesi idi.

Stalin için Bağirov'un gönüllü yüklendiği misyonun başarılı olması, II. Dünya Savaşı'nın muzaffer Sovyetlerine kazanılan zaferin bir hediyesi olacaktı. Eğer işler yolunda gitmez, Güney Azerbaycan'da bağımsızlık olmaz, bir özerklik dahi kazanılmasa bile oluşan yeni durum, İran üzerinde bir tehdit unsuru olarak kullanılırdı. Sonuçta SSCB'nin, İran üzerinde arzuladığı petrol imtiyazı başta olmak üzere diğer emellerine ulaşması için ülkenin iç meselelerine müdahil olmalarını kolaylaştırırdı.

Ancak işler Sovyetlerin istediği gibi gitmedi. ABD ve İngiltere muzaffer Sovyetlerin daha ileri gitmesinden ve kendi çıkarlarına zarar vermesinden korktu. Böylelikle eski dostlar arasında, birçok yazarın “Soğuk Savaşın” ilk mücadelesi olarak adlandırdığı; Güney Azerbaycan'da bir güç mücadelesi başladı. ABD ve İngiltere özellikle başta yeni kurulan Birleşmiş Milletler olmak üzere tüm diplomatik

baskı araçlarını kullanarak Sovyetlere karşı tavır koydular. Bu tavır Sovyetlerin Güney Azerbaycan için ödenebilecek bedelin sınırlarını zorladı ve Sovyetleri geri adım atmaya ikna etti. Tüm yaşananların sonunda; Sovyet tasarımı ve desteği ile kurulan Azerbaycan Millî Hükümeti tam bir yılın sonunda yine Sovyetlerin desteğini çekmesi ile ibret verici acı olaylar yaşanarak yıkıldı. Özgürlüğe ve temel insanî haklara hasret masum insanların özelemleri boşa çıktı. İran bu olayı ulusal bütünlüğünün yeniden kazanıldığı bir bayram olarak tanımladı. ABD ve İngiltere yeni ortaya çıkan rakibin sınırlarını yoklamış ve rakibine karşı ilk güç mücadelesini kazanmış oldu. Sovyetler çok arzuladığı petrol imtiyazını alamadığı gibi dış politikada da büyük bir itibar kaybına uğradı.

Kaynaklar

Amiri, M. S. (2020). "Azerbaijan Democratic Party: Ups and Downs (1945-1946)". *Revista Humanidades*. 10 (1), 156-168.

Attar, A. (2006). *İran'ın Etnik Yapısı*. Ankara: Divan Yayıncılık.

Azerbaycan Gazetesi. (1324, Şehrivar 14 (1945, Eylül 5)). "Fırkamız İşe Başladı". (1), 1.

Baqai, I. (March 1948). "Iran and The Powers". *Pakistan Horizon*. 1 (1), 62-73.

Beaumont, J. (1981). "Great Britain and The Rights of Neutral Countries: The Case of Iran, 1941". *Journal of Contemporary History*. 16 (1), 213-228.

Churchill, W. S. (2004). *Never Give in! The Best of Winston Churchill's Speeches*. London: Pimlico.

Coll 28/109/[79r] (157/442), (1942, January 29). *Persia. Anglo-Soviet-Persian Treaty of Alliance, 1942*. Qatar Digital Library (QDA), (<https://www.qdl.qa/en>).

Coll 28/109/[82r] (163/442), (1942, January 26). *Persia. Anglo-Soviet-Persian Treaty of Alliance, 1942*. (QDA).

Çeşmazer, M. K. (1986). *Azerbaycan Demokratik Partiyası'nın Yaranması ve Faaliyeti (Cenubu Azerbaycan 1945-1946'lı Yıllar)*. Bakü: Elm.

DBTDA (Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi). 501-31455-124448-1. (1939, Eylül 7). *İran'daki Almanların Harekâtı*.

DBTDA 501-31963-130407-10. (1944, Kasım 25). *Eski İran Başbakan'ı Sait Tarafından Londra Büyükelçisi'ne Gönderilen Mektup*.

DBTDA 534-37170- 148366-45. (1946, Mart 11). *Amerika ve İngiltere'nin Sovyet Rusya Siyaseti*.

Ext 3703/41/[3r] (5/18), (1941, June 27). *Reactions in Middle East (expt. Afghanistan) to Russo-German War*. (QDA).

Fatemi, F. (1980). *The U. S. S. R. in Iran: The Background History of Russian and Anglo-American Conflict in Iran, Its Effects on Iranian Nationalism and The Fall of The Shah*. New York: A. S. Barnes.

Fawcett, L. L. (1992). *Iran and The Cold War: The Azerbaijan Crisis of 1946*. Cambridge: Cambridge University Press.

FRUS/1940/Vol.3/Doc.546, (1940, January 3). *Telegram from The Chargé in Iran (Engert) to The Secretary of State*. Foreign Relations of The United States (FRUS) Papers, (<https://history.state.gov/historicaldocuments>).

FRUS/1940/Vol.3/Doc.548, (1940, March 16). *Telegram from the Chargé in Iran (Engert) to The Secretary of State*.

FRUS/1940/Vol.3/Doc.552, (1940, May 10). *Telegram from the Chargé in Iran (Engert) to The Secretary of State*.

FRUS/1940/Vol.3/Doc.557, (1940, August 9). *Telegram from The Chargé in Iran (Engert) to The Secretary of State*.

FRUS/1944/Vol.5/Doc.483, (1944, October 2). *Telegram from The Ambassador in Iran (Morris) to The Secretary of State*.

II. Dünya Savaşı Sonrası İran Azerbaycanı'nda Azerbaycan Millî Hükümeti'nin Kuruluşu ve Yıkılışında Sovyetler Birliği'nin Rolünün Değerlendirilmesi

FRUS/1944/Vol.5/Doc.485, (1944, October 9). *Telegram from The Ambassador in Iran (Morris) to The Secretary of State.*

FRUS/1944/Vol.5/Doc.490, (1944, October 24). *Telegram from The Ambassador in Iran (Morris) to The Secretary of State.*

FRUS/1944/Vol.5/Doc.493, (1944, October 25). *Telegram from The Ambassador in Iran (Morris) to The Secretary of State.*

FRUS/1945/Vol.7/Doc.301, (1946, April 4). *Telegram from The Ambassador In Iran (Murray) to The Secretary of State.*

FRUS/1946/Vol.7/Doc.247, (1946, March 5), *Telegram from The Secretary of State to The Secretary of State.*

GAPPOD AzR, f.1,op.89,d.90,II.4-5. (1945, July 6). *Decree of The CC CPSU Politburo to Mir Bagirov CC Secretary of The Communist Party of Azerbaijan.* Wilson Center Digital Archive (WCDA), (<https://digitalarchive.wilsoncenter.org/>).

GAPPOD AzR, f.1,op.89,d.90,II.9-15, (1945, July 14). *Secret Soviet instructions, measures to carry out special assignments throughout Southern Azerbaijan and The northern provinces of Iran.* (WCDA).

GAPPOD, f.1, op.89, d.[90], (1945 December 5). *Telegram to Bagirov from Molotov on National Committee proposal.* (WCDA).

GAPPOD, f.1, op.89, d.[95], (1945, October 21). *Message from Bagirov and Maslennikov to Beria on arming The autonomous movement in Iranian.* (WCDA).

GAPPOD, f.1, op.89, d.114, (1946, April 05). *Memo from a Telegraph Report of Ashurov from Tehran.* (WCDA).

GAPPOD, f.1, op.89, d.90, (1945, December 23). *Message from Bagirov on The Azerbaijani Majlis.* (WCDA).

GAPPOD, f.1, op.89, d.90., (1945, December 24). *Message to Bagirov from Molotov on Advisers for The National Government of Iranian Azerbaijan.* (WCDA).

GAPPOD,f.1,op.89,d.106,(1945, July). *Message to Nikolai Aleksandrovich on Strengthen The Friendship between The Peoples of Southern Azerbaijan and The Soviet Union.* (WCDA).

Harper, B. (2016). *The Bridge to Victory: The Iranian Crisis and The Birth of The Cold War*, Florida State University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Florida/ABD.

Hasanlı, C. (2006). *At The Dawn of The Cold War: The Soviet-American Crisis over Iranian Azerbaijan, 1941-1946.* Lanham: Rowman And Littlefield Publishers.

İvanov, M. S. (2021). "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında İran", *M. S. İvanov İçinde, İran Tarihi: En Eski Çağlardan Yirminci Yüzyıla.* İstanbul: Selenge, 370-378.

İzvestiya Gazetesi. (1944, Aralık 5). "İran'ın Kuzey Bölgelerinde Seyid-Ziyaeddin Destekçilerinin Terör Faaliyetleri". 4.

İzvestiya Gazetesi. (1944, Aralık 7). "İran'da Kitleli Gösteriler ve Mitingler". 3.

İzvestiya Gazetesi. (1944, Ekim 29). "Kavtaradze Tahran'da Basın Toplantısında". 4.

Jamalzade, N., & Rahiminia, M. (1398). "Şurevi Herasi ve Nakşe an der Ferayend-e Siyaset-e Harici Pehlevi-ye Devom (شوروی هراسی و نقش آن در فرآیند سیاست خارجی پهلوی دوم)". *Daneşe Siyasi (دانش سیاسی)*. 15 (1), 29-54.

Kuniholm, B. R. (1994). *The origins of The Cold War in The Near East.* Princeton, New Jersey: Princeton University Pres.

Lawson, F. (1989, August). "The Iranian Crisis of 1945-1946 and The Spiral Model of International Conflict". *International Journal of Middle East Studies.* 21 (3), 307-326.

- Lenczowski, G. (1949). *Russia and West in Iran, 1918-1948: A Study in Big Power Rivalry*. Newyork: Cornell University Press.
- Memmedov, A. (2007). *Baş Tutmamış Çevriliş*. Bakü: El-Alliance.
- Morozova, I. (2005). “Contemporary Azerbaijani Historiography on The Problem of Southern Azerbaijan After”. *Iran and The Caucasus*. 9 (1), 85-120.
- Pravda. (1944, Aralık 6). “İran Meclis Kararı”. 4.
- Rehimli, E. (2009). *Mücadele Girdabında Geçen Ömür Seyit Cafer Pişeveri: (Hayatı ve Sosyal-Siyasi Faaliyetleri)*. Bakü: Nurlar.
- RGASPI, f. 558, op. 11, d. 317, ll. 0005-0013, (1942, April 14). *Letter of USSR Ambassador in Iran Cde. Smirnov About Our Relations With The British in Iran*. (WCDA).
- Rossov, R. (1956, Winter). “The Battle of Azerbaijan, 1946”. *Middle East Journal*. 10 (1), 17-32.
- Scheid Raine, F. (2010). “Stalin and The Creatin of The Azerbaijan Democratic Party in Iran, 1945”. *Cold War History*. 2 (1), 1-38.
- Scheid, F. B. (2000). *Stalin, Bagirov and Soviet Policies in Iran, 1939-1946*, Yale University Yayınlanmamış Doktora Tezi. New Haven.
- Şimşir, S. (2010). “İkinci Dünya Savaşı Sonrası Rusya Etkisinde İran’daki Gelişmeler”, V. Sultanlı içinde, *Güney Azerbaycan: Tarihi, Siyasi ve Kültürel Düzey (Makaleler Derlemesi)*. Bakü: Azernesir Dijital Yayın, 85-92.
- Tabari, K. (1967). *Iran’s Policies Toward The United States During The Anglo-Russian Occupation 1941-1946*, Columbia University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Michigan.
- The New York Times. (1944, October 31). “Iranian Demand Oil Aid, Tass Says”. 7.
- Truman, H. S. (1952, April 24). “The President’s News Conference”, <https://www.trumanlibrary.gov/library/public-papers/107/president-s-news-conference> (e.t.: 21 Aralık, 2023).
- Vahidei rad, M. (2019 (1398)). “Taktikha-i Amerika der Kıbal-i Mes’ele-i Neft ve Buhran-ı Azerbaycan Der Devre-i Kavam (1945-1947) (تاکتیک های آمریکا در قبال مسئله نفت و بحران آذربایجان در دوره قوام)”, *Tarihname-i İran Bâd Az İslam (تاریخ نامه ایران بعد از اسلام)*. 20 (10), 117-147.
- Wilber, D. (1981). *Iran Past and Present: From Monarchy to Islamic Republic*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Yegorova, N. (1996, May). “The Iran Crisis of 1945-46: A View From The Russian Archives”, *Woodrow Wilson International Center for Scholars Cold War International History Project, Working Paper*. 15.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların “Kaynaklar” başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Arı, M. T. (2024). “Fergana Vadisi’nde İç Topraklar (Anklav) Sorunu Orta Asya Ülkeleri Arasındaki İş Birliğini Ne Yönde Etkiler? Voruh Örneği”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 103-116.

Araştırma Makalesi

FERGANA VADİSİ’NDE İÇ TOPRAKLAR (ANKLAV) SORUNU ORTA ASYA ÜLKELERİ ARASINDAKİ İŞ BİRLİĞİNİ NE YÖNDE ETKİLER? VORUH ÖRNEĞİ*

How Would the Enclave Problem in the Fergana Valley Affect the Cooperation Among the Central Asian Countries? The Voruh Case Study

M. Türker ARI**

Öz

Bu çalışmada, Fergana Vadisi’nde günümüzde iç topraklar sorunlarından biri olan Voruh bölgesi incelenecektir. Tarihsel bir perspektifle ele alınan ilk bölümünde Sovyetler Birliği’nin ilk yıllarında Orta Asya’daki Sosyalist Cumhuriyetlerine dair sınır ve toprak düzenlemelerinin nasıl yapıldığı ortaya konulacaktır. Bilahare, iç topraklar kavramının hukuki veçheleri gözden geçirilecektir. Ayrıca, Voruh iç topraklarındaki çatışmaların nedenleri ve bölgesel yansımaları üzerinde durulacaktır. Nihayet, Voruh örneğinden yola çıkarak, Orta Asya Cumhuriyetleri arasında iç topraklar meselesinin önümüzdeki dönemde iş birliğini ne yönde etkileyebileceğine dair değerlendirme sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Fergana Vadisi, Tacikistan, Özbekistan, Voruh, Anklav, Sovyetler Birliği, Orta Asya.*

Abstract

This article examines the Voruh region, which is amongst the problematic enclaves in the Fergana Valley. This article first discusses, from a historical perspective, the jurisdictional and territorial arrangements made during the period of Socialist Republics in Central Asia, in the early years of the Soviet Union. This article subsequently revisits the legal concept of an ‘enclave’ and analyses the causes and regional repercussions of the conflicts surrounding the Voruh enclave. The final part of this article presents an evaluation as to how the enclave issue — illustrated through the Voruh case study — may affect the cooperation between Central Asian Republics in the future.

Keywords: *Fergana Valley, Tajikistan, Uzbekistan, Voruh, Enclave, Soviet Union, Central Asia.*

* Makalede belirtilen görüşler, yazarın mensubu olduğu Dışişleri Bakanlığı’na bağlamamaktadır.

Geliş Tarihi / Received: 21.02.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 15.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1440814>

** Yüksek Lisans Mezunu, Başkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrupa Birliği ve Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans Programı, mustafaturkerari@gmail.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0009-0007-4657-1916>

Giriş

Sovyetler Birliği'nin kuruluş yıllarında (1924-29) Orta Asya'da yapılan sınır düzenlemelerinde hangi gerekçelerin gözetildiği, etnik temelli bir yaklaşım bulunup bulunmadığı, coğrafi mi, yoksa kültürel kriterlerin mi esas alındığı halen bir tartışma konusudur. Bununla birlikte, sınır düzenlemelerinin Moskova tarafından ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğini oluşturmak nihai amacıyla yapıldığına dair bir kanaat mevcuttur (Gabdulhakov, 2014: 1). 1815 yılında yapılan Viyana Kongresi sonucunda Avrupa'da istediğini alamayacağını anlayan Rusya, bu tarihten itibaren Kafkasya ve Orta Asya'ya yönelmiştir (Yürük, 2023: 339). Bu çerçevede, Orta Asya'ya 1865 yılından itibaren hâkim olma çabası içerisinde bulunan Ruslar, Ekim Devrimi'yle iktidarı ele alan Bolşevik yönetimiyle birlikte 1920'den itibaren Orta Asya'da "Sovyetleştirme" sürecine girmiştir. Bu politika, Çarlık Rusyası'nın bölgede uyguladığı "Ortodokslaştırma" politikasından farklıdır (Kaya, 2012: 362).

Roy'a göre, sınır düzenlemeleriyle cumhuriyetlerin belirli düzeyde zayıf kalmaları hedeflenmiştir (Roy, 2000: 109). Böylece aralarında çıkabilecek sınır çatışmalarında adeta Moskova'ya bağlı ve bağımlı olmaları öngörülmüştür. Sınırlarla sürekli oynanması cumhuriyetlerde zayıflığa yol açmıştır. Bu dönemde çizilen sınırların henüz gerçek tarihinin yazılmadığı ileri sürülmektedir (Roy, 2000: 110). Toprakların bu olağan dışı şekilde bölünmesinin Sovyet rejiminin "böl ve yönet" anlayışının ürünü olduğuna dair genel bir kanaat mevcuttur. Joldoshev'a göre, Devrim sonrasında Orta Asyalı komünistler arasında bir siyasi söylem ortaya çıkmış ve etnik kökene dayalı ulusallaşmaya matuf olmuştur. Mevcut siyasi gerçekleri yansıtan bu söylem, toplum gruplarını kavramsallaştırmış ve bu kavramsallaştırma da sınırların çiziminde etkili olmuştur (Joldoshev, 2013: 123). Fergana Vadisi, kendisine özgü coğrafi yapısı nedeniyle bu yaklaşımdan nasibini almıştır (Cental Asia Caucasus Analyst, 2021). Sovyet yönetiminin idari düzenlemelerle güttüğü diğer bir amacının da Orta Asya'da Sovyet yönetimine tehdit olarak değerlendirilen dilsel (Türk) ve dinî (İslam) bütünlüğün ortadan kaldırılması olduğu düşünülmektedir (Arynova, Schmeier, 2021: 10). Roy, Panislamizm'e karşı etnisiteden istifade edildiğini ileri sürmektedir (Roy, 2000: 89). Orta Asya'da adeta bir ulus inşası projesi yürütülmüş, Rus antropologlar, tarihçiler, dilbilimciler bu süreçte rol almışlardır (Arynova, Schmeier, 2021: 11). Aksakal'a göre: "bölge halklarının - hiçbir zaman var olmamış - özgün tarihleri ve dilleri inşa edilmiştir" (Aksakal, 2009: 24). Fitzpatrick, Müslüman Orta Asya'nın Rus olmayan bölgelere entegrasyonundan bahsetmektedir (Fitzpatrick, 2022: 51).

1860-1920 döneminde Rusya tarafından ele geçirilen Orta Asya Cumhuriyetlerinin 1990 yılından itibaren bağımsızlıklarını kazanmaları ve sınırlarının belirlenmesine yönelik çabaları azınlıklar sorununu gündeme getirmiştir. Sovyet halklarına kültürel hegemonyanın dayatılıp dayatılmayacağı 1920'lerde bir meseleyken, 1990 sonrası dönemde, özellikle Fergana Vadisi'ndeki ülkelerdeki (Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan) azınlıklar açısından, bu konu "iç topraklarda" (anklavlarda; İngilizce enclave) yaşayanlar için yeniden bir gündem maddesi haline gelmiştir. Ancak bu defa meselenin silahlı çatışmaya varan boyutları vardır. Bununla birlikte, Orta Asya Cumhuriyetleri iç topraklarda yaşayan nüfusu güncel iç politika- dış politika gündemine göre birlik ve bütünlük sembolü olarak görebilmekte veya diğer ülke nezdindeki nüfuzlarının bir unsuru olarak değerlendirebilmektedirler (Beissinger, 2011).

Arynova ve Schmeier'in Toktomushev ve Kurmanalieva'dan aktardığına göre, Sovyet merkezi hükümetlerinin 1920'lerde önceliği tarım olmuştur (Arynova, Schmeier, 2021: 11). Bu yöndeki politikalar Fergana Vadisi'ndeki göçebelerin yerleşik hale getirilmesini de icbar etmiştir. Göçebelerin hareketleri kısıtlanmıştır. Bölgedeki Kırgız göçebe grupların sahip oldukları canlı hayvanlara el konulmuş ve bunlar Sovyetler Birliği'nin çiftliklerine aktarılmıştır. Göçebe Kırgızlar bakımından zorla kolektifleştirme ve yerleştirme, en önemli dönüşüm süreci olmuştur (Joldoshev, 2013: 113). Bazı Kırgız göçebe gruplar Isfara Nehri boylarına yerleştirilmiştir. Bu bölgelerde geleneksel olarak Tacik nüfus yaşamaktadır. Kırgız göçebelerin bölgeye yerleştirilmesi neticesinde 58 Kırgız köyü oluşturulmuştur. Voruh bölgesindeki çatışmalarda adları sıklıkla haber bültenlerinde geçecek olan Kapçagay (İngilizce Kapchagai), Aksay (İngilizce Aksai) ve Samarkandek bu Kırgız köyleri arasındadır. Yine Voruh bölgesinde bir çatışma öznesi olan Tortkul su rezervuarı da hayvancılığı bırakmak zorunda kalan ve 1920'lerdeki yeni dönemlerinde tarımla uğraşan Kırgız çiftçilerin topraklarını sulamaları için inşa edilen bir tesistir. Avazbekov ile Holiki ve Rahimov'un keza Arynova ve Schmeier tarafından aktarılan incelemelerine göre, 1939, 1969, 1974 ve 1989 yıllarında Isfara Nehri bölgesindeki Kırgız-Tacik

gerginliklerinin temelinde toprak ve su paylaşımı vardır. Tacik köy halkı, Kırgızları “Tacik topraklarını” işgal etmek ve “Tacik sularını” kullanmakla itham etmişlerdir (Arynova, Schmeier, 2021: 11). Yerleşik hayata zorunlu geçiş, sadece Fergana Vadisi bölgesinde değil, Kazakistan’da da toplumsal tepki yaratmış ve Çin’e geçişler görülmüştür (Fitzpatrick, 2022: 71).

Sovyetler Birliği Döneminde Fergana Vadisi’nde yaşanan gerginliklere Sovyet makamları gerektiğinde müdahalede bulunmuştur. Komünist Parti, Orta Asya’daki birçok altyapı projesini merkezden planlamış ve yönetmiştir. Cumhuriyetler arasındaki ihtilafları çözüme kavuşturmuştur (McGlinchey, 2021). Orunbay’a göre, 1960’larda Tacik çiftçilerin Kırgızların buldukları bölgelere doğru tarımsal faaliyetlerini genişletmeleri üzerine yaşanan ihtilaf sonucunda bir komisyon kurulmuş ve ihtilaf konusu topraklar ikiye bölünmüştür. Voruh iç topraklarına bitişik Aksay bölgesine böylece Kırgızlar yerleştirilmiştir. Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra da bölgede çizilen idari sınırlar ulusal sınırlara dönüşmüş ve her iki tarafça da üzerinde hak iddia edilen topraklar ortaya çıkmıştır (Arynova, Schmeier, 2021: 11).

Fergana Vadisi’nin önemi, günümüzde sadece Orta Asya bakımından değildir. Daha geniş bir coğrafi perspektiften bakıldığında, enerji koridorları, bağlantısallık ve ticaret yolları açısından bu bölge stratejik önemi haizdir (Singh, 2023). Fergana Vadisi’ndeki çatışmalar ve gerginlikler yakından takip edilmektedir.

Çalışmamızın ilk bölümünde Sovyetler Birliği’nin ilk yıllarında Orta Asya’daki Sosyalist Cumhuriyetlerine dair sınır ve toprak düzenlemelerinin nasıl yapıldığı incelenecektir. Bilahare, iç topraklar kavramının hukuki veçheleri ele alınacaktır. Ayrıca, Voruh iç topraklarındaki çatışmaların nedenleri ve bölgesel yansımaları üzerinde durulacaktır. Nihayet, Voruh örneğinden yola çıkarak, Orta Asya Cumhuriyetleri arasında iç topraklar meselesinin önümüzdeki dönemde iş birliğini ne yönde etkileyebileceğine dair değerlendirme sunulacaktır.

SSCB’de İç İdari Sınırların Belirlenmesi ve SSCB’nin Dağılması Sonrası Orta Asya’da Sınırlar

İç toprakların ortaya çıkış sürecinin anlaşılabilmesi amacıyla Sovyetler Birliği’nin ilk yıllarında idari sınırların nasıl oluştuğuna dair kısa bilgi sunulmasında yarar görülmektedir.

Orta Asya’da sınırların 1917 Ekim Devrimi’nden sonra Bolşevik yönetim, Orta Asya’da Türkistan Sosyalist Federal Cumhuriyeti’ni (TSFC) kurmuştur. TSFC’nin yetki alanı Buhara ve Hive’ye genişletilmiştir. Bilahare, Buhara ve Harezmi Halk Cumhuriyetleri tesis edilmiştir. Bugünkü Kazakistan sınırları içinde 1920 yılında Kırgız Özerk Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Bu bölgede Moskova tarafından 1924-1936 döneminde idari reformlar yapılarak yeni Sovyet Cumhuriyetleri ihdas edilmiştir. 1924 Ekim ayında Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ile Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulmuştur. Tacikistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde teşkil etmiştir. Roy’a göre: “Özbek ve Tacik kültürleri birbirlerine çok yakındır”. Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti içinde kurulan Kara-Kırgız Özerk Bölgesi ise 1925 Mayıs ayında Kırgız Özerk Bölgesi olmuştur. Şubat 1926’da Kırgız Özerk Sosyalist Cumhuriyeti statüsüne yükseltilmiştir. 16 Şubat 1925 tarihinde, Kırgız Özerk Sosyalist Cumhuriyeti bünyesinde Karakalpak Özerk Bölgesi ihdas edilmiştir. Kırgız Özerk Sosyalist Cumhuriyeti, 1925 yılında Kazakistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti olarak adlandırılmıştır. Bugünkü Türkmenistan’ın kuzeyinde, Özbekistan’ın ise batısında bulunan Karakalpak Özerk Bölgesi, 1930 yılında Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyetine bağlanmış, 1932 yılında ise Karakalpak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur. 5 Aralık 1932 tarihinde Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin bünyesine katılmıştır (Jasutis, 2021: 78).

Cumhuriyetlerin ve bölgelerin statülerinin değiştirilmesine dair idari yeniden düzenleme süreci 1920’lerin sonunda devam etmiştir. Nitekim, Tacikistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinden ayrılmış ve Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olmuştur. 1936 yılında da Kazakistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti ve Kırgızistan Özerk Sosyalist Cumhuriyeti sırasıyla Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti haline gelmiştir (Jasutis, 2021).

1920 ve 1930'lu yıllarda yapılan ve toprak kullanımı, sulama imkanları, ekonomik kârlılık, etnografya, siyasi ve toplumsal çıkarlar gözetilerek, ancak etnik yapı göz ardı edilerek gerçekleştirilen yukarıda bahse konu toprak ve iç idari sınır düzenlemeleri, cumhuriyetler arasında gerginliklerin ve iç topraklar meselesinin de doğmasına yol açmıştır. Örneğin Taşkent'i hem Kazakistan hem de Özbekistan başkent olarak talep etmişlerdir. İdari sınırların yeniden düzenlenmesi, Oş (İngilizce Osh), Gülç (İngilizce Gulch), Çimbay (İngilizce Chimbay) bölgelerinde Özbek, Tacik ve Kırgız gruplar arasında çatışmalar yaşanmıştır. Amu Derya Nehri havasındaki Ürgenç (İngilizce Urgench) bölgesinde Özbek ve Türkmen gruplar arasında çatışmalar görülmüştür. Benzer şekilde, Pamir bölgesinde Tacikler ve Kırgızlar arasında, Mangışlak (İngilizce Mangyshlak) ve Krasno Vodstvo bölgelerinde ise Kazaklar ve Türkmenler arasında çatışmalar kaydedilmiştir. Semerkant ve Buhara'nın Özbekistan'a dahil edilmesi diğer bir gerginlik unsuru olmuştur (Jasutis, 2021: 78-79).

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, yukarıda izah edilen sınır düzenlemelerinden kaynaklanan sorunların giderilmesi amacıyla ülkeler diplomatik çabalar sarf etmişlerdir. Ancak Fergana Vadisi'ndeki çatışmaların önüne geçilmesi mümkün olamamıştır. Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan arasındaki bazı sınır bölgelerinde hudutların belirlenmesi amacıyla çekilen hatlar bazı evleri ikiye bölmüş, evin yarısı bir ülkede, diğer yarısı da diğer ülke topraklarında kalmıştır (Gabdulhakov, 2015). Bu üç ülke, bağımsızlıklarından sonra birbirleri arasındaki kara, deniz, hava, enerji ve su bağlantısallığını tedricen kaybetmişlerdir (Baizakova, 2017: 223).

Özbekistan ve Kırgızistan, 2017 yılında toprak değişimi temelinde görüşmeler gerçekleştirmişlerdir. Oş bölgesinde 2019 Eylül ayında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Buna göre, Kırgızistan 407 hektar araziye (Kerkidan su rezervuarı dahil) Özbekistan'a vermeyi kabul etmiştir. Karşılığında da Özbekistan'dan Aravan bölgesinde Gülbahar köyü yakınlarından aynı büyüklükteki araziye kendi topraklarına katmıştır. Kırgızistan, benzer bir beklentiyle 2019 Aralık ayında Tacikistan'la görüşmeleri (yeniden) başlatmıştır (Jasutis, 2021: 11). Esasen iki ülke, 2002 yılından itibaren bu sınır düzenlemelerine ilişkin görüşmeleri yapmaktadır (Silvan, 2021). Ancak Batken bölgesindeki iç topraklar bakımından bugüne kadar herhangi bir gelişme sağlanamamıştır.

Sınır meselelerinin halledilememesi, McGlinchey'e göre, Rusya'ya bir arabulucu olarak ilave nüfuz kazandırmaktadır (McGlinchey, 2021). Nitekim, bugün de sınır anlaşmazlıkların çözülmesi için Rusya zamanında yapılmış düzenlemelere ilişkin belgelere başvurulmaktadır. Bu belgeler, özellikle iç topraklar açısından değerli bilgiler içermektedir.

Bu noktada, iç topraklar konusunun daha ayrıntılı incelenmesi gerekmektedir.

“İç Topraklar” Tanımı ve Fergana Vadisi'ndeki Durum

“İç toprak” (İngilizce enclave) ve “dış toprak” (İngilizce exclave), hukuki statü yaratan kavramlardır. Bir devletin, başka bir devletin ülkesindeki topraklarıdır. Bu toprakların coğrafi konumlarına göre jeopolitik veya jeostratejik önem taşımaları mümkündür. Bir devletin (“A” diyelim), bünyesinde bulunan diğer devlete (“B” diyelim) ait toprak, A devleti bakımından bir iç toprak, B devleti bakımından ise dış toptaktır.

İç toprak ibaresinin, Latinlerin Fransızlara verdiği topraklara atıfla 13. yüzyıldan itibaren (“inclavatus” - in/en içinde; clavis ise anahtar anlamında) kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu ibareye, 14 Şubat 1526'da yapılan Madrid Antlaşması'nda da rastlanmıştır. İngilizce ve Almanca diplomatik yazışma dillerine ise 19. yüzyıldan itibaren girdiği tespit edilmiştir. 20. yüzyılda ise İsviçre'ye atıfla, savaş mağduru Avrupa'da barışın hüküm sürdüğü iç topraklar kullanılmıştır (Rozhkov-Yuryevsky, 2013: 114).

İç toprakların ve dış toprakların farklı coğrafi durumları vardır. İç topraklar bağımsız bir devlet de olabilir. Yarı-iç toprakların (İngilizce semi-enclave) denize veya göle kıyısı bulunabilir. Buradan dış dünyaya çıkışı olabilir. Dış topraklar ise mutlaka bir devlete ait toprak parçasıdır. Birden fazla devletin toprakları tarafından çevrelenmiş olabilir (Rozhkov-Yuryevsky, 2013: 116). Başka bir devletin ülkesinde bulunan iç topraklara “tam iç topraklar” (İngilizce complete enclaves) denir. Kırgızistan topraklarındaki Tacik Voruh iç toprağı bu bağlamda bir örnek teşkil eder.

İç topraklar konusunda, toprakları bünyesinde bulunduran devlet ile toprakların üzerinde egemen olan devlet arasındaki ilişkiler önem taşımaktadır. Evgeni Vinokurov tarafından geliştirilen bir teoriye

göre (a) iç topraklarda yaşayan halk, (b) iç toprakları bünyesinde bulunduran devlet ve (c) iç topraklar üzerinde egemen olan devlet arasında üçgensel bir ilişki mevcuttur (Gabdulhakov, 2015: 6).

Öte yandan, Orta Asya'daki iç topraklar konusuna ülkelerin genellikle beş nedenden ötürü önem verdikleri anlaşılmaktadır (Gabdulhakov, 2014: 2). İlk neden, iç toprakları kabul eden devletin bir eyaletinin ana yol güzergahlarında bulunması halinde devletler arasında gerginlik yaşanabilmektedir. İkinci neden, iç topraklarda yaşayan nüfusun etnik bileşimidir. Farklı etnik gruplardan oluşan iç topraklarda yaşanabilecek çatışmalar, etnik grupların mensup oldukları devletler arasında da gerginliğe neden olabilmektedir. Üçüncü neden, iç topraklardaki doğal kaynakların kullanım haklarıyla ilgilidir. Bu konuda net bir düzenleme yapılmamış olması halinde, örneğin bir nehir söz konusuysa (Voruh-Isfara Nehri gibi) memba ve mansap ülkeler arasında sıkıntılar yaşanabilmektedir. Dördüncü neden, üçüncü nedene bağlı olarak gelişen iç topraklardaki sosyoekonomik durumdur. İşsizlik dağılımında etnik gruplar arasında veya iç toprakların sınırlarındaki diğer devletin yerleşim merkezlerindeki halk arasında gelir dağılımında veya ekonomik imkanlar bakımından bir dengesizlik mevcutsa, ilgili devletler arasında keza sorunlu ilişkiler gelişebilir. Beşinci neden, iç toprakların tarihiyle ilgilidir. Sınırların ne şekilde çizilmiş olduğu, devletler arasındaki ikili ilişkilerin olumlu veya olumsuz seyrini etkileyebilir (Kırgızistan-Özbekistan ilişkilerinde iç topraklar bir iş birliği unsuru olurken, Kırgızistan-Tacikistan ilişkilerinde bir gerginlik kaynağıdır).

Fergana Vadisi'nde sekiz bölgede iç toprak bulunmaktadır. Yaklaşık 100 bin kişinin yaşadığı iç toprakların en büyükleri, Kırgızistan'daki Tacik iç toprakları olan Sarvak ve Voruh ile keza Kırgızistan'daki Özbek iç toprakları Soh ve Şahimerdan'dır. Fergana Vadisi'ndeki iç topraklara ilişkin güncel veriler şöyledir:

Tablo 1.

İç Toprak	Ülke	Yer	Nüfus	Etnik Yapı
Barak	Kırgızistan	Özbekistan	600	%100 Kırgız
Çonkara (Chonkara)	Özbekistan	Kırgızistan	0	Hayvancılık için kullanılan arazi
Zangail (Dzhangail)	Özbekistan	Kırgızistan	0	Hayvancılık için kullanılan arazi
Sarvak	Tacikistan	Özbekistan	400 – 2.500	%99 Özbek, %1 Tacik
Şahimerdan (Shakhimardan)	Özbekistan	Kırgızistan	5.000	%91 Özbek, %9 Kırgız
Soh (Sokh)	Özbekistan	Kırgızistan	25.000-70.000	%99 Tacik, %1 Kırgız
Voruh (Vorukh)	Tacikistan	Kırgızistan	10.000-30.000	%95 Tacik, %5 Kırgız
Kayragaç (Kayragach)	Tacikistan	Kırgızistan	150	%100 Tacik

Kaynak: (Shultz, 2021).

Fergana Vadisi'ndeki iç toprakların genellikle arazilerin konuşulan dile göre dağıtılmasıyla ortaya çıktığı düşünülmektedir. Örneğin, Barak köyünde ağırlıklı olarak Kırgızca konuşulduğundan, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne verildiği ileri sürülmektedir. Halbuki Barak, coğrafi olarak Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndedir. Şahimerdan, kültürel açıdan Özbek'tir ve Özbek idaresine verilmiştir. Soh'ta ise Tacik halkı yaşar. Tacik Özerk Sovyet Cumhuriyeti 16 Ekim 1929'a kadar Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine bağlıydı. Tacikistan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsü almıştır. İddialar, Soh'un tarımsal üretim nedeniyle Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne kiralandığı yönündedir (Gabdulhakov, 2015: 3). Özbekistan ve Kırgızistan, farklı Sovyet belgelerine atıfla Soh üzerinde hak iddia etmiştir. Kırgızistan ve Tacikistan arasında bugün 971 (resmî açıklamalara göre 975) kilometre uzunluğunda ortak sınır bulunmaktadır. 2022 yılı itibariyle sınırların yaklaşık %60'ı üzerinde mutabakat sağlanmıştır (Baizakova, 2017: 228). Kırgızistan resmî açıklamalarına göre 2022 yılı itibariyle 504 kilometre üzerinde mutabakata varılmıştır (Gupta, 2022). İhtilafli sınır bölgeleri Isfara Nehri'nin suladığı vadi bölgesindedir. Arynova ve Schmeier'in Kurmanalieva ile Holiki&Rahimov'dan aktardığına göre, sınır ihtilaflarının kökeninde, Özbekistan ve Tacikistan hükümetlerinin farklı haritaları dayanak almaları yatmaktadır. Tacikistan'ın temel aldığı 1928 yılındaki bir haritaya göre, Voruh ve Mücavir bölgeleri Tacikistan'a aittir ve hiçbir zaman bir iç toprak olmamıştır. Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne kiralanmıştır (Arynova, Schmeier, 2021: 9).

1940'larda yedi yıllık bir süre içinde Voruh iç toprakları Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nden Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne geçmiştir (Shultz, 2021). Nitekim, 1950'li yıllardaki haritaların ise, Voruh'un Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde bir iç toprak olduğunu gösterdiği bildirilmekte olup, Kırgızistan bu nedenle 1958-59 ve 1989 haritalarının esas alınarak sınırların yeniden belirlenmesini talep etmektedir. Tacikistan, bahse konu belgelerin onaylanmadığını belirterek, hukuken geçerli olmadığını ve dolayısıyla sınır görüşmelerine dayanak teşkil etmeyeceğini bildirmektedir (Arynova, Schmeier, 2021: 99).

Fergana Vadisi'ndeki temel sorunlardan birisi, Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra, Sovyetlerin elindeki geniş çiftliklerin ve meraların da akıbetinin belirsiz hale gelmesidir. Çiftlikler ve meralar ailelerin büyüklüğüne göre bölüştürülmüştür. 1924-1991 arasında Tacikistan Sovyet yönetimi, "Sovyet dayanışmasıyla" Fergana Vadisi'ndeki bazı dağlık bölgeleri hayvanların otlatılması amacıyla Kırgız Sovyet yönetimine tahsis etmiş veya kullanım hakkı (lease) vermiştir. Bu bölgelere Kırgız aileler yerleşmeye başlamıştır (Baizakova, 2017: 223). Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettikten (1991) sonra ise bölüştürülen toprakların özelleştirilmesi uygulaması başlatılmıştır. Tacikistan'da ise bu süreç 1999'da uygulamaya konulmuş, bu tarihe kadar topraklar devletin mülkiyetinde bulunmuştur. 2009 yılında Kırgızistan yeni bir Kırsal Arazi Kanunu kabul etmiş, Kırgız meralarının yabancılar tarafından kullanılmasını ve kiralanmasını yasaklamıştır. Bu kanun hem Kırgız topraklarını kullanan Tacikleri hem de topraklarını kiraya veren Kırgızları mağdur etmiştir. Toplumsal gerginlikler baş göstermiştir (Arynova, Schmeier, 2021: 14). Ticaret Samarkandik (İngilizce Samarkandyk), Çorkuh (İngilizce Chorkukh) ve Şurab (İngilizce Shurab) köylerinin bulunduğu bölgelerde olumsuz etkilenmeye başlamıştır (Baizakova, 2017: 229).

Kırgızistan ve Tacikistan, bugün düşük Gayri Safi Milli Hasılaya (GSMH) sahip ülkelerdir (2022 verilerine göre, Kırgızistan 10,9 milyar ABD Doları; Tacikistan 10,5 milyar ABD Doları) (Dünya Bankası, 2022). Her iki ülke de yoğun olarak hayvancılığa bağımlı bir ekonomik yapıya sahip olduklarından, meralar ve tarım arazileri stratejik değerdedir. Su kaynaklarına hakimiyet hem tarımsal arazinin sulanması hem de enerji üretimi bakımından önem taşımaktadır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya Cumhuriyetleri 1992 yılında imzaladıkları Alma-Ata Anlaşmasıyla su yönetimi konusunda Sovyet döneminde belirlenen statükonun muhafaza edilmesini kararlaştırmışlardır. Buna göre, memba ülkeler (İngilizce upstream) ülkeler olan Kırgızistan ve Tacikistan kış aylarında su rezerve edecekler ve tarım üretimi döneminde mansap (İngilizce downstream) ülkeler olan Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'a su vereceklerdir. Karşılığında da enerji üretimi için bu ülkelerden yakıt alacaklardır. Kırgızistan ve Tacikistan kış aylarında enerji kesintileri yaşadıklarından, su yönetimini değiştirmişler ve nehirler üzerinde hidroelektrik santrali kurmuşlardır (Arynova, Schmeier, 2021: 3).

Isfara Nehri, bu bağlamda önemli bir konumdadır. Siriderya Nehri'nin Fergana Vadisi'ndeki önemli bir koludur. Fergana Vadisi'nde 3240 kilometrekarelik bir ovayı sulamaktadır. Kırgızistan'ın Aksu buzullarından doğmaktadır. Siriderya'nın Fergana Vadisi'nden çıkışında en yüksek debisine

(Muhammedcanov, 2009) katkıda bulunmakta, Voruh iç topraklarından geçerek, Tacikistan'a ulaşmaktadır. Voruh'a bitişik Kırgız topraklarında 1970'li yıllarda yapılan, 90 milyon m³ su tutma ve 9 bin hektar araziye sulama kapasitesine sahip Tortkul rezervuarını doldurmaktadır. Isfara Havzasındaki nüfusun %74,3'ü bu nehrin suladığı tarım topraklarından geçimini sağlamaktadır. 11 Nisan 1980 yılında Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında imzalanan SSCB Fergana Vadisi Su Kaynakları Dağıtım Protokolüne göre, bu ülkeler Isfara suyundan sırasıyla %55, %33 ve %8 oranında yararlanacaklardır. Bilimsel çalışmalar, Isfara Nehri'nin su debisinde veya Tortkul rezervuarının su depolamasında herhangi bir azalma olmadığını, bölgedeki su kaynaklı sorunların kötü yönetimden kaynaklandığını ortaya koymaktadır. Nitekim Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra sulama sistemlerinin ihtiyaç duyduğu bakım-onarım çalışmalarının ve gerekli yatırımların yapılmadığı anlaşılmaktadır (Arynova, Schmeier, 2021: 4-8).

Kırgızistan ve Tacikistan arasında sınırların tespiti amacıyla 2000 yılında bir hükümetler arası komisyon kurulmuştur. Ancak, özellikle Voruh bölgesinde sınır çatışmaları ve gerginlikler bitirilememiştir. 2000'li yılların başında, Kırgızistan ihtilaflı bölgelerde ikamet eden Tacik nüfusu Kırgız vatandaşlığına geçmeleri için zorlamıştır. 800'ün üzerinde Tacik aile Kırgız vatandaşı olmuştur. Negmatullo Mirsaidov'a göre, Kırgızistan, sınır tespitinde avantaj sağlaması bakımından Kırgız vatandaşlarının bulunduğu bölgelerin Kırgızistan'a ait olacağı savıyla hareket etmiştir (Baizakova, 2017: 229).

Bu noktada, her iki ülkedeki iç siyasete de kısaca değinmekte fayda vardır. Kırgızistan lideri Sadır Caparov henüz Kırgızistan'da iç istikrarı sağlayamadığı bir dönemde, Tacikistan'la olan sınır sorunları ülkedeki otoritesi bakımından bir sınama teşkil etmektedir. Bu nedenle Kırgızistan Hudut Muhafaza Birimlerinin teçhizat bakımından güçlendirilmesi amacıyla adımlar atmıştır. Tacikistan lideri İmamali Rahman ise, meselelere milliyetçilik açısından yaklaşmaktadır. Sınır müzakerelerinde Kırgız tarafına ödünler vermesi, yönetimi bakımından bir zayıflık göstergesi olarak yorumlanabilmektedir (Gupta, 2022).

Fergana Vadisi'nin iki önemli ülkesi olan Özbekistan ve Kırgızistan ise sınır ihtilaflarına ilişkin görüşmelerinde ilerleme kaydetmiştir. 1996 yılında iki devlet arasında imzalanan Ebedi Dostluk Antlaşması'nın bu süreçte şüphesiz önemi vardır. Diğer bir teşvik edici gelişmenin ise, 1999 Şubat ayında Taşkent'te vuku bulan saldırıların faillerinin ihtilaflı sınır bölgelerinden sızmış olmalarına dair bilgiler üzerine, sınırların daha iyi kontrol altına alınması amacıdır (Gabdulhakov, 2015: 7). Geline aşamada, 2017 yılında iki ülke arasında sınır bölgelerindeki kontrol noktaları kaldırılmıştır. Çalışmamızın önceki bölümünde de belirtildiği üzere, Batken'deki Oş bölgesinde 2019 Eylül ayında toprak takası yapılmıştır.

Voruh İç Toprakları ve Çatışmalar

Günümüzde Fergana Vadisi'ndeki gerginliklerin "sistemik nedenleri" arasında, bağımsızlık sonrasında iç sınırların aniden uluslararası sınır olması ve eskiden kolay olan sınır geçişlerinin zorlaşması; nüfus artışı, iklim değişikliği, su ve toprak kaynaklarının kısıtlı olması sayılmaktadır (Jasutis, 2021: 82-83). Bu nedenlerin kökenleri ise SSCB dönemine kadar uzanmaktadır. Voruh iç toprakları bu bağlamda önemli bir saha çalışması örneği teşkil etmektedir.

Isfara eski başkanı Mirzosharif Islomidinov'a göre (Nadirov, 2021), Isfara ve Batken bölgelerindeki sınırlar ilk kez Komünist Parti Merkez Komitesi tarafından 1924 yılında tespit edilmiştir. Bu bölge, Rusya Federasyonu bünyesindeki Kara-Kırgız Özerk Bölgesinde yer almaktadır. Anılan dönemde Voruh bir iç toprak değildir. Voruh içinde bir karayolu geçmekte ve bölgeyi Isfara bölgesine bağlamaktadır. Voruh'un iç topraklar olmadığına dair diğer bir belge ise, SSCB Merkez Yürütme Komitesi'nin 4 Mayıs 1927 tarihinde aldığı karardır. Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti de bu karara atıfla, 23 Mayıs 1927 tarihli ve 15/4 sayılı kararı almıştır. SSCB Merkez Yürütme Komitesi'nin mezkûr kararı, ayrıca, Kırgız Merkez Seçim Komitesi Başkanlığı'nın 7 Haziran 1927 tarihli ve ASSR-27 sayılı kararında da yer bulmuştur. Islomidinov'a göre tüm bu kararlar, Voruh'un bir iç toprak değil, Isfara bölgesine ait olduğunu göstermektedir. Öte yandan, SSCB Halk Komiserleri Konseyi'nin 1947'de Özbek ve Kırgız Cumhuriyetleri arasındaki iç sınırların belirlenmesine dair değerlendirmesi sonucunda kabul edilen ve Sovyet Kartografi Genel Müdürlüğü'nün de atıfta bulunduğu haritaya göre Voruh ve etrafındaki bölge Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne aittir.

1950’li yıllarda, Tortkul kanalı ve su rezervuarının inşası planlanmıştır. Bazı bölgelerde, kanaldan çıkan su yollarının Isfara bölgesinden geçmesi öngörülmüştür. Kırgız tarafı bu hususun ele alınması için bir Eşitlik Komisyonu (İngilizce Parity Commission) kurulmasını önermiştir. Komisyon, Isfara bölgesindeki binlerce hektar arazinin Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyet’ine devrini önermiştir. Karşılığında, Kırgız tarafı Tortkul rezervuarının Cumhuriyetlerin müşterek tesisi olarak kullanımını ve Isfara bölgesindeki 3500 hektar arazinin sulanmasını kabul edecektir. Tacik Sovyet Sosyalist Yüksek Konseyi Başkanlığı, Eşitlik Komisyonunun söz konusu raporunu kabul etmemiştir. Tacik makamları bu nedenle bahse konu düzenlemeyi onaylanmadığından, hukuki açıdan geçerli olmadığını ileri sürmektedir. Ancak Kırgız tarafı raporu tek taraflı onaylamış ve haritaları buna göre değiştirmiştir. Tacik tarafı, rapor kendileri tarafından onaylanmadığından, Sovyet Kartografi Genel Müdürlüğü tarafından SSCB haritalarını değiştirme cihetine gitmemiştir. 1960’lı yıllarda inşa edilen Tortkul rezervuarı, Tacikistan topraklarında gösterilmiştir (Nadirov, 2021).

1963 yılında, Voruh Köy Konseyi’ne bağlı “Pravda” Kolhozu, SSCB Su Kaynakları Bakanlığı’nın desteğiyle Isfara nehrinin sol cenahında 10 yıl içinde 700 hektar tarım arazisi geliştirme çalışmasına başlamıştır. Bu çerçevede, kanallar, yollar, bahçeler yapılmış, Kırgız tarafı bu süre zarfında sessiz kalmıştır. Ancak, 1974 yılına gelindiğinde Kırgız tarafı bu topraklar üzerinde hak iddia etmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren de gerginlikler baş göstermiştir. 31 Aralık 1974 günü bir grup Kırgız Voruh sakinlerine silahlı saldırıda bulunmuştur. SSCB Başsavcılığı olaya müdahale etmiştir. Uzun süren davalar sonucunda, SSCB yetkilileri bu toprakların bir bölümünün Batken’e (Kırgızistan) devrine karar vermiştir. Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yönetimi bu kararı kabul etmiş, 300 hektar tarım arazisi Kırgız tarafına tahsis edilmiştir. Aksay köyü bu şekilde kurulmuştur (Nadirov, 2021).

13 Haziran 1989 tarihinde, Isfara Nehrinden su kullanımı düzenlemeleri Kırgız tarafınca ihlal edildiği gerekçesiyle bölgede bir başka silahlı çatışma yaşanmıştır (SSCB Su Yönetimi Bakanlığı’nın düzenlemelerine göre, Kırgız tarafının her yıl 1 Nisan-1 Haziran döneminde günlük su akışından %2 pay alması öngörülmüştür). BM, esasen Kırgızistan’ın güney bölgelerinde içme suyu, sulama suyu konularında çiftçiler arasında bir rekabet bulunduğunu rapor etmektedir (Jasutis, 2021: 8).

Kırgız Samarkandek köyündeki 3000 kişinin Tacik Hoca Alo (İngilizce Khojai Alo) köyüne saldırdığı, 13-14 Temmuz 1989 tarihlerinde Tacik tarafından iki kişinin öldüğü, 24 kişinin yaralandığı raporlanmıştır. Bunun üzerine, Voruh, Çorkuh ve Sur yerleşim bölgelerinde olağanüstü hâl ilan edilmiştir. SSCB yönetimince bir diğer Eşitlik Komisyonu kurulması kararlaştırılmıştır. Komisyon, Voruh etrafında 68 hektar büyüklüğünde dağlık arazinin ve Hoca Alo bölgesindeki 18 hektar henüz ıslah edilmemiş arazinin Tacik tarafına verilmesini önermiştir. Voruh tarafınca geri alınmak istenen Isfara ve Çorkuh köyünün (nehir) memba bölgelerine dair sorunun çözümü ise ertelenmiştir (Nadirov, 2021). Böylece, kökleri SSCB’ye uzanan bir sınır ihtilafı, 1991 bağımsızlık sonrası döneme devredilmiştir.

Voruh, Kırgızistan’ın Leilek ve Batken bölgelerinin ortasında yer almaktadır. 2000 yılında Kırgız hükümeti, bu iki bölge arasında bağlantısallık kurmak amacıyla Samarkandik köyü ile Batken bölgesini birbirine bağlayacak yolun Voruh bölgesinden bir koridor şeklinde geçişine izin vermesini talep etmiştir. Tacikistan makamları, 2007 yılında bu yolun Voruh’un 272 metrelik bölümünden geçmesine, bu bölümün 49 yıllığına kiralanması koşuluyla müsaade etmiştir. Kırgız tarafı bu bölümde yol inşaatını yapmıştır. Tacikistan’ın bu izni, Kırgız tarafına verilen bir taviz olarak değerlendirilmiştir. Nitekim Kırgızistan bilahare, kısmen Voruh sınırlarından geçen Batken-Aksay-Tamdik karayolu inşaatına başlamıştır.

27 Nisan 2013 tarihinde meydana gelen gerginlikler, bölgedeki Kırgız ve Tacik halk arasında fiziki saldırı, taşıtlara zarar verilmesi ve rehine olaylarıyla sonuçlanmıştır. İki ülke makamları bir araya gelerek çatışmaları yatıştırmıştır (Shultz, 2021). Kırgız tarafı bir bölümü Voruh’tan geçen 17 kilometrelik karayolunun inşaatına devam ederken, Voruh sakinleri karayolunda çalışan işçileri engellemişlerdir. Voruhluların iddialarına göre, kendi bölgelerinden geçecek karayolunun her iki tarafı dikenli tellerle çevrilecek olup, hayvanlarını otlatmaları mümkün olmayacaktır (IWPR, 2013).

11 Ocak 2014 tarihinde bölgede çıkan gerginlikler ise görünürde yine yol yapımıyla alakalı olmuştur. Kırgız tarafının Aksay-Tamdik çevreyolu inşaatının bir bölümünün Voruh topraklarından geçtiğini ileri süren Voruhlular, yol işçilerini engellemişlerdir. Tacikistan, yolun geçeceği bazı bölümlerin Voruh iç topraklarına ait olduğu yolundaki tutumu desteklemiştir (RFE, 2014). Kırgızistan

Duşanbe'deki Büyükelçisini istişareler için merkeze çağırmıştır. Kırgız tarafı, çatışmalarda Taciklerin ağır silahlar ve roketlerle atılan bombaları kullandığını ileri sürmüştür (Gabdulhakov, 2015: 4). Tacikistan Başbakan Yardımcısı Murodali AliMardon ve Kırgızistan Başbakan Yardımcısı Abdyrakhman Mamataliev 11 Temmuz 2014 tarihinde Tacikistan'ın Kayrakkum şehrinde bir araya gelmiş ve olayların ortak bir komisyon tarafından inceleneceğini duyurmuşlardır (UNHCR, 2014).

2015 Ağustos ayında benzer olaylar vuku bulmuştur. Kırgız Hudut Muhafızları Tacik tarafından bir saldırı olacağı varsayımıyla ateş açmış ve iki Tacik vatandaşı yaralanmıştır. Kırgız ve Tacik makamları arasında 2015 yılında yapılan görüşmeler sonucunda, Kırgızistan Tacikistan'a ihtilafli bölgede 12 hektarlık bir arazi takası yapılmasını önermiştir. Tacik tarafı bu öneriyi değerlendireceğini bildirmiştir. Her iki taraf bazı binaların, köylerin ve mücavir arazilerin değişimini de görüşmeye başlamıştır. Öneri paketinde, sınır bölgesinde takas yapılan topraklarda yaşayanlara vatandaşlık verilmesi de yer almıştır. Pakete ilişkin görüşmeler bir sonuç vermemiştir. 27 Nisan 2016 tarihinde Voruh sakinleri Aksay-Tamdik karayolu çalışanlarına yeniden saldırmıştır. Gerekçe aynıdır: Yol, Voruh sınırlarını ihlal etmektedir. Saldırganlar iki Kırgız kamyon şoförünü rehlin almışlar ve iş makinalarına zarar vermiştir. Çatışmaya yaklaşık 1000 kişinin katıldığı bildirilmiştir (Baizakova, 2017: 229-230).

13 Mart 2019 tarihinde, (toplam 24,5 kilometre olan) Aksay-Tamdik yol inşaatının yeniden başlaması üzerine Aksay köyü yakınlarında bir başka çatışma patlak vermiştir. Bunun üzerine, Voruh sınırındaki Kırgız köylüler Tacikistan'ın Isfara bölgesinden Voruh'a giden yoldaki trafiği engellemiş; misilleme olarak Tacik tarafı Batken-Leilek yolundaki trafiği kesmiştir). Kırgızistan Devlet Başkanı Sooronbay Ceenbekov ve Tacikistan Devlet Başkanı İmamali Rahman bir telefon görüşmesi yapmış ve çatışmaların nedenlerinin incelenmesini, tekrarlanmamasını ve sınırların belirlenmesini teminen ortak bir komisyon kurulmasını kararlaştırmışlardır. İki devlet başkanı, komşu iki ülkenin barış ve dostluk içinde yaşamaları gerektiğinin önemine işaret etmiştir (CABAR, 2019).

Devlet başkanlarının 2019 tarihindeki mutabakatına rağmen, 28-29 Nisan 2021 tarihinde bölgede en kanlı çatışmalar meydana gelmiştir. Hudut Muhafız Birlikleri ve askeri unsurlar çatışmalara müdahil olmuşlardır (Silvan, 2021). Kırgız tarafında 31 (diğer bazı kaynaklara göre 36) kişi ölmüş, yaklaşık 10.000 kişi tahliye edilmiştir (BBC, 2021). Tacik tarafında ise 19 kişinin öldüğü bildirilmiştir (Gupta, 2022). Tacik şoförler, olayı anlatırken herhangi bir güvenliklerinin bulunmadığını belirtmektedir (Aripov, 2021). Bu defa yaşanan çatışmaların temelinde, 2021 Mart ayında yapılan toprak takası görüşmelerine tepki gösterilmesi ve sonrasında da Golovnoy su rezervuarından Kırgızların kaçak su kullanımına dair iddialar ile kaçakçıların tespit edilmesi amacıyla Tacik tarafının tesise güvenlik kameraları yerleştirmesine tepkiler yer almıştır (Putz, 2021). Tacik tarafı ayrıca, Golovnoy su rezervuarının Kırgız tarafınca kontrol altına alınmak istendiğini öne sürmüştür (McGlinchey, 2021).

Her iki Devlet Başkanı yeniden görüşmüşlerdir (Kırgızistan tarafında yeni Devlet Başkanı Sadry Caparov vardır). Bu defa basına konuşan Tacikistan Devlet Başkanı, bundan böyle toprak takasının söz konusu olmayacağını bildirmiştir (Novastan, 2021). Çatışmaların durdurulması kararlaştırılmıştır (Khovar, 2021). Sorunların barışçıl yollardan çözülmesi çağrısında bulunulmuştur (EuroAsia Net, 2022). 3 Mayıs 2021 günü taraflar kendi sınırlarına çekilmişlerdir.

22 Ocak 2022 tarihinde sınırda yeni çatışmalar yaşanmış ve en az bir kişinin öldüğü rapor edilmiştir (EuroAsia Net, 2022). 14 Eylül 2022 günü bir başka çatışma vuku bulmuştur (Crisis 24, 2022). Bu defa, Kırgızistan tarafından insansız hava araçlarının kullanıldığı (EuroAsia Net, 2022) ve bu ülkenin sivil altyapıyı hedef aldığı ileri sürülmüştür (Singh, 2023). İki ülke Devlet Başkanları yeniden görüşmüş ve hudutların belirlenmesine dair müşterek komisyonun çalışmalarını yoğunlaştırması talimatı verilmiştir (Gupta, 2022).

Hudutların belirlenmesine dair resmi görüşmeler, 2023 yılında da devam etmiştir. Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki 975 kilometrelik sınırın 664 kilometresi üzerinde mutabık kalındığı iki ülke Devlet Başkanları tarafından açıklanmıştır (Chynybaeva, 2023).

Yukarıda özetlenen gelişmeler, Mustafa Uluçakar ve Ali Çağlar'ın Rambotsham ve diğerlerinden aktardığı uzlaşmazlıktan çatışmaya giden sürecin tüm aşamalarını kapsamaktadır. Nitekim, tarafların çıkarları su paylaşımı ve karayolunun geçeceği karayolunun güzergahı bakımından ayrılmış, ayrılan bu çıkarlar birbirlerine çelişki oluşturduğunda görüşmeler başlamış, ancak uzlaşma sağlanamadığından

zaman içinde Aksay köyü ve Voruh ahalisi arasında kutuplaşma başlamış ve bilahare şiddet olayları yaşanmıştır. Keza Uluçakar ve Çağlar'ın Wilmot ve Hocker'den aktardığı, kıt kaynaklar konusunda karşıt algılar edinen birbirine bağımlı iki grubun içinde bulunduğu uzlaşmazlık ve çatışmaya Voruh'taki mücadele bir örnek teşkil etmektedir (Sahı, Çelik, 2022).

Bölgeden Bakış Açıları

Fergana Vadisi'nde sınır çatışmalarından kaynaklanan istikrarsızlık ortamı, bölge ülkeleri tarafından da yakından takip edilmektedir. Bölgenin ticaret yollarının üzerinde bulunmasının yanı sıra önemli bir tarımsal üretim merkezi olmasının bölgesel yansımaları kaçınılmaz hale getirmektedir.

Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) ve Rusya, Orta Asya'da istikrarsız bir ortamdan zarar görecektir. Öte yandan, her iki ülkenin Rusya'da çalışan binlerce vatandaşı vardır. Rusya ve ÇHC, Orta Asya ülkelerine ikili planda güvenlik garantisi verebilecek bir stratejiye sahip değildir (Singh, 2023). Kırgızistan ve Tacikistan arasındaki sınır çatışmalarında askeri bir cepheleşmeden kaçınılmasını isteyen Rusya, soruna acil ve barışçı bir çözüm bulunmasını istemiştir. Rusya'nın istikrarın tesisi için gerekli desteği sağlamaya hazır olduğu ifade edilmiştir. Rusya, arşivlerinde henüz incelenmemiş bazı haritaların bulunduğunu ve sorunların halli için bu haritalara başvurulabileceğini açıklamıştır (Chynybaeva, 2023).

ABD Dışişleri Bakanı Anthony Blinken, Tacikistan Dışişleri Bakanıyla 17 Eylül 2022 tarihinde yaptığı görüşme sonrasında, Tacikistan ve Kırgızistan arasında ateşkes imzalanmış olmasından memnuniyet duyduğunu ifade etmiştir. Bunun devamını dilemiştir (Singh, 2023). ABD'nin bu bölgedeki çatışmaları Rusya'nın müdahil olup olmama durumuna göre değerlendireceğini söylemek mümkündür.

Kırgızistan ve Tacikistan, Kolektif Güvenlik Antlaşması Teşkilatı (İngilizce Collective Security Treaty Organization-CSTO) üyesidir. Teşkilat, iki ülke arasındaki sınır ihtilaflarına ilişkin olarak tarafsız bir tutum sergilemiştir. Ancak, 2022 yılındaki çatışmaların sonlandırılmasına yönelik olarak diplomatik arabuluculuk önermiştir (Silvan, 2021).

Bölgedeki durum, Kırgızistan'ın üye olduğu, Tacikistan'ın ise üye olmadığı Türk Devletleri Teşkilatı – TDT (İngilizce Organization of Turkic States-OTS) tarafından da izlenmektedir. Nitekim Kırgızistan Dışişleri Bakanı Ruslan Kazakbaev, Antalya Diplomasi Forumu marjında 18 Haziran 2021 tarihinde Türk Devletleri Teşkilatı Genel Sekreteri Baghdad Amreyev'le bir görüşme yapmış ve Tacikistan sınırında yaşanan olaylar hakkında TDT Genel Sekreteri'ne bilgi vermiştir. Genel Sekreter, Kırgızistan'ın soruna adil ve kalıcı bir çözüm bulunmasına yönelik gayretlerini desteklediğini, Teşkilata üye ülkelerin çatışmadan zarar gören yerlerdeki sosyal ve kültürel mekânların rehabilitasyonu için gerekli desteği sağlayacağını bildirmiştir (OTS, 2021).

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında hukuken sona ermesinden sonra bağımsızlığını ilan eden Orta Asya Cumhuriyetlerinin sınırları konusu, bölgede bir istikrarsızlık unsuru olmaya devam etmektedir. Bu durum, Orta Asya ülkeleri arasındaki iş birliğini olumsuz etkileme potansiyeli taşımaktadır. Bölgesel açıdan bakıldığında, ticaretin engellenmesi, doğal kaynaklardan istifade edilememesi, enerji tedarikinde güvensizlik, sosyoekonomik gerileme, terörün melce bulması ve uluslararası yatırımların çekilemediği bir ortamın oluşması söz konusu olabilir.

Kırgızistan topraklarındaki Tacik iç toprağı Voruh bölgesindeki ihtilaflar ve silahlı çatışmalar, birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Maddi zararın yanı sıra bölge insanında umutsuz bir bekleyişe yol açmıştır. Ayrıca, Kırgızistan'ın Duşanbe'deki Büyükelçisini Voruh'daki olaylar nedeniyle merkeze çağırması, iki ülke arasındaki siyasi krizin alametidir.

Çalışmamızda incelendiği üzere, bu durumun tarihsel nedenleri sarihtir: Fergana Vadisi'nde Sovyetler Birliği dönemindeki tarım, sulama ve etnik kökene dayalı yerleştirme politikaları, bağımsızlık sonrası dönemde adeta sorun üretici bir ortam yaratmıştır.

Ancak, bölgede sorunların barışçıl yöntemlerle halledilmesi bakımından olumlu örnekler de mevcuttur: Kırgızistan ve Özbekistan, sınır ihtilaflarını çözüme konusunda önemli mesafe katetmiştir. Oş'a ilaveten, Soh bölgesindeki düzenlemelere ilişkin olarak 1 Nisan 2021 tarihinde imzalanan anlaşma, iki ülke arasındaki olumu ilişkilere yeni bir ivme katmıştır (Tolipov, 2021).

Voruh iç topraklar sorunu, teorik açıdan bakıldığında “uzlaşmazlıktan” “çatışmaya” evrilmiş bir örnek olay olarak da incelenebilir. Nitekim Çağan'ın incelediği teorik çerçeve bakımından, Voruh'ta taraflar arasında var olan karşılıklı görüş ve taleplerin uzlaştırılmaması bilahare silahlı çatışmalara neden olmuş, taraflar diyalog yolunu seçmiş, ortak bir komisyonda görüşmeleri ilerletmiş ve uzlaşmaya barışçıl yöntemlerle varılması sürecini başlatmıştır. Sürecin sonunda herhangi bir uzlaşma sağlanamaması halinde, bir tahkime veya Uluslararası Adalet Divanı'na başvurulup başvurulmaması konusunda ise bu aşamada herhangi bir veri bulunmamaktadır. Bu bağlamda dikkat çekilmesi gereken bir husus, Sovyetler Birliği döneminde merkezi otoritenin müdahalesiyle büyük çaplı silahlı saldırıların önlenmiş olması; Sovyetlerin dağılmasından sonra ise uzlaşmanın silahlı çatışma boyutu kazanmasıdır. İhtilafların çözümünde uluslararası yapının değişmesi de rol oynayabilmektedir (Çağlar, Uluçakar, 2022: 9-24).

Kırgızistan ve Tacikistan arasında Voruh iç topraklarına dair sınır düzenlemelerinden kaynaklanan ihtilafın çözüm sürecine ilişkin olarak aşağıdaki önerilerde bulunmak mümkündür.

İlk olarak, iki ülke arasında devlet başkanları düzeyinde bir ortak siyasi iradenin ortaya konulması ve sürdürülmesi gerekir. Her iki tarafta yapılacak tek taraflı veya müşterek çalışmalar, bu ortak iradenin tezahürü şeklinde gerçekleşmelidir. Ortak siyasi iradenin bulunmadığı bir ortamda çalışmaların ilerlemesi mümkün görünmemektedir. İkinci olarak, çatışma vuku bulması halinde, 2000-2022 döneminde görüldüğü üzere çabucak şiddetlenebilecek olayları acilen yatıştırarak ve iletişimi derhal sağlayacak üst düzey bir mekanizmanın kurulması düşünülebilir. Bu iletişim kanalı, bölgedeki yetkililerin kararlarına derhal nüfuz edebilecek şekilde tasarlanmalıdır.

Üçüncü olarak, iki ülke arasında bir toprak takası yoluyla sorunların çözümlenmesi cihetine gidilmesi halinde, takası evlerinden ayrılmak zorunda kalabilecek halkın yeniden yerleşimini finanse edecek, her iki tarafın da katkıda bulunacağı bir ortak fonun kurulması düşünülebilir. Uluslararası destek alınabilir. Fonun bölge halkına iyi izah edilmesi gerekir. Bölge halkıyla istişare yapılması ve atılacak her bir adım için mutabakatlarının alınması elzemdir. Yer değiştirme zorunlu olmamalıdır. Bölgede kalmak isteyenlere, vatandaşlık dahil, her türlü medeni ve sosyal haklar tanınmalıdır.

Dördüncü olarak, su kullanımı konusunda, memba ve mansap ülkelerin ihtiyaçları bilimsel yöntemlerle tespit edilerek ve Sovyetler Birliği dönemindeki mekanizmalar da dikkate alınarak, yeni bir teknik düzenleme yapılması öngörülebilir.

Beşinci olarak, sınır bölgelerinde insan ve taşıt geçiş düzenlemeleri kolaylaştırılmalıdır. Sınırların yeniden belirlenmesi halinde, her iki tarafta kalabilecek aileler için serbest geçiş mümkün kılınmasının yanı sıra bölgesel ekonomik kalkınmanın sağlanması amacıyla bölge halklarının da muayyen idari düzenlemelerle hareketliliği (günübirlik seyahatlerde vize muafiyeti gibi) mümkün olduğu ölçüde kolaylaştırılmalı, bürokratik formaliteler asgariye indirilmelidir.

Son olarak, uzlaşmanın barışçıl yöntemlerle sağlanamaması ve çatışmaların artması halinde, iki ülkenin de ortak siyasi irade göstermeleri durumunda, çatışmaların çözümü konusundaki uluslararası mekanizmalara (Çağlar, Uluçakar, 2022: 179-200) başvurulması düşünülebilir.

Kaynaklar

Aksakal, H. (2009). “Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası”. *Karadeniz Araştırmaları*. 6 (21).

Aripov, A. Roads And Water: What The Tajik Exclave Of Vorukh Wants After Tajikistan's Border Clashes With Kyrgyzstan, <https://en.currenttime.tv/a/roads-and-water-what-the-tajik-exclave-of-vorukh-wants-after-border-clash-with-kyrgyzstan/31242438.html>. (e.t.: 7 May, 2021).

Arynova A.; Schmeier S. (2021). Conflicts over water and water infrastructure at the Tajik-Kyrgyz border, <https://waterpeacesecurity.org/files/68>.

Baizakova, Z. Border Issues in Central Asia: Current Conflicts, Controversies and Compromises, <https://unisci.es/wp-content/uploads/2017/11/UNISCIDP45-9ZHULDUZ.pdf>. (e.t.: October, 2017).

BBC. Deadly fighting on Kyrgyzstan-Tajikistan border kills at least 31. (e.t.: 30 April, 2021). <https://www.bbc.com/news/world-asia-56940011> (e.t.: 10 Kasım, 2023).

Beissinger, M. R. (2011). Beyond the Nationalities Question? *Problems of Post-Communism*, 58:4-5, 35-45, DOI: [10.2753/PPC1075-8216580403](https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216580403). (e.t.: 8 December, 2014).

Central Asia Bureau for Analytical Reporting (CABAR). The Road of Contention. The Authorities of Kyrgyzstan and Tajikistan Begin Negotiations After a Border Conflict, <https://cabar.asia/en/the-road-of-contention-the-authorities-of-kyrgyzstan-and-tajikistan-begin-negotiations-after-a-border-conflict> (e.t.: 14 March, 2019).

Chynybaeva B. Kyrgyz Official Ignites Controversy On Anniversary Of Deadly Clashes On Border With Tajikistan, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-tajikistan-border-clashes-anniversary-controversy-tashiev/32599893.html> (e.t.: 19 September, 2023).

Crisis 24. Kyrgyzstan, Tajikistan: Border guards exchange fire near Vorukh exclave, <https://crisis24.garda.com/alerts/2022/09/kyrgyzstan-tajikistan-border-guards-exchange-fire-near-vorukh-exclave-sept-14> (e.t.: 14 September, 2022).

Çağlar, A.; Uluçakar, M. (2022). *Uluslararası Çatışma Çözümü ve Barışın Tesisi*. Ankara: Nobel Yayınları.

Dünya Bankası. Dünya Bankası 2022 verileri, <https://www.worldbank.org> (e.t.: 12 Kasım, 2023).

EuroAsia Net. Kyrgyzstan, Tajikistan exchange sustained fire in remote border location, 14 September 2022, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-tajikistan-exchange-sustained-fire-in-remote-border-location> (e.t.: 11 Kasım, 2023).

EuroAsia Net. Kyrgyzstan, Tajikistan: Portrait of destruction emerging after a day of fighting, 30 April 2021, <https://eurasianet.org/kyrgyzstan-tajikistan-portrait-of-destruction-emerging-after-a-day-of-fighting> (e.t.: 12 Kasım, 2023).

EuroAsia Net. Tajikistan, Kyrgyzstan: Troops engaged in sustained gun battle along contested border, 27 January 2022, <https://eurasianet.org/tajikistan-kyrgyzstan-troops-engaged-in-sustained-gun-battle-along-contested-border> (e.t.: 11 Kasım, 2023).

Fitzpatrick, S. (2022). *Kısa SSCB Tarihi*. İstanbul: Say Yayınları.

Gabdulhakov, R. Geographical Enclaves of the Fergana Valley: Do Good Fences Make Good Neighbors? https://osce-academy.net/upload/Policy_briefs/Policy_Brief_14.pdf. (e.t.: 20 March, 2014).

Gabdulhakov, R. The highly securitized insecurities of state borders in the Fergana Valley, <https://centralasiaprogram.org/wp-content/uploads/2015/04/CAF-papers-9-Rashid-Gabdulhakov.pdf> (e.t.: March , 2015).

Gupta, P. K. Kyrgyzstan-Tajikistan Border Clash: An Analysis, <https://www.vifindia.org/print/10729> (e.t.: 23 September, 2022).

Institute for War and Peace Reporting (IWPR). Tajiks, Kyrgyz Grapple With Frontier Issues, <https://iwpr.net/global-voices/tajiks-kyrgyz-grapple-frontier-issues> (e.t.: 21 May, 2013).

Jasutis G. (Ed.). Mapping Fragile Areas: Case Studies from Central Asia, <https://www.dcaf.ch/sites/default/files/publications/documents/MappingFragileAreasCaseStudies.pdf> (e.t.: 17 March, 2021).

Joldoshev, A. (2013). “Kabilecilik, Bölgecilik ve Etnisite: Kırgız Kimliği Üzerine Çalışmalar”. *Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu-OAKA*. 8 (15).

Karakaya İ.; Uzun, Y.U. (Ed.). (2023). *Afganistan, Tarih Sosyokültürel Yapı, Ekonomi ve Dış Politika*. Ankara: Nobel Yayınları.

Kaya, A. (2012). “SSCB Sonrası Coğrafyada Ulus İnşa Süreci: Kazakistan Örneği”. *Alternatif Politika*. 4 (3).

Khovar, N. (2021). Tacikistan Hükümet Açıklaması. Duşanbe, 30 Nisan 2021, Tacikistan Hükümeti Ulusal Enformasyon Ajansı, <https://khover.tj/rus/2021/04/sovmetnoe-zayavlenie/> (e.t.: 12 Kasım, 2023).

McGlinchey, E. (2021). The April 2021 Kyrgyz-Tajik Border Dispute: Historical and Causal Context, https://www.crossroads-ca.org/wp-content/uploads/2021/07/McGlinchey_EN.pdf (e.t.: July, 2021).

Muhammedcanov, A. (2009). "Siriderya", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/siriderya> (e.t.: 12 Kasım, 2023).

Nadirov, B. How Vorukh became an "enclave". The history of the Tajik-Kyrgyz conflict, <https://asiaplustj.info/en/news/centralasia/20210422/how-vorukh-became-an-enclave-the-history-of-the-tajik-kyrgyz-conflict> (e.t.: 22 April, 2021).

Novastan. What are the underlying reasons for the deadly Kyrgyz-Tajik border clashes?, 3 May 2021, <https://novastan.org/en/tajikistan/what-are-the-underlying-reasons-for-the-deadly-kyrgyz-tajik-border-clashes/> (e.t.: 12 Kasım, 2023).

OTS (Organization of Turkic States). Secretary General of the Turkic Council met with Minister of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic, Press Release, <https://www.turkicstates.org/en/haberler/secretary-general-of-the-turkic-council-met-with-minister-of-foreign-affairs-of-the-kyrgyz-republic-2268>. (e.t.: 18 June, 2021).

Putz C. Violent Clashes at the Troublesome Kyrgyzstan-Tajikistan Border, <https://thediplomat.com/2021/05/violent-clashes-at-the-troublesome-kyrgyzstan-tajikistan-border/>.

Radio Free Europe (RFE). Small Exclave Spells Big Problems For Kyrgyzstan, Tajikistan, January 16 2014, <https://www.rferl.org/a/kyrgyzstan-tajikistan-exclaves-vorukh-tensions/25232311.html> (e.t.: 10 Kasım, 2023).

Roy, O. (2000). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*. İstanbul: Metis Yayınları.

Rozhkov-Yuryevsky, Y., (2013). The concepts of enclave and exclave and their use in the political and geographical characteristic of the Kaliningrad region. *Baltic Region*, 2.

Salı, O.; Çelik, Ş. (2022). "Uluslararası Çatışmaların Çözümü ve Uluslararası Hukuk", *Uluslararası Çatışma Çözümü ve Barışın Tesisi*. Ed., A. Çağlar; M. Uluçakar. Ankara: Nobel Yayınları, 179-200.

Shultz, D. Mapping Central Asian Enclaves, <https://www.caspianpolicy.org/research/security-and-politics-program-spp/mapping-central-asian-enclaves> (e.t.: 3 December, 2021).

Silvan, K. Water and fire at Kyrgyz-Tajik border: Ferghana Valley's security environment could take a turn for the worse, <https://www.fiia.fi/sv/publikation/water-and-fire-at-kyrgyz-tajik-border?read> (20 May, 2021).

Singh, Y. Kyrgyzstan – Tajikistan Conflict: Impact on Regional Cooperation, https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=1&ls_id=9052&lid=5887 (e.t.: 7 February, 2023).

Tolipov, F. The Sokh Enclave: A Breakthrough in Central Asian Cooperation, <https://www.cacianalyst.org/publications/analytical-articles/item/13669-the-sokh-enclave-a-breakthrough-in-central-asian-cooperation.html> (21 April, 2021).

UNHCR. Tajik-Kyrgyz commission to investigate violence near Vorukh exclave, <https://www.refworld.org/docid/53ce30c914.html> (11 July, 2014).

Yürük, E. (2023). "İngiltere'nin Afganistan Politikası: İmparatorluklarının Mezarında Güneşi Batmayan İmparatorluğun Güç Mücadelesi", *Afganistan, Tarih Sosyokültürel Yapı, Ekonomi ve Dış Politika*. Ed., İ. Karakaya; Y. U. Uzun. Ankara: Nobel Yayınları, 337-356.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİSYON ONAYI: Çalışmada etik komisyon onayına gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

TELİF HAKKI VE BENZERLİK RAPORU: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir; çalışmanın benzerlik raporu alınmıştır.

BİLİMSEL VE ETİK İLKELERE UYGUNLUK: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların “Kaynaklar” başlığı altında belirtildiği beyan olunmuştur.

Çolak, H. F. (2024). “Endonezya”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 117-120.

Tanıtım Yazısı

ÜLKE TANITIMI
COUNTRY PRESENTATION

ENDONEZYA*

Indonesia

Hazırlayan: Hüseyin Furkan ÇOLAK**

* Geliş Tarihi / Received: 30.05.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 14.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1491061>

** Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tarih Ana Bilim Genel Türk Tarihi Bilim Dalı, colak.huseyin@hbv.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2108-4330>

Giriş

Endonezya Cumhuriyeti, 17.000'den fazla adasıyla dünyanın en büyük ada ülkesidir. Hint Okyanusu ve Pasifik Okyanusu arasında bulunan ülkenin komşuları şunlardır: Güneyde Avustralya, doğusunda Papua Yeni Gine, kuzeyindeyse Malezya ile Filipinlerdir. Bir Cumhuriyet ülkesi olan ülke başkanlık sistemiyle yönetilen üniter bir devlettir.

Ülkenin en büyük adası Cakarta olup ülkenin başkenti Cakarta burada bulunmaktadır. Şehrin nüfusu 33.8 milyon olup, Tokyo'dan sonra nüfusu en kalabalık olan şehirdir.

Coğrafi konum olarak ülke Asya'nın deniz ticaret yolunun üstünde bulunduğu için oldukça önemli bir ülkedir. Doğu'da Batıya; Batı'dan Doğuya giden ticari gemiler mutlaka Endonezya'dan geçmektedir; bu yüzden stratejik olarak önemli bir ülkedir.

Yaklaşık 1.905.000 kilometrekare yüz ölçümüne sahip ülkenin nüfusu "Dünya Bankası" verilerine göre 275 milyondur. Nüfusun etnik dağılımında ise %40 ile Javalılardır. Javalıları %15 oranında Sundalılar takip ederler. "İnsamer" verilerine göre bu nüfusun %87 civarı Müslümanlardan oluşmaktadır. Endonezya, verilere göre dünyadaki en fazla Müslüman nüfusa sahip ülke olmaktadır. Bu durumda Müslüman ülkeler içinde Endonezya önemli bir yere sahip olmaktadır.

Ülkede Avustronesya dil ailesine bağlı Endonezce ya da Endonezya dili konuşulur. Bunun dışında kimi kaynaklarda 250 kadar, kimi kaynaklarda da 700'den fazla dilin konuşulduğu yazmaktadır. Bu oldukça fazla ve tartışmalı bir veridir. Doğru düzgün bir sayı tespit edilememesinin en büyük sebebi ülkenin irili ufaklı adalardan oluşup nüfusun da ülkenin dört bir yanında dağınık bir şekilde yaşamasından kaynaklıdır; ancak tüm bu dillerin çatısında asıl ortak konuşulan dil olarak Endonezyaca yer almaktadır.

Endonezya resmî para birimi Endonezya Rupisi olarak adlandırılmaktadır. 27 Mayıs 2024 verilerine göre 1 Türk Lirası 499,32 Endonezya Rupisi yapmaktadır.

Tarihçe

Endonezya coğrafi konumu nedeniyle tarihi boyunca dışarıdan gelen güçlerin ilgi odağı olmuştur. Zira bu ülke daha önce de değinildiği gibi Asya ile Avrupa'nın ticaret yolunun üstünde bulunmaktaydı.

17. yüzyılda kolonicilerin bölgeye gelip işgal edinceye kadar bölge halkı kendi krallığına sahipti. Endonezya'nın en büyük adası olan Cakarta'da kendi Krallıkları hüküm sürüyordu. Bugün bile ülkenin en önemli ve en büyük liman kenti olan Cakarta o zamanlarda da önemli bir ticaret merkeziydi. Bu yüzden Cakarta sömürgecilerin ilgisini çekmişti. Tarihler 1600'leri gösterdiğinde Hollandalı sömürgeciler, Portekizlerle birlikte bölgeye çoktan ulaşmışlardı. Tüm çabalarına rağmen Hollandalı sömürgecilere çok fazla direnemeyen Cakarta sömürgecilere teslim olmak zorunda kalmış ve Endonezya 1602 ile 1798 yılları arası bir koloni olarak sömürülen Endonezya 1798 yılında artık doğrudan Hollanda Krallığı tarafından yönetilmeye başlanmıştır.

II. Dünya Savaşı patlak verdiğinde doğrudan Hollanda Krallığına bağlı olan Endonezya, Japonya tarafından işgal edilmiştir. 1942 yılında başlayan işgal yılları Hollanda dönemine göre kısa sürecek ve 17 Ağustos 1945 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir; ancak Müttefikler ülkenin bağımsızlığını kabul etmeyip ülkeyi Hollanda'nın kuvvetlerine teslim etmiştir. Hollanda, coğrafi olarak bu kadar önemli bir ülkeyi bırakma niyeti olmadığından ülke üç yıl boyunca bağımsızlık savaşı vermiş ve en nihayetinde 1949 yılında Hollandalı işgalcilere karşı zafer kazanmış ve bağımsız olmuştur. Birleşmiş Milletler, 26 Aralık 1949 yılında Endonezya'nın bağımsızlığı tanımıştır. Ülke, 1950 yılında BM'ye 60. Üye olarak katılmıştır.

Ülkenin kurucusu ve ilk devlet başkanı Ahmet Sukarno'dur. Ülkenin bağımsızlık bayrağı ise üstte kırmızı, altta beyaz olmak üzere iki şeritten oluşmaktadır. Kırmızı cesareti, beyaz ise ruhu temsil etmektedir. Ülke 75 yıldır bağımsızdır.

Coğrafya ve İklim

Endonezya, büyük bir kısmı güney yarımkürede olan bir ülkedir. Coğrafi konum olarak Güneydoğu Asya'da ve Okyanusya'da toprakları olan ülke Pasifik Okyanusu ve Hint Okyanusu arasında bulunur.

Ülkenin iklimi tropikal iklim kuşağıdır. Ülke bol yağışı olan sıcak bir iklime sahiptir. Bazen bu yağış günlerce sürmektedir. Verilere göre ülkedeki metre kareye düşen yıllık yağış miktarı (kg) 2.702'dir. Bu kadar çok yağışın olduğu ülke ayrıca çok sıcak bir ülkedir. Yıl içerisinde genelde hava 18 derecenin altına düşmez, ortalama sıcaklık 20 derecedir.

Bu kadar yağış olan ülke kaçınılmaz olarak geniş bir orman ve geniş bir bitki örtüsüne sahiptir. Çok yağmurun yağmasıyla bataklıklar oluşmakta ve sel felaketleri yaşanmaktadır; bu yüzden ülkede bataklık bitkileri çok sık görülmektedir. Bunun yanı sıra Mangrov ormanları ve dağ yamaçlarında gür ormanlardan oluşan bir hâkim bitki örtüsüne sahiptir.

Nüfus

270 milyon nüfusa sahip olan ülkenin %87'si Müslüman olup %10'u Hıristiyan, geri kalan kısmı ise diğer inanlardanandır.

İnsamer verilerine göre ülke nüfusunun etnik dağılımı şöyle özetlenebilir: %40'ı Java, %15'i Sunda, %3.7'si Malay, %3.6'sı Batak, %3'ü Madura, %2.9'u Betavi, %2.7'si Minangkabau, %2.7'si Bugis'te bulunmaktadır.

Ekonomi

Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı sitesindeki bilgilere göre Endonezya 1.1 trilyon ABD Dolarlık millî gelire Güneydoğu Asya'nın bir numaralı ekonomisi olup dünyanın ise en büyük 16. ekonomisidir. Dünyanın en büyük 16. ekonomisi olan ülke doğal olarak G-20 grubuna üyedir.

Ülkenin enflasyon oranı verilere göre %1.87 olup işsizlik oranı ise %7'dir. Halkın %50'si hizmet sektörü, %20'si sanayi sektöründe, geri kalanlar da tarım, hayvancılık ve balıkçılık sektöründe çalışmaktadır. Dünyanın birinci sırada hindistan cevizi üreticisi olan ülkede bu sıralamayı; kakao, palmye yağı, kahve, çay ve tütün takip etmektedir.

Dış ticaret hacmi 300 milyar dolara ulaşan ülkenin en büyük ihracat kalemiyse petrol ve doğal gazdan oluşmaktadır. Bunun yanı sıra ülkede ticaret de önemli yer tutmaktadır. Dış ticarete en büyük ortağı Çin ve Japonya'dır. Bu iki ülkeyi Singapur, Malezya, ABD ve Güney Kore takip etmektedir.

Üye Olduğu Kuruluşlar

Güneydoğu Asya Uluslar Birliği (ASEAN, kurucu üye), Bağlantısızlar Hareketi (NAM), Asya-Pasifik Ekonomik İşbirliği (APEC), Asya'da İşbirliği ve Güven Arttırıcı Önlemler Konferansı (CICA, gözlemci üye), Asya Kalkınma Bankası (ADB), Gelişen Sekiz Ülke (D-8), G-20, Doğu Asya Zirvesi (EAS), Dünya Bankası (WB), Dünya Ticaret Örgütü (WTO), Uluslararası Atom Enerjisi Ajansı (IAEA), Asya Altyapı Yatırım Bankası (AIIB), Uluslararası Kalkınma Birliği (IDA), Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO), Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü (ICAO), Evrensel Posta Birliği (UPU), Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO), Dünya Sağlık Örgütü (WHO), Dünya Gümrük Örgütü (WCO), Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü (UNWTO), Birleşmiş Milletler Liberya Misyonu (UNMIL), Birleşmiş Milletler Abyei için Geçici Güvenlik Gücü (UNISFA), BM Lübnan Geçici Görev Gücü (UNIFIL), BM Haiti Gücü (MINUSTAH), Birleşmiş Milletler Batı Sahra'da Referandum Misyonu (MINURSO), Birleşmiş Milletler Sınai Kalkınma Örgütü (UNIDO), UNESCO, BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), BM Afrika Birliği Darfur Ortak Barış Gücü, Pasifik Adaları Forumu (PIF, diyalog ortağı), Demokratik Kongo Cumhuriyeti Misyonu (MONUSCO), Kimyasal Silahların Yasaklanması Örgütü (OPCW), Çok Taraflı Yatırım Garanti Ajansı (MIGA), İslam İşbirliği Teşkilatı (OIC), OECD (ortak), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), Uluslararası Telekomünikasyon Birliği (ITU), Uluslararası Standartlar Örgütü (ISO), Uluslararası Göç Örgütü (IOM, gözlemci).

Türkiye-Endonezya İlişkileri

Diplomatik ilişkiler iki ülke arasında 1950 yılında kurulmuştur. Türkiye, Endonezya'ya 1957 yılında elçilik açmıştır. Türkiye'nin ilk büyükelçisi Tevfik Kazım Kemahlı'dır. Endonezya Cumhuriyeti ise 1958 yılında Ankara'da büyükelçilik açmıştır.

İki ülkede: BM, G-20, D-8, İslam Birliği Teşkilatı, ASEAN ve MIKTA grubuna birlikte üyelerdir. Birlikte uluslararası ticaret, ekonomik iş birliği ve sürdürülebilir bir kalkınma için birlikte çalışmakta ve ilişkileri dostane bir şekilde sürdürmektedir.

25 Eylül 2013 yılında MIKTA kurulmuştur. MIKTA: Meksika, Endonezya, Kore, Türkiye ve Avustralya'dan oluşmaktadır. MIKTA bir iş birliği oluşumdur. Amacı bu grupta yer alan ülkeler arası ticari ve ekonomik iş birliği ve sürdürülebilir bir kalkınmadır.

Ülkemizde 2.400 kadar Endonezya vatandaşı olmakla birlikte Endonezya'da 450-500 civarında vatandaşımız ikamet etmektedir. Binden fazla Endonezyalı öğrenci, 1992 yılından itibaren Türkiye burslarından yararlanmaktadır.

Kaynaklar

Ünlü, M. (2017). "Endonezya". *Yeni Türkiye*. (96): 211-235.

İnternet Kaynakları

İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi/İnsamer (İHH), <https://www.insamer.com/tr/ulke-profil-endonezya> (e.t.: 19 Mart, 2024).

Türkiye Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanlığı. "Endonezya Künyesi", <https://www.mfa.gov.tr/endonezya-kunyesi.tr.mfa> (e.t.: 19 Mart, 2024).

Türkiye Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanlığı. "Endonezya Ekonomisi", <https://www.mfa.gov.tr/endonezya-ekonomisi.tr.mfa> (e.t.: 19 Mart, 2024).

Türkiye Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanlığı. "Endonezya Siyasi Görünümü", <https://www.mfa.gov.tr/endonezya-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (e.t.: 19 Mart, 2024).

Türkiye Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanlığı. "Türkiye Endonezya Siyasi İlişkileri", <https://www.mfa.gov.tr/turkiye-endonezya-siyasi-iskileri.tr.mfa> (e.t.: 19 Mart, 2024).

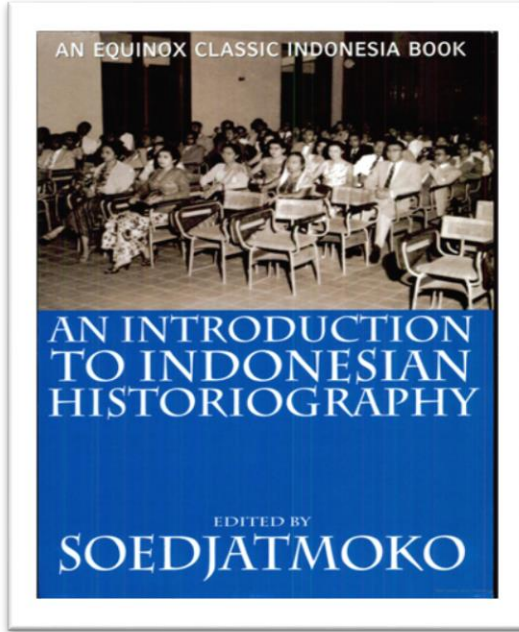
Türkiye Cumhuriyeti, Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu. "Endonezya Ülke Bilgi Notu", <https://www.deik.org.tr/turkiye-asya-pasifik-is-konseyleleri-turkiye-endonezya-is-konseyi?pm=28&sm=raporlar> (e.t.: 19 Mart, 2024).

www.tuik.gov.tr.

Yurdagül, F. (2024). “Endonezya Tarihçiliğine Giriş Adlı Eser”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 8 (1), 121-124.

Tanıtım Yazısı

KİTAP TANITIMI
BOOK INTRODUCTION

“ENDONEZYA TARİHÇİLİĞİNE GİRİŞ” ADLI ESER*

The Book Named “An Introduction to Indonesian Historiography”

Hazırlayan: Furkan YURDAGÜL**

* Geliş Tarihi / Received: 15.06.2024, Kabul Tarihi / Accepted: 15.06.2024. <https://doi.org/10.58640/asyar.1501823>

** Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Bölümü, yurdagul.furkan@hbv.edu.tr, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0001-6582-0681>

Asıl adı “An Introduction to Indonesian Historiography” olan 1965 basımlı kitabın orijinal hali İngilizce olarak basılmıştır. Eser Endonezya Tarihini derinlemesine ele alıp, süreci basıldığı mevcut yıla kadar dile getirmiştir. Tek bir kişi tarafından değil, birçok yazar, arkeolog, tarihçi ve birçok işinin ehli insan tarafından oluşturulmuş ve interdisipliner bir çalışma olarak hazırlanmış eser, “Soedjatmoko” tarafından düzenlenmiştir. Ekibin içerisinde uluslararası çalışmalarda aktif olarak yer almış birçok profesör bulunmaktadır.

İlk olarak hem kitabı tanıtmak hem de ilgili yazarlardan bahsetmek amaçlı ilk başlığa, yani “Tarih Yazımı Sorunları” başlığına göz atmak yararlı olacaktır. Bu kısmı yazan Mohammed Ali (Ulusal Arşivler, Cakarta ve Tarih Öğretim Görevlisi, Padjadjaran Üniversitesi), ilk olarak tarih yazıcılığının sorunlarından ve doğruluklarından/gerçekliklerinden bahsetmiş ve böylece ilgili okurları kitaba hazırlamaya çalışmıştır.

Bu başlığın ardından, “17. Yüzyıl Endonezya Tarihi: Kaynaklar ve Yol Tarifi” adlı bir başlık ile karşılaşmaktayız. Bu bölümde kitapla ilgili genel bilgilere yer verilerek ulaşılan kaynaklara, araştırma içerisinde izlenilecek yol, yöntem ve uygulamalara yer verilmiştir. Bir bakıma okurun, kitabın içerisinde neler ile karşılaşacağı kısaca özetlenmiştir. İlgili okur ve araştırmacılar için adeta derlenmiş ve toparlanmış, sade, öz ve basit şekilde anlatılmış kapsamlı bir içerik oluşturulmuştur. Bu başlığın hemen ardındaki “Arkeoloji” bilimi ile bağlantılı olan kısım bunu çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır.

“17. Yüzyıl Endonezya Tarihi: Kaynaklar ve Yol Tarifi” adlı başlığın ardından gelen “Arkeoloji ve Endonezya Tarihi” bölümünün yazarı R. Soekmono (Gadjah Mada Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü Öğretim Görevlisi), “Endonezya’da Arkeoloji ilk etapta antik tarihle ilgilidir” diyerek Endonezya Tarihini antik çağlara kadar götürmüş ve daha sonrasında Arkeoloji biliminin önemine vurgu yapmıştır.

“Yerel Gelenekler ve Endonezya Tarihi” adlı bölümü yazan Hoesein Djajadiningrat’ın (Endonezya Üniversitesi, İslam Araştırmaları Profesörü) anlatısı, derinlemesine ve dikkat çekici bilgiler içermekte olup Endonezya kültürü ve geleneklerine dair çalışmalardan farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Yerel geleneklerin önemini en doğal şekilde Endonezya Tarihi ile harmanlayarak ilgili araştırmacılara farklı bir yol göstermiştir. Örnek verilecek olursa yerel geleneklerin çıkış noktasının kralların veya spesifik, belirli kralların yüceltilmesinden kaynaklı olduğunu savunmaktadır. Kaynak azlığından ötürü zorluk ve karmaşıklık içeren antik çağ konularında bu tür kanıtlanmış ve keskin hatlarıyla belli argümanların sunulması araştırmacıların bir hayli işini kolaylaştırmaktadır.

Bu başlıktan sonra daha çok dil konusunun irdelendiği kitap sayfalarında “Geçmişin Java Resmi” isimli başlık karşımıza çıkmaktadır. Bu bölüm, C. C. Berg (Avustronezya Dilbilimi Profesörü, Leyden Üniversitesi) tarafından yazılmıştır. Bu başlıktan itibaren sonraki dört başlık içerisinde de Avustronezya dillerinden yoğun bir şekilde bahsedilmektedir. İlk etapta Filoloji hakkında bilgi sunulurken, daha sonrasında bir Avustronezya dili olan “Cava” hakkında bilgiler verilmektedir. Bir sonraki başlıkta ise “Cava Kaynakları ve Tarih Yazımı”; Cava dili ile yazılmış kaynaklar ve bu kaynakların tarih yazımı irdelenmiştir. H. J. The Cont’un yazdığına göre; Cava devlet tarihçeleri olarak adlandırılmış “Babad Tanah Jawi”ye kadar erken dönemde tanıtılan başka bir Cava Edebiyatından eser yoktur ve Yeni Cava Edebiyatının başka hiçbir eseri bu kadar şaşırtıcı, uzun ve ciddi bir çalışmanın konusu olmamıştır.

Bir sonraki filolojik tartışma konusu ise “Güney Celebes’in Tarihsel Yazılarının Kökenleri” başlığı altında toplanmıştır. J. Noorduyn (Dilbilimci) tarafından; bu bölümde Güney Celebes’in tarihsel yazıcılığı ile Babad Tanah Jawi karşılaştırılmış ve çelişen noktalar ortaya çıkarılmıştır. İki tarihsel yazıcılık metodu mukayese edilerek olumlu olumsuz yanlar, değişen süreç içerisinde gerçekleşen farklılıklar okuyucunun gözleri önüne serilmiştir.

Dilbilimi açısından irdelenen başlıklar arasında ehemmiyeti yüksek olanlardan birisi de “Bazı Malay Tarihi Kaynakları; Bibliyografik Bir Not” başlığıdır. Malay tarihî kaynakları ile birlikte tarih yazımına ve dil çeşitliliği, gelişimine karşılaştırmalı yaklaşmıştır. Malay tarihî kaynaklarının önemi ve elde edilen bilgilerin içeriğine vurgu yapılmıştır.

Başlıklardan anlaşılacağı üzere gitgide daha uzak coğrafyalara doğru yol olan bu kaynak izleriyle birlikte bu sefer “Çin Tarihi Kaynakları ve Tarih Yazımı” adlı başlık sunulmuştur. Tjan Tjoe Som’un yazısı olan bu kısımda doğal olarak döneminin çağdaş devletlerinden birisi olan Çin’in kaynaklarından söz edilmektedir.

Dilbilimi hakkında bilgi edinebileceğimiz bir diğer coğrafya ise Japonya’dır. “Endonezya Tarih Yazımına Yönelik En Yeni Japon Kaynakları” başlığı altında; II. Dünya Savaşı’nın mihver kuvvetleri tarafında yer alan Japonya’nın işgal dönemindeki yakılan ve kaybedilen kaynaklarından söz edilmektedir (1945). Japonya Askerî Hükümeti hem stratejik hem de jeopolitik konumundan ötürü kendisine yakın coğrafyalardan başlayarak çok özel, çok gizli stratejik, jeopolitik bilgiler toplamaktaydı. Bu raporların içerisinde Endonezya hakkında bilgiler ve raporlar da geçmekteydi. Başlığa emeği geçen Koichi Kishi, o döneme ait kaynakların Japonya’nın işgal döneminde büyük bir çoğunlukla kaybolduğunu öne sürmektedir (Japonya Askerî Hükümeti tarafından bilerek kaybedildiği ya da yakıldığı, tahribata uğradığı veya farklı devletlerce ele geçirildiği düşünülmektedir).

Kitap başlıkları özellikle “dilbilim ve tarih yazıcılığı” konularında yakın coğrafyalardan başlayarak uzak coğrafyalara doğru ilerlemektedir. “Endonezya Tarih Yazımına İlişkin Bazı Portekiz Kaynakları” adlı başlıktan bunu daha iyi anlayabiliyoruz. 16. yüzyılda Portekizlilerin Güneydoğu Asya’ya adım atmaları ile birlikte Portekizliler tarafından kaynaklar oluşturulmuş ve ayrı bir tarih yazıcılığı ortaya çıkmıştır. Tarih yazıcılığı diğer başlıklarda olduğu gibi tekrardan karşılaştırılmıştır.

Son başlık olan “Hollanda Tarihî Kaynakları”, Graham Irwin’ın yazmış olduğu kısımdır. Graham’a göre; Endonezya Tarihi öğrenmek isteyen araştırmacılar, öğrenciler ve ilgili okurlar Hollandaca bilmeli ve Hollanda tarihine yönelik ilgili materyalleri araştırıp temin etmelidir. Zira ülke ile ilgili (Endonezya) son üç yüz elli yılda ortaya çıkan neredeyse tüm resmî belgeler bu dilde yazılmıştır. Graham Irwin açısından tanıtımı okuyan okurlar bu öneme dikkat etmelidir.

Sonuç olarak bu eser; Endonezya Tarihini her açıdan değerlendirip irdelemek ve çalışmak isteyenler için dört dörtlük bir başucu kitap olma özelliğini taşımaktadır. Uluslararası statüde değerlendirebileceğimiz, çoğunluğu profesyonel akademisyenlerden oluşan yazar kadrosu ve özenle düzenlenmiş bilgilerin öz ve duru şekilde anlatımı ile bu eser ortaya konulmuştur. Olabildiğince derinlemesine bilgilere yer veren ve bir hayli eski tarihli olan “An Introduction to Indonesian Historiography” isimli bu kitap, ilgili araştırmacılara önemli fayda sağlayacak bir niteliktedir.

Kaynaklar

Soedjatmoko. (Ed.). (2006). *An Introduction to Indonesian Historiography*. Equinox Publishing, ISBN-10:9793780444, ISBN-13:978-9793780443.

ÇİN'İN KÜRESEL EKONOMİ VİZYONU VE BORÇ TUZAĞI SORUNU: KUŞAK VE YOL İNİŞİYATİFİNİN BORÇ BAĞIMLILIĞI AÇISINDAN ANALİZİ

The Global Economy Vision of China and The Debt Trap Problems: Analysis of The Belt and Road Initiative in Terms of Debt Dependency

Prof. Dr. Mustafa YILDIRAN

Dr. Öğr. Üyesi Mustafa Alpin GÜLŞEN

KAZAKİSTAN'DA ORALMANLARIN TOPLUMSAL BÜTÜNLEŞMESİNDE DİL VE EĞİTİM SORUNLARI

Language and Education Problems in The Social Integration of Those Who Returned to Kazakhstan (Oralman)

Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU

Doktor Adayı Gauhar Shermuhamedovna KAPBAROVA

TARİHSEL SEYRİ YÖNÜYLE "TÜRK MODELİ" TARTIŞMALARI

"Turkish Model" Discussions in terms of its Historical Course

Prof. Dr. Şenol DURGUN

NEW PRESIDENTIAL SYSTEM OF TÜRKİYE: A SAMPLE MODEL FOR STABLE AND EFFECTIVE GOVERNMENT?

Türkiye'nin Yeni Başkanlık Sistemi: İstikrarlı ve Etkin Yönetim İçin Örnek Bir Model?

Prof. Dr. Yılmaz BİNGÖL

TÜRKİYE'S ASIA ANEW INITIATIVE, CONNECTIVITY PROJECTS IN EURASIA AND TÜRKİYE-MONGOLIA RELATIONS

Türkiye'nin Yeniden Asya Girişimi, Avrasya'da Bağlantısallık Projeleri ve Türkiye-Moğolistan İlişkileri

Assoc. Prof. Dr. İdil TUNÇER KILAVUZ

BOZKIR KÜLTÜR TARİHİ ARAŞTIRMALARINDA PAZIRIK KURGANLARI

Pazyryk Kurgans in The Study of Steppe Cultural History

Dr. Mazhar NARŞAP

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASI İRAN AZERBAJCANI'NDA AZERBAJCAN MİLLİ HÜKÜMETİ'NİN KURULUŞU VE YIKILIŞINDA SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN ROLÜNÜN DEĞERLENDİRİLMESİ

Evaluation of The Role of The Soviet Union in The Establishment and Collapse of The Azerbaijani National Government in Iranian Azerbaijan after World War II.

Doktor Adayı Kazım ÖKTEN

FERGANA VADİSİ'NDE İÇ TOPRAKLAR (ANKLAV) SORUNU

ORTA ASYA ÜLKELERİ ARASINDAKİ İŞ BİRLİĞİNİ NE YÖNDE ETKİLER?

VORUH ÖRNEĞİ

How Would the Enclave Problem in the Fergana Valley Affect the Cooperation

Among the Central Asian Countries?

The Voruh Case Study

Yüksek Lisans Mezunlu Mustafa Türker ARI

TANITIMLAR/REVIEWES

ÜLKE TANITIMI: ENDONEZYA

Indonesia

Hazırlayan: Doktora Öğrencisi Hüseyin Furkan ÇOLAK

KİTAP TANITIMI: "ENDONEZYA TARİHÇİLİĞİNE GİRİŞ" ADLI ESER

The Book Named "An Introduction to Indonesian Historiography"

Hazırlayan: Lisans Öğrencisi Furkan YURDAGÜL

e-ISSN 3023-5561

3023-5561